सारस्वती सुषमा

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका

[त्रैमासिकी]

१९ वर्षे, ४ अङ्कः

संवत् २०२१

सारस्वती सुषमा

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका

[त्रैमासिकी]

सम्पादकः

श्रीसुरतिनारायणमणित्रिपाठी

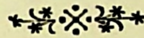

१९ वर्षे ४ अङ्कः

संवत् २०२१

विषयानुक्रमणिका

सारस्वती सुषमा

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका

१९ वर्षः } फाल्गुनपूर्णिमा, संवत् २०२१ { ४ अङ्कः

नव्यन्यायपारिभाषिकपदार्थाः

महामहोपाध्याय-श्रीकालीपदतर्काचार्य्यः, कलिकातानगरम् ।

गङ्गातरङ्गनिकरैर्मुखरोत्तमाङ्गं
भूत्या सितं दलितभूतिविशेषसङ्गम् ।
ज्ञानेश्वरं तिमिरभारहरं सदारं
श्रीविश्वनाथमभयं सभयोऽहमीडे ॥

केदारेश्वरमाश्रये गणपतिं विघ्नौघविद्रावणं
पुण्याङ्कां मणिकर्णिकामभयदां दुर्गां तथैवान्नदाम् ।
काश्यामत्र महेश्वरस्य नगरे याश्चापरा देवता-
स्ताभ्यो मेऽस्तु नमो नमः परिषदे चास्यै विनीतस्य मे ॥

मान्यमान्या गौतमप्रमुखमुख्यमहर्षिप्रतिमाः सर्वविद्याप्रत्यक्षमूर्तयः सभापतयः ! मान्याः पण्डितमूर्द्धन्याः ! श्रद्धेयाश्चापरे सभास्ताराः !

आदिष्टोऽस्मि वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयाधिकृतप्रधानपुरुषैः पूर्वमेव निवेदितं विषयत्रयमधिकृत्य यथाकालं प्रवचनत्रयीमुपस्थापयितुम् । तदेतेनात्मनो महदेव गौरवमवधार्य्य यथामति प्रस्तूयते किञ्चित् । सहैव च समभ्यर्थ्यते तत्र तत्रभवद्भिः श्रीमद्भिः करुणया प्रदीयमानमवधानम् । तत्र प्रथमतः प्रस्तूयते नव्यन्यायपारिभाषिकपदार्थप्रवचनम् ।

सूक्तमिदं दण्डिनः काव्यादर्शकारस्य—

इदमन्धं तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।
यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥ इति ।

कुत इति चेदवधीयतां विशेषेण—शब्द एव खलु लोकानां शैशवात् प्रभृति वस्तुषु विशेषविज्ञानमनुकूलयति । मुख्यतया पित्रादिगुरुजनव्यवहारपरम्परयैव लोका वस्तूनां विशेषज्ञानं समासादयन्ति । शब्दश्चेन्नाभविष्यत् तदा शब्दमूलवस्तुविशेषप्रतिपत्तिविरहेण सुतरामन्धा इव लोका लोकयात्रायामनुपयुक्ता अभविष्यन् । प्रथमतो वयं बाल्यात् प्रभृति मातापित्रादिबान्धवजनानां मिथो व्यवहारादिना वस्तूनां विशेषानवगच्छामः, अनन्तरं विद्यागृहं गत्वा शब्दसाहाय्येनैव गुरुभिः समनुशिष्टा विविधेषु विषयेषु विज्ञानमर्जयामः, शब्देनैव द्वारभूतेन गुरूणां समीपे स्वां स्वां जिज्ञासां विनिवेद्य नानार्थगोचरसंशयानपसार्य्य विद्याविशेषाधिगमेनानन्दममन्दं विन्दामः, ततः परं गुरूपदेशाद् वा स्वतो वा शब्दमयानेव वेदस्मृतिपुराणन्यायप्रमुखानेकशास्त्रग्रन्थानधीत्य नानाविधेषु लौकिकेष्वलौकिकेषु चार्थेषु निष्णाताः सीमातीतक्षेमभाजो भवामः । शब्दमयेनैव शास्त्रनिरूढविधिनिषेधसंघातेन नियन्त्रिता हि तेषु प्रवृत्तिं निवृत्तिं चाहितेषु विन्दमानाः कल्याणमासादयामो हेयञ्च परिहरामः । तदेवं शब्द एव नः शरणं मुख्यतमं लोकयात्रायामिति निर्विवादम् । यतः शब्द एव प्रयोजनानुसारं समुच्चारितः श्रोतृपुरुषेषु प्रवर्तयति स्वार्थगोचरं विज्ञानम्, तदनुसारञ्च नियमेन श्रोतारः प्रवृत्तिनिवृत्ती यथायथं समासादयन्तो निर्वर्तयन्ति लोकयात्रामखिलाम् । तदनवद्यमतिश्रद्धेयमिदमपि श्रीमद्दण्डिनो वचनम्, यथा—

इह शिष्टानुशिष्टानां शिष्टानामपि सर्वथा ।
वाचामेव प्रसादेन लोकयात्रा प्रवर्तते ॥ इति ।

तदेवं शब्दानां स्वार्थगोचरविज्ञानप्रजननद्वारा लोकयात्रायामुपयोगित्वमित्येवाभ्युपेयम् । एवञ्च तत्र स्वार्थगोचरज्ञानजननानुकूलं सामर्थ्यमप्यवश्यमभ्युपेतव्यम् । तदेतत् सामर्थ्यमेव वृत्तिरिति गीयते । तस्या एव वृत्तेः सङ्केतो लक्षणा चेति नैयायिकसिद्धान्ते संज्ञाद्वयी, तदुक्तं शक्तिवादे गदाधरेण—'सङ्केतो लक्षणा चार्थे पदवृत्तिः' इति ।

आलङ्कारिकास्तु शब्दस्य शक्यार्थलक्ष्यार्थव्यतिरिक्तार्थविशेषप्रतिपत्त्यनुकूलं व्यञ्जनाख्यमपि वृत्त्यन्तरमभ्युपगच्छन्ति। नैयायिकास्तु तत्र तत्र तादृशतादृशार्थविशेषबोधस्य शाब्दबुद्धित्वमनङ्गीकुर्वाणाः शाब्दबोधौपयिकसम्बन्धत्वरूपं वृत्तित्वं तत्र नाभ्युपगच्छन्ति।

पदवृत्तेरस्याः पदार्थगोचरज्ञानजननशक्तिरूपत्वेऽपि दाहादिजनकवह्न्यादिशक्त्यपेक्षया वर्तते महदेव वैलक्षण्यमस्याः। तथाहि—वह्निर्दाह्यं वस्तु दहति तदवश्यं तत्र दाहानुकूला शक्तिरभ्युपेया। सैषा तत्तद्वस्तुस्वरूपसम्बन्धरूपा अतिरिक्ता वेत्यन्यदेतत्। सैषा शक्तिरविदितापि स्वरूपसत्यैव दाहं जनयति। एतेन तपनगततमःसन्ततिनिषूदनादिशक्तयोऽपि व्याख्याताः। पदवृत्तिरूपा पदार्थज्ञानानुकूला शक्तिस्तु विज्ञातैव पदार्थज्ञानं जनयति परं नाविज्ञाता। अत एव यः पदस्य प्रकृतार्थगोचरां वृत्तिं जानाति, तस्यैव पदज्ञानानन्तरं भवति प्रकृतार्थगोचरा प्रतिपत्तिः, न तु प्रकृतार्थे तच्छक्तिमजानतोऽन्यस्य।

पदवृत्तेः सङ्केताख्यो भेदोऽपि द्वेधा व्यवतिष्ठते—आजानिकश्चाधुनिकश्चेति। तदुक्तं भर्तृहरिणा—'आजानिकश्चाधुनिकः सङ्केतो द्विविधो मतः' इति। आजानिक इति जनिरहितः लौकिकपुरुषविशेषाकल्पितः, परमेश्वरकल्पितोऽनादिकालसिद्ध इति यावत्। सोऽयमाजानिकः सङ्केत एव नैयायिकैः शक्तिरिति व्यपदिश्यते; नाधुनिकः सङ्केतो न वा लक्षणा नाम वृत्तिः शक्तिनाम्ना व्यवह्रियते।

आलङ्कारिकास्तु स्वसम्प्रदायसिद्धमभिधा लक्षणा-व्यञ्जनेति वृत्तित्रयमेव शक्तिसंज्ञया व्यपदिशन्ति। यथा—अभिधाशक्तिः, लक्षणाशक्तिः, व्यञ्जनाशक्तिश्चेति।

सोऽयमाजानिकः सङ्केतो विविधैरुपायैः प्रतिपद्यते, यथोक्तम्—

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च।
वाक्यस्य शेषाद् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः॥

एषामुदाहरणानि यद्यपि सुविदितान्येव सुधियाम्, तथापि तत्र नैयायिकसम्मतः कश्चन विशेषः समुपन्यस्यते, तथाहि—क्वचिद् व्याकरणानुशिष्टेऽप्यर्थे शब्दस्य शक्तौ गौरवमनुसन्दधाना नैयायिका अर्थान्तरेऽपि शब्दस्य शक्तिं कल्पयन्ति। यथा—वैयाकरणाः कर्तृविहितस्याख्यातप्रत्ययस्य कर्तरि शक्तिमुपदिशन्ति, तेन तस्य कृतिविशिष्टे शक्तिरभ्युपेया, परन्तु कृतिविशिष्टे कर्तृविहितलकारस्य शक्तिरभ्युपेयते चेत्, शक्यतावच्छेदकधर्मविधया कृतेः शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मविधया च कृतित्वस्य भानमवश्यमभ्युपगन्तव्यं स्यात्। तदपेक्षया लाघवमनुसन्धाय

नैयायिकाः कृतावेव तदाख्यातस्य शक्तिं कल्पयन्ति। येन शक्यतावच्छेदकविधया कृतित्वस्य भाने सत्यप्यनुल्लिख्यमानाया जातेः स्वरूपत एव भाननियमात् शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकविधया कस्याप्यभानेन लाघवं सम्भवेत्।

सोऽयमाजानिकः परमेशसङ्केतः—'अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्यः' इत्येवंरूपः, 'अयं शब्द इममर्थं बोधयतु' इत्येवंरूपो वा प्रतिपत्तव्यः। प्रथमसङ्केतस्य 'अयमर्थ एतच्छब्दजन्यबोधविषयतावान् भवतु' इति, द्वितीयसङ्केतस्य च 'अयं शब्द एतदर्थविषयकबोधजनकतावान् भवतु' इति निष्कर्षः।

तेनाजानिकसङ्केतेन यः शब्दो यमर्थं बोधयति स तदर्थस्य वाचकः शब्दः, यथा—गोशब्दस्तादृशेन सङ्केतेन गोत्वविशिष्टमर्थं बोधयतीत्यतो गोशब्दो गोत्वविशिष्टवाचकः। एवमन्यत्रापि। तदुक्तं गदाधरेण शक्तिवादे—'ईश्वरसङ्केतः शक्तिः, तथा चार्थबोधकं पदं वाचकम्। यथा गोत्वादिविशिष्टबोधकं गवादिपदम्' इति।

यत्र वक्तुस्तात्पर्य्यविषयीभूतोऽर्थः शक्त्या न शक्यते प्रतिपादयितुम्, तत्र शक्यार्थसम्बन्धरूपया लक्षणाख्यया वृत्त्या तदर्थस्य प्रतिपादने तस्मिन्नर्थे तत्पदं लक्षकम्। यथा—गङ्गायां घोष इत्यादिवाक्ये वक्त्रा गङ्गातीरे आभीरपल्लीबोधनाभिप्रायेण प्रयुक्ते शक्त्या भगीरथरथखाताव‌च्छिन्नजलप्रवाहरूपार्थबोधकगङ्गाशब्देन वक्तृतात्पर्य्यविषयीभूतस्य तत्सन्निहिततीरस्य बोधयितुमशक्यत्वेन शक्यजलप्रवाहविशेषप्रतियोगिकसामीप्यसम्बन्धरूपलक्षणया गङ्गासन्निहिततीररूपार्थः प्रतिपाद्यते। तत्र गङ्गापदं लक्षकम्, तादृशगङ्गातीररूपोऽर्थश्च लक्ष्यार्थः।

आधुनिको नाम द्वितीयप्रकारः सङ्केतः परमेश्वरादन्येन केनापि कल्पितः सङ्केतः। तस्यापि स्वरूपं प्रागुक्तरूपेच्छाविशेषविषयत्वमेव। स एष सङ्केतः परिभाषेति गीयते। तया वृत्त्या यत् पदं यमर्थं प्रतिपादयति तत् पदं तदर्थे पारिभाषिकम्। अर्थश्चासौ परिभाषितः पारिभाषिको वा।

सैषा परिभाषा द्विविधा—लौकिकी तान्त्रिकी चेति। तत्र लौकिकव्यवहारसौकर्य्याद्यर्थं केनाप्याधुनिकेन कल्पिता नगनदीवननगरादिपरिभाषा प्रथमा। द्वितीया च तान्त्रिकव्यवहारसौकर्य्याय तन्त्रकारकल्पिता नदीवृद्ध्यादिपरिभाषा। गदाधरभट्टाचार्य्यादयस्तु तथाभूतं भेदमनादृत्य एकविधामेव परिभाषामाहुः। तदुक्तं गदाधरेण—'तत्राधुनिकसङ्केतः परिभाषा, तया चार्थबोधकं पदं पारिभाषिकम्; यथा नदीवृद्ध्यादिपदम्' इति। वयं पुनस्तान्त्रिकपरिभाषाया विशेषे विशेषतो बद्धादरास्तथाभूतं भेदमुररीकृतवन्तः।

नदीवृद्धयादिपदे तान्त्रिकपरिभाषाया विवरणं यथा—व्याकरणशास्त्रे नदीपदे दीर्घेकारान्त-दीर्घोकारान्तस्त्रीलिङ्गशब्दबोधजननीं वृद्धिपदे च आ–आर्–ऐ–औ–इत्येतद्बोधजननीं परिभाषां कल्पयित्वा दीर्घेकारान्त–दीर्घोकारान्तस्त्रीलिङ्गशब्द इति वक्तव्ये नदीशब्दम्, आ–आर्–ऐ–औ–इति वक्तव्ये च वृद्धिशब्दं वैयाकरणाः प्रयुञ्जते, अन्यत्र चान्येऽपि तान्त्रिका विविधार्थप्रतिपादकान् विचित्रानेव परान् पारिभाषिकान् शब्दान्।

तथैव जनाः साधारणा अपि लौकिकव्यवहारादिषु लाघवादिकमपेक्षमाणा नगनदीवननगरादीनां नामसु विशेषपरिभाषां कल्पयित्वा तद्युक्तविशेषपदप्रयोगेण निर्वर्तयन्ति सन्ततमेव लोके विततान् लौकिकव्यवहारान्। तदेवं शास्त्रे च लोके च समानकक्षैव व्यपेक्षा परिभाषाया इत्यविवादम्।

तत्रायं विशेषः—यद् द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्य्यादिति श्रुत्यनुसारं पित्राद्याधुनिकपरिकल्पितरामश्यामादिनामगतमपि सङ्केतं तान्त्रिकाः परमेश्वरसङ्केतमेव व्यपदिशन्ति, न तु परिभाषाम्। तथाहि—परमेश्वरो नाम वेदकर्तेति न्यायसिद्धान्तः। तस्य द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्य्यादिति श्रुतिवाक्यार्थगोचरेच्छायां नामत्वरूपसामान्यधर्मेण पितृकृतानि रामश्यामादिनिखिलनामान्येव विषयतया प्रविष्टानि। तेन निरुक्तेषु रामश्यामादिनिखिलनामस्वेव परमेश्वरेच्छाविषयत्वरूपाया नैयायिकसम्मताजानिकसङ्केतात्मकशक्तेः सत्त्वेन पितृकृता रामश्यामादिरूपा वैयक्तिकसंज्ञा अपि शक्तिबलेनैवार्थं प्रतिपादयन्तीति ता इमाः संज्ञा अपि तत्तदर्थेषु वाचकशब्दा एव, न तु पारिभाषिकशब्दाः। किन्तु आधुनिकजनविशेषकल्पितानामीश्वरेच्छाविशेषविषयतामनापन्नानामाधुनिकनगनदीवननगरादिनाम्नां सङ्केतो नेश्वरसङ्केतरूपशक्तिकोटिमवगाहितुं क्षमते।

अत्र वयं ब्रूमः—यदि परमेश्वरस्य नाम कुर्य्यादित्येतादृशसाधारणेच्छाया नामत्वरूपेण विषयत्वमुपादाय पितृकृतरामश्यामादिसंज्ञासु परमेश्वरसङ्केतः समुपपाद्यते, तदा 'शब्दादर्थप्रत्ययो भवतु' इत्येवं साधारणेच्छायाः शब्दत्वरूपेण निखिलशब्देष्वेव विषयतायाः सत्त्वेन सर्वेष्वेव शब्देषु तत्तदर्थवाचकत्वप्रसङ्गः पदं कुर्य्यात्। अतः शब्दविशेषाणामानुपूर्वीविशेषपुरस्कारेणैव परमेश्वरसङ्केतः स्वीकर्तव्यः। तेन च पितृकृतरामश्यामादिसंज्ञासु नेश्वरसङ्केतः, किन्तु आधुनिकसङ्केत एवेति युक्तम्। गदाधरादिमतानुसारेण तु तत्र परमेश्वरसङ्केत एवेत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम्। तदुक्तं गदाधरेण शक्तिवादे—'यत्तु तादृशेच्छया भगवदुच्चरितत्वं वाचकत्वम्, अपभ्रंशादयश्च नार्थप्रत्याय-

नेच्छया भगवदुचरिता इति नातिप्रसङ्ग इति, तन्न, अस्मदाद्युच्चरितपदेष्वव्याप्तेः। तज्जातीयत्व-निवेशेऽपि वेदस्थलाक्षणिकपदेष्वतिव्याप्तेः। सादि–देवदत्तादिपदेऽव्याप्तेश्च। द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादिति वेदे नामपदस्य देवदत्तादिपरत्वेऽपि देवदत्त इत्यादिस्वरूपाणां भगवदनुचरितत्वादिति। अत्र सादिदेवदत्तादिपदे वाचकलक्षणाव्याप्तिप्रदर्शनेन तस्य वाचकत्वमेव गदाधरसम्मत-मिति प्रतिपद्यते।

जगदीशस्तु शब्दशक्तिप्रकाशिकायां प्रथमतः 'उभयावृत्तिधर्मेण संज्ञा स्यात् पारिभाषिकी' इति पारिभाषिकसंज्ञालक्षणमाख्याय मतविशेषमनुसृत्याह—'ये तु जात्यवच्छिन्नसङ्केतवतामपि चैत्रादिपदानां पारिभाषिकत्वमाहुस्तेषां मते त्रैविध्यमन्यथा निर्वक्ति—'यद्वाधुनिकसङ्केतशालि स्यात् पारिभाषिकम्' इति। तदुदाहरणप्रदर्शनावसरे च 'यथा पित्रादिभिः पुत्रादौ सङ्केतितं चैत्रादि' इत्युक्त्वा 'आधुनिकस्तु सङ्केतो न शक्तिः, नित्यस्यैव तस्य तथात्वात्''''न च पित्रादिना सङ्केतिते चैत्रादिपदे नित्यसङ्केतसत्त्वे मानमस्ति, द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादिति श्रुतेः पितृ-कर्तव्यसङ्केतविधायकमात्रपरत्वात् चैत्रादिपदानां शक्तिमत्त्वे पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वापाताच्च तस्य तन्नि-यतत्वादित्युक्तत्वात्' इत्यादिग्रन्थमुपन्यस्य पित्रादिकल्पितनाम्नां पारिभाषिकत्वमेव प्रकटयाञ्चक्रे।

वस्तुतस्तु तत्र पारिभाषिकसंज्ञोदाहरणप्रदर्शनवेलायाम्—'यथा पित्रादिभिः पुत्रादौ सङ्केतितं चैत्रादि, यथा वा शास्त्रकृद्भिः सिद्ध्यभावादौ पक्षतादि' इति ग्रन्थे विकल्पेन शास्त्रकारकल्पितस्य सिद्ध्यभावादिरूपार्थे पक्षतादिनाम्न उदाहरणरूपेणोपन्यासात् प्रथमकल्पे जगदीशस्यानास्था प्रतीयते। तेन गदाधरसिद्धान्तेन सह तदीयसिद्धान्तस्य नास्ति विरोध इत्यपि शक्यं समुन्नेतुम्।

आस्तां यथा तथा वा। आधुनिकजनविशेषप्रवर्तितानां नगनगरादिनाम्नामिव शास्त्रकार-कल्पितविशेषार्थप्रतिपादकशब्दविशेषाणां पारिभाषिकत्वमेवेति सिद्धान्ते नास्ति विवादः!

तत्र विभिन्नेष्वर्थेषु विभिन्नाकाराः शब्दा इव एकाकारा अपि केचन शब्दाः शास्त्रभेदेन विभिन्नार्थेषु परिभाषिता दृश्यन्ते। यथा एक एव प्रकृतिशब्दः सांख्यसिद्धान्ते सत्त्वरजस्तमसां त्रयाणां गुणानां साम्यावस्थायाम्, वेदान्ते मायायाम्, न्यायवैशेषिकतन्त्रेऽदृष्टे परिभाष्यते। 'शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्य' इत्यादौ साहित्यादितन्त्रे च स्वभावरूपार्थे प्रयुज्यते।

एक एव सत्त्वशब्दः सौगततन्त्रेऽर्थक्रियाकारित्वे, सांख्यदर्शने सत्त्वाख्यगुणविशेषे, न्याय-वैशेषिकतन्त्रयोर्द्रव्यगुणकर्मत्रितयवृत्तिसत्ताख्यजातौ च समुपादीयते। सन्त्येवमन्येऽपि शब्दा ये विभिन्नेषु तन्त्रेषु विभिन्नार्थेषु परिभाषिताः।

नव्यन्यायपारिभाषिकपदार्थाः

एवं सत्यपि सर्वेषामेव शास्त्राणां सम एव पारिभाषिकपदोपकरणत्वे सर्वेषु तेषु महानेव विशेषो वरीवर्ति नव्यन्यायशास्त्रस्य। तत्र यथैव सन्ति प्राचीनैरपि परिगृहीता नातिविचित्राः सामान्यविशेषसमवायेत्यादयः पारिभाषिकाः शब्दाः, तथैवातितरां विचित्रा नवीनाः सप्रयोजना दर्शनान्तरविलक्षणाः संख्यातीताः प्रतियोगित्वानुयोगित्वावच्छेदकत्वविषयत्वविषयित्वप्रकारत्व-प्रकारित्वविशेष्यत्वविशेष्यित्वसंसर्गत्वकोटित्वनिरूपकत्वनिरूपितत्वप्रमुखाः पारिभाषिकाः शब्द-विशेषाः। त एते विलक्षणाः पारिभाषिकाः शब्दा नव्यन्यायतन्त्रे यथाप्रयोजनं पदे पदे समुपात्ताः परिपुष्णन्ति तन्त्रान्तरापेक्षया महदेव वैलक्षण्यं नव्यन्यायशास्त्रस्य।

न चैतन्मन्तव्यं यत् तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थप्रजापतिः श्रीमान् मैथिलो गङ्गेशोपाध्याय एव प्रथमप्रवर्तकस्तेषां नव्यन्यायपारिभाषिकशब्दानामिति। यतः सोऽयं तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थ-कारो गङ्गेशस्त्रयोदशशकशताब्दीयः, कुसुमाञ्जलिप्रभृतिग्रन्थकर्ता श्रीमानुदयनाचार्य्यस्तत्पूर्वकालीनो दशमशकशताब्दीयः। दृश्यते च तदीयन्यायप्रसूनाञ्जलिप्रभृतिग्रन्थेषु प्रतियोगित्वावच्छेदकत्वादिपारि-भाषिकशब्दविशेषाणां बहुत्रैवोपादानम्। किं बहुना, श्रीमानुदयानाचार्य्यः स्वीयन्यायप्रसूनाञ्जलिग्रन्थे 'अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता' इति प्रतियोगितायाः स्वरूपमपि निरुक्तवान्। यदवलम्बनेन गङ्गेशप्रमुखाः स्वीयतत्त्वचिन्तामणिपूर्वपक्षादिग्रन्थेषु सविस्तरं विचारमारचितवन्तः। तदेवं प्रतियोगि-त्वावच्छेदकत्वादयः पदार्थाः कथं नाम नव्यन्यायपारिभाषिकपदार्थाः ? इति प्रश्ने वयमेवं ब्रूमो यत् सत्यपि तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थापेक्षया प्राचीनेषु न्यायप्रसूनाञ्जलिप्रमुखग्रन्थेषु क्वाचित्के प्रतियोगि-त्वावच्छेदकत्वादिपारिभाषिकपदविशेषाणां समुपादाने तत्त्वचिन्तामणिप्रभृतिषु नव्यन्यायमूल-ग्रन्थेषु तदीयव्याख्यानोपव्याख्यानादिरूपनव्यन्यायग्रन्थसन्तानेषु च तेषां शाखापल्लवाद्युपस्कारेण सुसमृद्धत्वात् शास्त्रार्थपरिष्काराय पदे पदे नव्यन्यायतन्त्रे तदुपादानेन तस्य शास्त्रान्तरापेक्षया वैलक्षण्यविशेषसम्पादकत्वात्, नव्यन्यायतन्त्रादेव तादृशतादृशपारिभाषिकपदार्थसाहायकेन स्वस्वशास्त्रार्थपरिष्कारनयस्य सबहुमानमादानेन शास्त्रान्तरव्याख्यानादिकर्तृभिरपि निजनिज-निबन्धानामतिगौरवस्याधानाद् मुख्यतया भूयस्त्वेन च नव्यन्यायतन्त्रस्यैव तदालम्बनभूतत्वात् त एते प्रतियोगित्वादयः पदार्था नव्यन्यायपारिभाषिकपदार्था इत्येव प्रथन्ते।

केचिदपरे निपुणप्रेक्षकाः समुपक्षिपन्ति यत् न्यायपरमाचार्य्यः श्रीमानुदयानाचार्य्य एव बीजवापको नव्यन्यायसम्प्रदायस्येति। प्राचीनन्यायभाषादिवैलक्षण्येन सुप्रवृत्ता तदीय-शास्त्रार्थानुशीलनशैली सुतरां नव्यन्यायविचारप्रकारमनुवर्तमाना दृश्यते। प्रतिपाद्यवस्तुपरि-ष्कारार्थञ्च समाददे तत्र तत्रासौ प्राचीनसूरिभिरनुपदिष्टपूर्वानवच्छेदकत्वप्रतियोगित्वादीनभिनव-

कतिपयपारिभाषिकपदार्थान्। तदसावुदयनाचार्य्य एव बीजरूपेण प्रवर्तको नव्यन्यायनयस्येति स्थिते प्रतियोगितावच्छेदकत्वादीनां पदार्थानां नव्यन्यायपारिभाषिकपदार्थत्वोक्तिरनवद्यैव प्रतिभाति।

अथेदानीं प्रतियोगित्वादिषु नव्यन्यायपारिभाषिकपदार्थेषु केचन क्रमेण विशेषतो-विविच्यन्ते। तत्र प्रथमतः प्रस्तावः प्रतियोगित्वस्य। प्रतियोगित्वं नाम द्विविधम्—सांसर्गिक प्रतियोगित्वं तथा अभावीयप्रतियोगित्वम्। तत्र सांसर्गिकप्रतियोगित्वं संसर्गनिरूपितं प्रतियोगि-त्वम्। तच्च कुण्डे वदरं न तु वदरे कुण्डमित्यादिप्रतीतिसाक्षिकस्वरूपसम्बन्धविशेषः कश्चिदति-रिक्तः पदार्थो वा। बहुत्रैव समुपात्तमिदं नव्यन्यायग्रन्थेषु नव्यनैयायिकैः प्रयोजनानुसारम्। दृश्यते तत्त्वचिन्तामणेरनुमितिप्रकरणेऽनुमितिलक्षणार्थविचारे दीधितिविवृतौ गदाधरभट्टाचार्य्येणोपाध्याय-सम्मतव्याख्यानमाचक्षाणेन सम्बन्धसम्बन्धविधया भासमानस्य तस्य सांसर्गिकप्रतियोगित्वस्य सांसर्गिकानुयोगित्वस्य च बहुकृत्वः कृतमुपादानम्।

सम्बन्धसत्त्वं सम्बन्धिसत्त्वनियामकमित्यस्ति प्रसिद्धः सिद्धान्तो नैयायिकानाम्। तस्य परिष्कारे कर्तव्ये नूनमेवं वक्तव्यं यद् यत्प्रतियोगिको यः सम्बन्धो यत्र वर्तते तेन सम्बन्धेनासौ तत्र वर्तत इति। यत्प्रतियोगिक इत्यत्र प्रतियोगित्वं सांसर्गिकं प्रतियोगित्वमेव। यदि तत्प्रति-योगित्वमनन्तर्भाव्य सम्बन्धसत्त्वस्य तेन सम्बन्धेन सम्बन्धितया भातस्य सत्त्वनियामकत्वमुररीक्रियेत, तदा संयोगादिसम्बन्धवति जलादौ वह्न्यादेरसत्त्वेन व्यभिचारापातः स्यात्। प्रतियोगित्वमन्त-र्भाव्य तन्नियमकल्पने च जलादौ सतोऽपि संयोगादेर्वह्न्यादिप्रतियोगिकत्वविरहेण न दोषः।

एतच्च सांसर्गिकं प्रतियोगित्वं सामानाधिकरण्येन विशिष्टबुद्धेरवच्छेदकावच्छेदेन च विशिष्ट-बुद्धेर्मिथो वैलक्षण्यमनुकूलयति। तथाहि—संयोगेन वह्निमान् पर्वत इति पर्वतत्वसामानाधि करण्येन बुद्धौ संयोगनिष्ठा या संसर्गता सा केवलसंयोगत्वावच्छिन्ना। तदियं बुद्धिः संयोगत्वमात्रा-वच्छिन्नसंसर्गतानिरूपित-वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिका।

पर्वतत्वावच्छेदेन तादृशबुद्धौ च संयोगनिष्ठा संसर्गता पर्वतत्वव्यापकवह्निप्रतियोगिकत्व-संयोगत्वधर्मद्वयावच्छिन्ना। तदसौ बुद्धिः पर्वतत्वव्यापकवह्निप्रतियोगिकत्वसंयोगत्वधर्मद्वया-वच्छिन्नसंसर्गतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिका।

उभयत्रैव संसर्गतायां संयोगत्वाद्यवच्छिन्नत्वं प्रकारतायां संसर्गतानिरूपितत्वं विशेष्यतायां प्रकारतानिरूपितत्वं बुद्धौ च विशेष्यतानिरूपकत्वं नव्यन्यायपरिभाषातन्त्रसिद्धम्। संसर्गता-प्रकारता-विशेष्यता नव्यन्यायपारिभाषिकपदार्थविशेषाः, ते तावदुपरिष्टाद् विशेषतो विवेचयिष्यन्ते।

अत्रेदं तत्त्वमवधेयम्—कदाचित् सामानाधिकरण्येन प्रतीतावपि वस्तुविशेषप्रतियोगिकत्वं संसर्गतावच्छेदकतया भासते, यथा वह्निप्रतियोगिकसंयोगेन द्रव्यवान् पर्वत इत्यादौ। अतः सामानाधिकरण्येन बुद्धौ कदाचित् संयोगत्वाद्यतिरिक्तधर्मस्यापि संसर्गतावच्छेदकविधया भानात् संयोगत्वादिमात्रावच्छिन्नसंसर्गताकत्वकृतो न सामानाधिकरण्येन बुद्धेर्विशेषः, किन्तु धर्मितावच्छेदकव्यापकप्रकारप्रतियोगिकत्वानवच्छिन्नसंसर्गताकत्वप्रयुक्त एव। तथाहि—धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येन बुद्धिर्धर्मितावच्छेदकव्यापकप्रकारीभूतधर्मप्रतियोगिकत्वानवच्छिन्नसंसर्गताका, धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन बुद्धिश्च धर्मितावच्छेदकव्यापकप्रकारीभूतधर्मप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नसंसर्गताका।

सामानाधिकरण्येनाऽवच्छेदकावच्छेदेन च बुद्ध्योस्तथाविधं वैलक्षण्यं भावाभावबुद्ध्यादेर्मिथो विरोधितायामुपयुज्यते। ज्ञानद्वयमेव यत्र धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येन भावाभावौ विषयीकृत्य जायते, तत्र तस्य न मिथो विरोधित्वम्। किन्तु भावाभावयोरेकस्य द्वयोर्वा धर्मितावच्छेदकावच्छेदेनावगाहन एव भावाभावज्ञानयोर्मिथस्तथात्वम्। धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन प्रतीतिश्च समपेक्षते नियमेन सांसर्गिकप्रतियोगित्वं संसर्गकोटाविति समासः।

बहुत्रैव लक्षणार्थपरिष्कारादिना दोषनिरासाय अवच्छेदकत्वादिपदार्थानां पर्य्याप्तिनिवेशस्यावश्यकत्वेन तदर्थमपि वर्तते सांसर्गिकप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोरपेक्षा। यथा—हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिलक्षणस्य द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय तद्घटकीभूताया हेत्वधिकरणतायाः पर्य्याप्तिनिवेशेनैव निर्दोषः परिष्कारः कार्य्यः। तत्प्रकारश्च प्रकृतहेतुतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिर्या आधेयता तन्निरूपिताधिकरणतैव प्रकृतहेत्वधिकरणता। आधेयतायां निरुक्तरूपवृत्तित्वं च स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन। तथाहि—द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादिति द्रव्यत्वसाध्यकगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वहेतुकानुमितिस्थले गुणकर्मान्यत्ववैशिष्ट्यं सत्तात्वं चेति द्वयं हेतुतावच्छेदकम्, तत्र हेतुतावच्छेदकता वैशिष्ट्यं सत्तात्वं चेत्युभयत्र पर्य्याप्तिसम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकतात्वेन वर्तते। अतः पर्य्याप्तिसम्बन्धनिरूपिता सांसर्गिकी प्रतियोगिता हेतुतावच्छेदकतायामस्ति, सा प्रतियोगिता प्रकृतहेतुतावच्छेदकतात्वावच्छिन्ना, तन्निरूपकः प्रकृतपर्य्याप्तिसम्बन्धः, तन्निरूपिता अनुयोगिता हेतुतावच्छेदकद्वये वर्तते, तस्या अनुयोगिताया अवच्छेदकं रूपं प्रकृतहेतुतावच्छेदकीभूतवैशिष्ट्यसत्तात्वोभयगतं द्वित्वम्, अनुयोगिगतसंख्यादेरेव पर्य्याप्तिसम्बन्धानुयोगितावच्छेदकत्वनियमात्। आधेयता स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तादृशरूपवृत्तिस्तदैव भवति यद्याधेयता निरुक्तवैशिष्ट्यसत्तात्वरूपधर्मद्वयेना-

वच्छिन्ना भवति, तथाभूताधेयतानिरूपिताधिकरणतारूपप्रकृतहेत्वधिकरणतायाः प्रकृतस्थले द्रव्य एव सत्त्वेन तत्र च द्रव्यत्वाभावरूपसाध्याभावासत्त्वेन नामुत्र व्याप्तिलक्षणाव्याप्तिसम्भवः ।

एवं रीत्या यत्र यत्र दोषनिरासाद्यर्थं पर्य्याप्तिनिवेशः कार्य्यः, तत्र सर्वत्रैव तद्धर्मे सांसर्गिकप्रतियोगितायाः सांसर्गिकानुयोगितायाश्च प्रवेशोऽनुसन्धेयः ।

अनयोः सांसर्गिकप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोः स्वरूपनिरूपणमधिकृत्य व्याप्तिसिद्धान्तलक्षणदीधितिव्याख्यानावसरे निरुक्तं जगदीशेन यथा—'संयोगः पर्वते वह्नेः सम्बन्धो न तु वह्नौ पर्वतस्येत्यादिप्रतीत्या हि किञ्चित्प्रतियोगिककिञ्चिदनुयोगिकसम्बन्धत्वमनुभवसिद्धं कुत्रचिदेव संयोगादौ, न तु सर्वत्र । तच्च स्वरूपसम्बन्धविशेषोऽतिरिक्तो वेत्यन्यदेतत्' इति ।

निरुक्तं प्रतियोगित्वमनुयोगित्वं च स्वरूपसम्बन्धविशेष इति कल्पे तस्य किंस्वरूपत्वमिति पर्य्यनुयोगस्य दुष्करसमाधानत्वादतिरिक्तपदार्थत्वमेव तयोः समीचीनमुत्पश्यामः ।

न च सांसर्गिकं प्रतियोगित्वं वृत्तित्वरूपं सांसर्गिकमनुयोगित्वं चाधिकरणत्वरूपमेवेति शक्यते निर्वक्तुम्, वृत्त्यनियामकसंसर्गनिरूपितयोरपि प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोरभ्युपगमात्, तत्र तत्सम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाधिकरणत्वयोरप्रसिद्धेः ।

स्थलविशेषे निरूपकत्वाद्यर्थेऽपि प्रतियोगिपदव्यवहारो दृश्यते, यथा—व्याप्तिपञ्चकस्य मथुरानाथकृतरहस्यटीकायाम् —'हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणताप्रतियोगिकहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपितविशेषणताविशेषसम्बन्धेन' इति । अत्र हेत्वधिकरणताप्रतियोगिकेति हेत्वधिकरणतानिरूपितेत्यर्थः । आधेयतानिरूपितेत्याधेयताप्रतियोगिकेत्यर्थ इति सम्प्रदायः ।

सादृश्यादिवर्णनास्थलेऽपि निरूपकत्वाद्यर्थे प्रतियोगिपदव्यवहारो भवति, यथा—चन्द्रवन्मुखमित्यादौ चन्द्रप्रतियोगिकसादृश्यवन्मुखमित्याद्यर्थे ।

घटसंयोगवद् भूतलमित्यादौ संयोगाद्यंशे प्रतियोगित्वसम्बन्धेन घटादेर्विशेषणतया भानात् संयोगादिनिष्ठप्रकारतानिरूपिताया घटादिनिष्ठाया अवच्छेदकताया अवच्छेदकसम्बन्धरूपेणापि प्रतियोगित्वस्य भानं भवतीति ध्येयम् ।

आपातदृष्ट्या सांसर्गिकं प्रतियोगित्वमनुयोगित्वञ्च सम्बन्धित्वरूपमिति शक्यते वक्तुम्, परं तस्य सम्बन्धित्वस्य विवरणे कर्तव्ये प्रतियोगित्वस्यानुयोगित्वस्य च परिहातुमशक्यत्वेनात्माश्रयदोषस्यावश्यं लब्धपदत्वम् । तदेवं सांसर्गिकं प्रतियोगित्वमनुयोगित्वं च पृथक् पदार्थावित्येव समीचीना स्थितिः ।

नव्यन्यायपारिभाषिकपदार्थाः

अथेदानीमभावीयप्रतियोगित्वमधिक्रियते। तथाहि—यस्याभावः स प्रतियोगी। यथा—घटो नास्तीत्यभावस्थले घटस्यैवाभाव इति घटस्तदभावप्रतियोगी। प्रतियोगिन्शब्दोत्तरं भावार्थकेन त्वप्रत्ययेन प्रतियोगित्वशब्दः, तल्प्रत्ययेन च प्रतियोगिताशब्दो निष्पद्यते। प्रतियोगो विरोधः, सोऽस्यास्तीति प्रतियोगी, तस्य भावः प्रतियोगित्वमिति व्युत्पत्त्यनुसारं विरोधित्वं प्रतिपक्षत्वमित्यर्थ आयाति। प्रयुज्यते च तदनुसारं लोके बहुत्रैवासौ प्रतियोगिशब्दः।

अस्ति तस्य साहित्येऽपि तस्मिन्नर्थे प्रयोगो यथा—

भावादभावाद् यदि नातिरिक्तः सम्बन्धिभिः स्वीक्रियते पदार्थः।
जन्याविनाशि प्रतियोगिशून्यं श्रीलक्ष्मणक्षोणिपतेर्यशः किम् ?॥

संग्रहेणास्य श्लोकस्य तात्पर्यं यथा—श्रीलक्ष्मणसेनाख्यस्य क्षोणीपतेर्यशो न भावपदार्थः, जन्यत्वे सत्यविनाशित्वात्; नाभावपदार्थः, प्रतियोगिशून्यत्वात्। तदेवं तस्य भावाभावव्यतिरिक्ततृतीयविधपदार्थत्वं प्राप्तम्, तच्च नाभिमतं नैयायिकानाम्। तदत्र का गतिरिति कस्यचिद् वैदान्तिकस्य नैयायिकं प्रत्यधिक्षेपः। वेदान्तिभिस्तु सदसद्विलक्षणा अविद्या अङ्गीक्रियते। अत्र यशःपक्षे प्रतियोगिपदस्य प्रतिस्पर्द्धिरूपोऽर्थः।

तदेवं योगेन समुपात्ते प्रतियोगिशब्दस्य विरोधिरूपार्थे परिगृहीते प्रकृताभावासामानाधिकरण्यपर्य्यवसितं सहानवस्थायित्वलक्षणमेव प्रकृतं प्रतियोगित्वं प्रतिपन्नं भवति। एवञ्च सति गुणे गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ता नास्तीत्याद्यभावानां प्रतियोगिभूते विशिष्टसत्तादौ तत्प्रतियोगित्वं नोपपद्येत, विशिष्टसत्तायाः केवलसत्तायाश्च मिथो भेदविरहेण विशिष्टसत्ताभावाधिकरणे सत्तावति गुणादौ विशिष्टसत्ताया वर्तमानतया विशिष्टसत्तायां निरुक्तविरोधित्वानुपपत्तेः। विशेष्यवृत्तिपदार्थस्य विशिष्टानुयोगिकाभावानभ्युपगमेन वैशिष्ट्यरूपेणापि तत्र तथाविधाभावसामानाधिकरण्याभावविरहात्।

किञ्च, प्रतियोगित्वस्य तथाविधत्वे सर्वत्रावृत्तिपदार्थे निखिलाभावप्रतियोगित्वप्रसङ्गो दुर्वारः स्यात्। समवायेन सत्ता नास्तीत्याद्यभावानां कालिकादिसम्बन्धेन सामानाधिकरण्यमुपादाय दोषप्रसङ्गस्तु प्रकृताभावीयसंसर्गविशेषप्रकृतप्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गविशेषाभ्यां सामानाधिकरण्यस्य निवेशेनैव शक्यो निवारयितुम्। भेदप्रतियोगिन्यव्याप्तिरपि सामानाधिकरण्यघटकवृत्तित्वाधिकरणत्वस्थले सम्बन्धित्वविवक्षया वारयितुं शक्या। तथाप्यवृत्तिपदार्थमात्रे निखिलाभावप्रतियोगित्वप्रसङ्गभयेन निरुक्तासामानाधिकरण्यरूपप्रतियोगित्वकल्पो वर्जनीयः।

एतेन विशिष्टकेवलयोः पृथक्त्वस्वीकारेण विशिष्टसत्ता नास्तीत्यादौ विशिष्टसत्तादिषु प्रतियोगित्वोपपत्तावपि न तत्कल्पस्यापरिहेयतेति स्थितम्।

मणिकारः पुनरन्यथापि तत्त्वचिन्तामणिपूर्वपक्षग्रन्थे कल्पमिममुपन्यस्य सपरिकरं दूषितवान्, यथा—'प्रतियोगित्वं न विरोधित्वं सहानवस्थानलक्षणं गोत्वाश्वत्वयोरतथात्वात्, अन्योन्याभावप्रतियोगिन्यसत्त्वाच्च। किन्तु यथाऽधिकरणाभावयोः स्वरूपविशेषः सम्बन्धस्तथा प्रतियोगित्वमनुयोगित्वमपि' इति। अत्रापि पक्षे प्रतियोगित्वादेः प्रतियोग्यादिस्वरूपत्वे प्रतियोगिप्रतियोगित्वादीनामाधाराधेयभावादिप्रतिपत्त्यनुपपत्तिप्रभृतिदोषप्रसङ्गेन तदीयस्वरूपनिरूपणमशक्यमिति पृथक्पदार्थत्वमेवास्य निरवद्यम्।

केचित्तु प्रतिकूलसम्बन्धवत्त्वमभावीयप्रतियोगित्वमित्याहुः। तत्र सम्बन्धगतं प्रतिकूलत्वं प्रकृताभावनिरूपितमेव बोद्धव्यम्। तच्च सहानवस्थानलक्षणविरोधित्वरूपम्। सम्बन्धवत्त्वं सांसर्गिकप्रतियोगित्वसम्बन्धेन। एवञ्च संयोगेन घटो नास्तीत्याद्यभावस्थले प्रकृताभावो घटाद्यभावः, तत्प्रतिकूलः सम्बन्धो घटादिप्रतियोगिकः संयोगः। तन्निरूपितसांसर्गिकप्रतियोगित्वस्य घटादौ सत्त्वात् तत्र प्रकृताभावप्रतियोगित्वोपपत्तिरिति।

तेषामपि न समीचीनः पक्षः। तथाहि—समवायेन द्रव्यत्वं नास्तीत्याद्यभावस्थले समवायस्यैकत्वेन य एव द्रव्यत्वप्रतियोगिकः समवायस्तस्यैव गुणत्वकर्मत्वादिप्रतियोगिकसमवायत्वेन निरुक्तद्रव्यत्वाभाववति गुणादौ तस्य द्रव्यत्वप्रतियोगिकसमवायस्य वर्तमानत्वात्, द्रव्यत्वप्रतियोगिकसमवायस्य प्रकृताभावप्रतिकूलसम्बन्धत्वाभावेन द्रव्यत्वादौ तादृशाभावप्रतियोगित्वानुपपत्तिः।

किञ्च, समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगगनाभावादिरूपकेवलान्वय्यभावस्थले व्यधिकरणसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नगुणाभावादिरूपकेवलान्वय्यभावस्थले च कस्यापि सम्बन्धस्य प्रकृताभावप्रतिकूलत्वाभावेन प्रकृताभावप्रतिकूलसम्बन्धस्य गगनादौ गुणादौ च तन्निरूपितसांसर्गिकप्रतियोगित्वेन तद्वत्त्वस्याप्रसिद्ध्या गगनादेः प्रतियोगित्वमनुपपन्नं भवति।

प्रकृतं प्रतिकूलत्वं यदि सहानवस्थानलक्षणमनुक्त्वा स्वज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकसंसर्गत्वलक्षणं तदुच्यते, तदा तत्र तत्र सम्बन्धगतप्रतिकूलत्वोपपत्तावपि गगनादौ तादृशसम्बन्धप्रतियोगित्वाभावादनुपपत्तिः, व्याप्त्यादिसाधारण्येनातिप्रसक्तिश्चेत्यादिकं बहुतरं दूषणमनुसन्धेयम्।

आचार्यास्तु—'अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता' इत्यभावीयप्रतियोगितायाः स्वरूपं निरूपितवन्तः। तदेव स्वरूपं मणिकारोऽपि तत्त्वचिन्तामणिपूर्वपक्षग्रन्थे सादरं समाददे।

तार्किकशिरोमणिना दीधितिकारेणापि तत्रापाततः प्रतीयमानस्य दोषस्य प्रयत्नेनैव कृतं निरसनम्। यथा—'न चान्योन्याभावप्रतियोगि-तत्त्वावच्छेदकयोरप्रसक्त्यतिप्रसक्ती, विरहपदस्य तज्ज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयार्थकत्वात्। प्रतिबध्नाति हि तादात्म्येनं प्रतियोगिज्ञानमन्योन्याभाववत्ताबुद्धिम्। प्रतिबन्धकत्वं चात्र एककालावच्छेदेन एकत्रावर्तमानत्वम्। अभावपदस्य च स्वाभावपरत्वात्' इति।

उक्तव्याख्यायां तार्किकशिरोमणिना आत्माश्रयदोषनिरसनाय कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपं प्रसिद्धं प्रतिबन्धकत्वं परिहाय एककालावच्छेदेनैकत्रावर्तमानत्वरूपं तत् परिगृहीतम्, प्रतियोगिव्याप्याद्यतिप्रसङ्गवारणाय चाभावपदस्य स्वाभावपरत्वमभिहितम्। एकत्रेतिएकस्मिन्नात्मनीत्यर्थः। विभिन्नकालावच्छेदेन भावाभावज्ञानयोरेकस्मिन्नात्मनि वर्तमानतयाऽसम्भववारणाय यथा एककालावच्छेदेनेति निवेशितम्, तथैव कायव्यूहावस्थायामेककाल एव विभिन्नशरीरावच्छेदेन एकत्रात्मनि भावाभावज्ञानयोर्वर्तमानत्वादसम्भववारणाय एकदेशावच्छेदेनेत्यपि निवेशनीयम्। ज्ञानद्वयेऽनाहार्यत्वनिवेशोऽपि तद्दोषवारणायैवापरिहार्य्यः।

एतावत्पर्य्यन्तानुधावनेन सत्यपि निरुक्तस्वरूपे दोषपरिशून्ये विरहादिपदस्य तादृशतादृशार्थविशेषे आधुनिकलक्षणास्वीकारदोषपरिहारासम्भवात् प्रतियोगित्वस्य कायिकमहागौरवास्कन्दितत्वदोषापाताच्च तस्य निरुक्तस्वरूपतामपहाय प्रतियोगित्वं नाम कश्चिदतिरिक्तः पारिभाषिकपदार्थ इत्येव सिद्धान्तो ज्यायानिति प्रतिभाति। तार्किकशिरोमणिरपि व्याप्तिसिद्धान्तलक्षणमूलव्याख्यायां दीधितावाह—'विषयता-तत्त्वादिवत् प्रतियोगित्वाधिकरणत्व-तत्त्वसम्बन्धत्वादयोऽप्यतिरिक्ता एव पदार्था इत्यप्येकदेशिनः' इति।

नव्यनैयायिकप्रकाण्डेन श्रीरामभद्रसार्वभौमेण रघुनाथकृतपदार्थतत्त्वनिरूपणस्य टीकायां विषयत्वविषयित्वप्रतियोगित्वानुयोगित्वावधित्वावधिमत्त्वाधारत्वाधेयत्वदैशिकविशेषणत्वकालिकविशेषणत्वविशेष्यत्वावच्छेदकत्वावच्छेद्यत्वप्रभृतिधर्मेषु शिरोमणिसम्मतातिरिक्तपदार्थत्वं वर्णितम्।

जगदीशतर्कालङ्कारस्तु सिद्धान्तलक्षणदीधितिव्याख्यानप्रसङ्गेन प्रतियोगितायाः स्वरूपमधिकृत्य बहुलमुक्त्वापि सुतरामपरितुष्ट इव शिरोमणेरवच्छेदकत्वनिरुक्तिग्रन्थस्य 'स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः प्रतियोगितायाः प्रतिव्यक्ति भिन्नत्वेन' इति सन्दर्भव्याख्यानावसरे प्राह—'स्वरूपसम्बन्धात्मिकाया इति प्रतिव्यक्ति भिन्नत्वे हेतुः, तत्तदभावप्रतियोग्युभयस्वरूपाया इति तदर्थः। तत्तत्प्रतियोगिमात्रस्वरूपत्वे सामान्याभावविशेषाभावीयप्रतियोगितयोरविशेषप्रसङ्गात्' इति। प्रतियोगितायाः प्रतियोगिमात्रस्वरूपत्वे जगदीशेनैव दोषो दर्शितः, तस्या अभावमात्रस्वरूपत्वेऽपि

समनियताभावयोरैक्यसिद्धान्ते तद्रूपाभावतद्रसाभावादिप्रतियोगितयोरविशेषप्रसङ्गरूपो दोषः प्रतिपत्तव्यः। अतस्तथाविधोभयस्वरूपैवाभावीयप्रतियोगिता स्वीकृता।

किन्तु कल्पे तावदस्मिन् महानेको दोषः पदमाधत्ते। यथा यत्र सत्तावान् नास्ति जातिमान् नास्ति इत्यादिरूपोऽभावः प्रत्येतव्यः, तत्र तादृशाभावप्रतियोगित्वं द्रव्ये कथमुपपद्यते? प्रतियोगितायाः प्रतियोग्यभावोभयस्वरूपत्वात्। सत्तावतो जातिमतश्च गुणस्य द्रव्यमात्र एव सत्त्वात् तत्र सत्तावदभावजातिमदभावयोः वृत्तेः सुतरामसम्भवात्, अत्र सत्तावदभावत्वादिना रूपेण सत्तावदभावादेः स्थातुमशक्तत्वेऽपि प्रतियोगितात्वरूपेण द्रव्ये तादृशाभावस्य वृत्तौ न विरोध इत्यादिकं केषाञ्चित् समाधानं तु नातिरुचिकरमस्माकम्। तस्मात् प्रतियोगिताया अतिरिक्तपदार्थत्वमेव वयमनवद्यमुपादद्महे।

'अभावप्रत्ययो हि विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधमर्यादां नातिशेते' इति नियमेनाभावप्रत्ययमात्रस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिवैशिष्ट्यावगाहित्वस्यावश्यमभ्युपगन्तव्यत्वेन कञ्चित् सम्बन्धमन्तरेणाभावे प्रतियोगिवैशिष्ट्यस्यासम्भवेनाभावग्राहकमानेनैवाभावे प्रतियोगिसंसर्गरूपेण तस्याभावीयप्रतियोगित्वस्य सिद्धिः।

तस्य प्रतियोगित्वस्याभावापेक्षित्वेन तदिदमभावेन निरूपितं भवति, तन्निरूपकश्चाभावः। प्रतियोगितात्वेनाखण्डोपाधिना सर्वप्रतियोगित्वानामैक्येऽपि स्व-स्वावच्छेदकीभूतधर्मसम्बन्धभेदेन तदिदं भिद्यते। स्थलभेदेन धर्मविशेषाः सम्बन्धविशेषाश्च प्रतियोगित्वमेकैकं परेभ्यः प्रतियोगित्वेभ्यो व्यावर्तयन्ति। एवं चावच्छिनत्ति व्यावर्तयतीत्यादि यथा कथञ्चिद् व्युत्पत्त्या प्रतिपद्यमानमवच्छेदकत्वमवश्यमभ्युपेयम्। सत्यपि बहुष्वेव धर्मविशेषेषु तत्तत्प्रतियोगिताव्यावर्तकत्वसम्भवे प्रतियोग्यंशे भासमानव्यावर्तकधर्म एवावच्छेदकत्वोपपत्त्यर्थं तदिदमवच्छेदकत्वं पारिभाषिकमेवाभ्युपगन्तव्यम्।

तच्च धार्मिकं सांसर्गिकं चेति द्विविधं व्यवतिष्ठते। तत्र प्रतियोग्यंशे विशेषणतया भासमानो व्यावर्तको धर्मः प्रतियोगितावच्छेदको धर्मः, तत्र वर्तमानमवच्छेदकत्वं धार्मिकमवच्छेदकत्वम्। येन सम्बन्धेनाभावः, स प्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः, तत्र वर्तमानमवच्छेदकत्वं सांसर्गिकमवच्छेदकत्वम्। प्रतियोगिता तेन धर्मेण तेन सम्बन्धेन चावच्छिन्ना भवति। अवच्छिन्नत्वं नाम—अवच्छेदकतानिरूपितत्वमवच्छेद्यत्वाख्यं धर्मान्तरं वा। सांसर्गिकावच्छेदकतायाः संसर्गतेत्यपि संज्ञान्तरम्। तत्तदवच्छेदकतया समं प्रतियोगिताया मिथो निरूप्यनिरूपकभावः। प्रतियोगितावच्छेदकधर्मनिष्ठा या धार्मिकी अवच्छेदकता सा कदाचित् किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना कदाचिच्च निरवच्छिन्ना। प्रतियोगितावच्छेदकधर्मांशे यदा कश्चिद् धर्मो विशेषणतया भासते, तदा तद्गता धार्मिकी

अवच्छेदकता तेन धर्मेणावच्छिन्ना, यदा प्रतियोगितावच्छेदकधर्मांशे कोऽपि धर्मो विशेषणतया नैव भासते, तन्निष्ठा धार्मिकी अवच्छेदकता निरवच्छिन्ना। धर्मनिष्ठा धार्मिकी अवच्छेदकता नियमेन किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्ना। संसर्गताख्या सांसर्गिकी अवच्छेदकता तु संसर्गसंसर्गस्य भानमभ्युपगच्छतामुपाध्यायादीनां मते संसर्गावच्छिन्ना, मतान्तरे तु संसर्गानवच्छिन्नैव। संसर्गतावच्छेदकीभूते धर्मे विशेषणताख्या काचिद् विषयता स्वीक्रियते। ये तु तत्रापि प्रकारत्वाख्यां विषयतामङ्गीकुर्वन्ति, तेषां संसर्गतावच्छेदकधर्मगता संसर्गानवच्छिन्ना सा।

उदाहरणं यथा—संयोगेन घटो नास्तीत्यभावप्रतीतिस्थले घटः प्रतियोगी, तन्निष्ठा या प्रतियोगिता तस्या घटांशे विशेषणतया भासमानधर्मो घटत्वमवच्छेदकम्, अनुल्लिख्यमानाया जातेः स्वरूपतो भाननियमाद् निरुक्तघटत्वरूपधर्मांशे कस्यापि विशेषणस्याभानात् प्रागुक्तघटत्वगतमवच्छेदकत्वं निरवच्छिन्नम्। तस्य च घटत्वस्य घटांशे समवायेनैव सम्बन्धेन विशेषणत्वात् तन्निष्ठाऽवच्छेदकता समवायसम्बन्धावच्छिन्ना। संयोगस्तत्र प्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः, तन्निष्ठा संसर्गतापराख्या सांसर्गिकावच्छेदकता संयोगत्वरूपधर्मावच्छिन्ना किञ्चित्संसर्गानवच्छिन्ना च। संसर्गसंसर्गस्य भानमभ्युपगच्छतां मते तु सा समवायसम्बन्धावच्छिन्ना। संयोगत्वनिष्ठा या संसर्गतावच्छेदकता सापि किञ्चिद्धर्मानवच्छिन्ना किञ्चित्सम्बन्धानवच्छिन्ना च। एवं स्थिते संयोगेन घटो नास्तीत्यभावस्य विशेषतः स्वरूपपरिचये दातव्ये संयोगत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसंयोगनिष्ठसंसर्गतानिरूपितत्वे सति समवायसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपिता या प्रतियोगिता तन्निरूपकोऽभाव इति वक्तव्यम्।

संयोगेन घटो नास्तीत्यत्र संयोगेन घटत्ववान् नास्तीत्येवं घटत्वशब्दोल्लेखेन यत्र व्यवहारस्तत्र घटत्वस्य जातेरनुल्लिख्यमानत्वाभावेन स्वरूपतोऽभानाद् घटत्वनिष्ठावच्छेदकता न निरवच्छिन्ना, किन्तु घटत्वत्वावच्छिन्ना। अन्यत् सर्वं पूर्ववदेव बोध्यम्। अनयैव दिशा यथासम्भवं प्रकारताविशेष्यताधेयताप्रभृतीनां वक्ष्यमाणपारिभाषिकपदार्थानामपि धर्मसम्बन्धगतमवच्छेदकत्वं सामान्यरूपेणावधेयम्।

निरुक्तरूपावच्छेदकत्वपदार्थेन विशेषप्रयोजनानुबन्धिना परिव्याप्तमिव निखिलं नव्यन्यायतन्त्रम्। निरुक्तावच्छेदकत्वमन्तरेण बहव एव न्यायसिद्धान्ता निर्दोषमुपपादयितुं न शक्यन्ते। तत्रादौ केचिदुदाह्रियन्ते यथा—प्रतियोग्यधिकरणतया सममभावस्य वस्तुतान्त्रिकं सहानवस्थानलक्षणं विरोधित्वमिति न्यायसिद्धान्तः। अवच्छेदकतामनुपादायापाततो यदि प्रतियोगिना सममेवाभावस्य विरोधित्वं निरुच्यते, तदा सत्त्व-विशिष्टसत्त्वादीनां मिथो भेदविरहेण सत्तादिमति गुणादौ

गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ता नास्तीत्याद्यभावासत्त्वप्रसङ्गः। अतः प्रतियोग्यधिकरणतया सममभावस्य विरोधित्वं कल्प्यते। अवच्छेदकताया अकल्पनेन तत्रापि यदि प्रतियोगिनिष्ठाधेयतानिरूपिताधिकरणतया समं विरोधित्वम्, तदा तद्दोषतादवस्थ्यम्, अतोऽवच्छेदकत्वमुपादाय स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणतया सममभावस्य विरोधित्वं निर्वचनीयम्। न चैवमपि गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ता नास्तीत्याद्यभावीयप्रतियोगितायां अवच्छेदकत्वस्य सत्तात्वादिधर्मेऽपि सत्त्वेन सत्तात्वाद्यवच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणतावति गुणादौ गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तथैवासत्त्वप्रसङ्ग इति वाच्यम्, अवच्छेदकतायाः पर्य्याप्त्यनुसरणेन तद्वारणात्। तत्र पर्य्याप्त्यनुसरणप्रणाली यथा—स्वनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिर्या आधेयता तन्निरूपिता या अधिकरणता तया सममभावस्य विरोधित्वमिति। आधेयतायां निरुक्तरूपवृत्तित्वं च स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन। एवं च प्रकृते गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ता नास्तीत्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकीभूते गुणकर्मान्यत्ववैशिष्ट्यसत्तात्वरूपप्रकृतप्रतियोगितावच्छेदकधर्मद्वयपर्य्याप्तद्वित्वे सत्तात्वमात्रपर्य्याप्तावच्छेदकतानिरूपिताधेयतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्य विरहेण निरुक्तसम्बन्धेन सत्तात्वमात्रपर्य्याप्तावच्छेदकतानिरूपिताधेयतायास्तादृशरूपवृत्तित्वाभावेन गुणादौ सत्यपि सत्तात्वमात्रावच्छिन्नाधिकरणत्वे प्रकृते निरुक्तरूपवृत्तिर्या गुणकर्मान्यत्ववैशिष्ट्यसत्तात्वोभयपर्य्याप्तावच्छेदकतानिरूपिताधेयता तन्निरूपिताया द्रव्यमात्रनिष्ठायास्तत्र गुणादावसत्त्वेनैव निरुक्तदोषनिरासः। एवमन्यत्राप्यवच्छेदकत्वानुसरणस्य विशेषेणोपयोगित्वमनुसन्धेयम्।

निरुक्तस्थलदिशा सर्वत्रैव आधेयत्वाधिकरणत्वयोर्मिथो निरूप्यनिरूपकभावः, परस्परमुभयस्योभयसापेक्षत्वात्। निरुक्तमाधेयत्वमधिकरणत्वं च प्रतियोगित्वानुयोगित्वादिवत् पारिभाषिकं पदार्थान्तरमेवेति विविधविचारपुरःसरं जगदीशतर्कालङ्कारप्रमुखाः प्रतिपादितवन्तः। तदुक्तं शब्दशक्तिप्रकाशिकायां जगदीशेन—'अधिकरणपदस्य शक्यतावच्छेदकन्तु न सम्बन्धमात्रम्, घटाद्यात्मनस्तदधिकरणतापत्तेः। वृत्तिनियामकसम्बन्धस्तथेत्यपि न, कुण्डादौ बदरादेरिव बदरादावपि कुण्डादेरधिकरणत्वापत्तेः। वृत्तिनियामकस्याधिकरणतावच्छेदकत्वे पर्य्यवसानाच्च। नाप्याधेयतानिरूपकत्वमधिकरणत्वम्, तुल्यन्यायेनाधिकरणतानिरूपकत्वस्यैवाधेयतात्वेन परस्पराश्रयप्रसङ्गात्। परन्त्वाधेयतावत् पदार्थान्तरमेवाधिकरणत्वम्' इति। भवानन्दसिद्धान्तवागीशः स्वकृतकारकचक्र-

ग्रन्थे प्राह—'प्रतियोगित्वानुयोगित्ववद् आधेयत्वमधिकरणत्वञ्च विलक्षणप्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषः। स चातिरिक्तोऽनतिरिक्तो वेत्यन्यदेतत्' इति।

तयोराधेयताधिकरणत्वयोर्धार्मिकावच्छेदकतानिरूपितत्वमुभयत्र तुल्यम्। सांसर्गिकावच्छेदकतानिरूपितत्वपर्य्यवसन्नं संसर्गावच्छिन्नत्वन्तु केवलमाधेयतायामेव न त्वधिकरणतायामपि, तावन्मात्रेणैवेष्टसिद्धेः।

न च विनिगमनाविरहेण आधेयतायाः सम्बन्धानवच्छिन्नत्वमधिकरणतायाश्च सम्बन्धावच्छिन्नत्वमास्तामिति वाच्यम्; सम्बन्धविशेषविशेषितवृत्तित्वस्याभावेन सम्बन्धविशेषविशेषितवृत्तित्वस्याधिकरणताया वस्तुतान्त्रिकविरोधिताकल्पनायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नतत्प्रकारकबुद्धेस्तद्धर्मिकायास्तत्सम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्याभावप्रकारिकाया बुद्धेश्च वैज्ञानिकविरोधिताकल्पनायामधिकरणतानिरूपितत्वस्याधिकस्य प्रवेशावश्यकत्वेन गौरवापातात्। तथाहि—वृत्तिताया आधेयतापराख्यायाः सम्बन्धावच्छिन्नत्वे संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य अभावेन समं संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिताया अधिकरणत्वस्य विरोधित्वमित्येवं वस्तुतान्त्रिकं विरोधित्वं शक्यं कल्पयितुम्। वृत्तितायाः सम्बन्धानवच्छिन्नत्वेऽधिकरणतायाश्च सम्बन्धावच्छिन्नत्वे संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितवृत्तित्वस्याभावेन समं संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितवृत्तित्वस्याधिकरणताया निरुक्तविरोधित्वं कल्पनीयम्।

वृत्तित्वस्य सम्बन्धावच्छिन्नत्वे पूर्वोक्तबुद्धिद्वयस्य मिथः प्रतिवध्यप्रतिबन्धकभावलक्षणं वैज्ञानिकं विरोधित्वमपि—तत्सम्बन्धावच्छिन्नतत्प्रकारकबुद्धिं प्रति तत्सम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्याभावप्रकारिका तद्विशेष्यिका बुद्धिः प्रतिबन्धिका, तत्सम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्याभावप्रकारकतद्विशेष्यकबुद्धिं प्रति च तत्सम्बन्धावच्छिन्नतत्प्रकारकबुद्धिः प्रतिबन्धिकेत्येवं शक्यते कल्पयितुम्। वृत्तितायाः सम्बन्धानवच्छिन्नत्वेऽधिकरणतायाश्च सम्बन्धावच्छिन्नत्वे तत्सम्बन्धावच्छिन्नतत्प्रकारकबुद्धिं प्रति तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितवृत्तित्वस्याभावप्रकारकतद्विशेष्यकबुद्धिः प्रतिबन्धिका, तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितवृत्तित्वस्याभावप्रकारकतद्विशेष्यकबुद्धिं प्रति च तत्सम्बन्धावच्छिन्नतत्प्रकारकबुद्धिः प्रतिबन्धिकेत्येवं कल्पनीयम्। एवञ्च पूर्वत्र प्रतिबन्धकतागर्भे उत्तरत्र च प्रतिवध्यतागर्भेऽधिकरणतानिरूपितत्वस्याधिकस्य मानाद् गौरवम्। अधिकरणतानिरूपितत्वांशपरिहारेण सम्बन्धमनन्तर्भाव्य विरोधित्वकल्पने तु संयोगेन वह्निमानित्यादिबुद्धेः समवायेनावृत्तिर्वह्निरित्यादिबुद्धेश्च मिथो विरोधित्वमापद्येत। निरुक्तवस्तुतान्त्रिकविरोधितायां सम्बन्धस्याप्यवच्छेदकत्वं सुतरामुपयुज्यते। सम्बन्धमनन्तर्भाव्य यदि घटत्वा-

वच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणतया समं घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य विरोधित्वमित्येवं रीत्या केवलधार्मिकावच्छेदकतान्तर्भावेण निरुक्तविरोधित्वं निरुच्यते, तदा संयोगेन घटाद्यधिकरणे भूतलादौ समवायेन घटो नास्तीत्याद्यभावानामप्यसत्त्वप्रसङ्गः। तस्मात् संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-घटत्वावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणतया समं संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-ताकाभावस्य विरोधित्वमित्येवं रीत्या सर्वत्र विरोधित्वं कल्पनीयम्।

एवमेव भावाभावबुद्ध्यादीनां वैज्ञानिकविरोधितायामपि वर्तते धर्मसम्बन्धगतावच्छेदक-त्वयोः सुतरामेव समपेक्षा। तथाहि—घटत्वावच्छिन्नसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित-भूतलत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिबुद्धिं प्रति संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धा-वच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छेद्यप्रकारतानिरूपितभूतलत्वा-वच्छिन्नविशेष्यताशालिबुद्धिः प्रतिबन्धिकेत्येवं प्रतिवध्यप्रतिबन्धकभावो व्यवस्थितो वर्तते। तत्र धर्मसम्बन्धयोरवच्छेदकत्वमपहाय प्रतिवध्यप्रतिबन्धकभावे निर्वचनीये घटनिष्ठप्रकारतानिरूपित-भूतलनिष्ठविशेष्यताशालिबुद्धिं प्रति घटाभावनिष्ठप्रकारतानिरूपितभूतलनिष्ठविशेष्यताशालिबुद्धिः प्रतिबन्धिकेत्येवं वक्तव्यम्। एवं सति संयोगेन द्रव्यवद् द्रव्यमित्यादिज्ञानानामपि भूतलत्वाद्य-वच्छिन्नधर्मिकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नघटप्रतियोगिकाभावप्रकारकबुद्धिप्रतिवध्यत्वप्रसङ्गः। एवमन्य-त्राप्यनुसन्धेयम्। प्रकारतावच्छेदकधर्मसम्बन्धधर्मितावच्छेदकादीनामवच्छेदकत्वमन्तर्भाव्य प्रागुक्त-रीत्या प्रतिवध्यप्रतिबन्धकभावव्यवस्थापने तु नास्ति दोषः। एवं कार्य्यकारणभावादिस्थलेऽपि धर्मसम्बन्धयोरवच्छेदकत्वस्य प्रयोजनमनुसन्धेयम्।

भावाभावबुद्ध्योः प्रतिवध्यप्रतिबन्धकभावे वर्तते कश्चिद् विशेषः। यथा—घटत्वादि-सामान्यधर्ममात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटादिसामान्याभाववत्ताबुद्धिः प्रतिबध्नाति निर्विशेषेण सामान्यघटवत्ताबुद्धिं विशिष्टघटवत्ताबुद्धिं चेत्यनुभवेन घटसामान्याभाववत्ताबुद्धिप्रतिवध्यता-वच्छेदकप्रकारतायामवच्छेदकविधया घटत्वेतरधर्मप्रवेशप्रतिषेधकं पन्थानमनुपादाय निरुक्तद्विविध-बुद्धेरेव प्रतिवध्यत्वोपपादनार्थं घटत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रकारताकत्वमन्तर्भाव्यैव घटसामान्या-भाववत्ताबुद्धिप्रतिवध्यता कल्पनीया। विशिष्टाभावबुद्धिस्तु प्रतिबध्नाति विशिष्टवत्ताबुद्धिमेव, न तु सामान्यवत्ताबुद्धिमपीति तत्प्रतिवध्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टप्रकारतायां वैशिष्ट्यघटत्वादिधर्म-द्वयाद्यवच्छिन्नत्वमेवोपादेयम्। सामान्याभाववत्ताबुद्धिं प्रति सामान्यप्रकारकबुद्धिर्विशिष्टप्रकारक-बुद्धिश्चेत्युभयोरेव निर्विशेषेण प्रतिबन्धकतया तत्र घटत्वादिसामान्यधर्मनिष्ठावच्छेदकताकप्रकार-कत्वमन्तर्भाव्यैव प्रतिबन्धकता वक्तव्या।

तत्रापि निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्माक्रान्तज्ञानधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानादिसत्त्वे प्रतिबध्यतावच्छेदकधर्माक्रान्तज्ञानोत्पत्त्या प्रसक्तस्य व्यभिचारस्य वारणाय निरुक्तरूपप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्माक्रान्तज्ञानधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानादीनामुत्तेजकत्वं कल्पनीयम्। प्रतिबध्यतावच्छेदकगर्भे चानाहार्य्यत्वादीनां निवेशः कार्य्यः।

उत्तेजकत्वं नाम प्रतिबन्धकताकुक्षौ प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूताभावप्रतियोगित्वम्, कारणताकुक्षौ च कारणतावच्छेदकीभूताभावप्रतियोगित्वम्। स्वविरोधिधर्मधर्मितावच्छेदककस्वप्रकारकज्ञानत्वं नियताहार्य्यत्वम्। तदुदाहरणं यथा—निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादौ। सामान्याहार्य्यत्वं नाम बाधनिश्चयविशिष्टत्वे सति इच्छाविशिष्टप्रत्यक्षत्वम्। बाधनिश्चयवैशिष्ट्यं स्वाधिकरणसुखवृत्तित्वस्वसामानाधिकरण्यस्वाव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेने - च्छावैशिष्ट्यञ्च स्वाव्यवहितोत्तरत्वस्वसामानाधिकरण्यस्वविशेष्यत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन। तदुदाहरणं यथा—वह्निमान् वह्न्यभाववांश्च पर्वत इत्यादिसमूहालम्बनज्ञानम्, वह्न्यभाववान् पर्वत इति ज्ञानोत्तरं वह्निमान् पर्वत इति ज्ञानञ्च। एवमन्यत्। निरुक्तप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वोत्तेजकत्वाहार्य्यत्वपदार्था अपि नव्यन्यायपारिभाषिकपदार्था एव। अनाहार्य्यत्ववत् प्रतिबध्यतावच्छेदकतया लौकिकसन्निकर्षाजन्यत्वदोषविशेषाजन्यत्वयोरपि निवेशः कार्य्यः। साक्षात्कारित्वव्यञ्जकविषयिताशून्यत्वनिवेशेनैव तयोरुभयोरुपपत्तिर्भवति। प्रतिबन्धकज्ञानगर्भेऽप्यनाहार्य्यत्वं निवेश्यम्। अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावोऽपि तत्र निवेश्यः। अव्याप्यवृत्तित्वं स्वाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगित्वम्। अप्रामाण्यं नाम तदभाववति तत्प्रकारकत्वम्। एवञ्च यदा घटवद् भूतलमिति निश्चयदशायाम् 'इदं ज्ञानं घटाभाववति घटप्रकारकम्' इत्येवमप्रामाण्यज्ञानं तदा नासौ निश्चयो घटाभाववद् भूतलमिति विपरीतबुद्धिं प्रतिबध्नीयात्। तथैव यदा घटवद् भूतलमिति निश्चयो निरुक्तरूपाहार्य्यलक्षणाक्रान्तो घटोऽव्याप्यवृत्तिरित्येवमव्याप्यवृत्तित्वज्ञानकालीनो वा तदापि नासौ प्रतिबध्नीयाद् विपरीतबुद्धिम्। अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितस्याव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावविशिष्टस्यानाहार्य्यात्मकनिश्चयस्यैव विपरीतज्ञानप्रतिबन्धकत्वनियमात्। अप्रामाण्यज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्ववत् कारणतायामप्युत्तेजकत्वं सिद्धम्। तेन वह्निव्याप्यधूमवानिति परामर्शदशायां यदा इदं ज्ञानं वह्निव्याप्यधूमाभाववति वह्निव्याप्यधूमप्रकारकमित्यादिरूपमप्रामाण्यज्ञानं तदा तदुत्तरं न वह्निविधेयकानुमितिः। अप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टस्यैव परामर्शस्य प्रकृतानुमितिजनकत्वात्। एवमेव वह्निव्याप्यधूमवान् वह्निव्याप्यधूमाभाववांश्च पर्वत इत्याहार्य्याकारपरामर्शादपि नानुमितिः। अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानन्तु विपरीतज्ञानप्रतिबन्धकतास्थल एवोत्तेजकम्। अप्रामाण्यज्ञानस्योत्तेजकतायामयं हि विशेषो यथा यत्र निश्चयत्वरूपेण कारणता प्रतिबन्धकता वा तत्र ज्ञानत्वरूपेण

संशयनिश्चयोभयसाधारणेनोत्तेजकता, यथा घटाभावादिबुद्धिं प्रति घटादिमत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकतास्थले, अनुमित्यादौ परामर्शादेः कारणतास्थले च। तत्र तत्राप्रामाण्यज्ञानस्य संशयरूपत्वे निश्चयरूपत्वे च सममेव न विपरीतज्ञानप्रतिबन्धो न वा परामर्शादेरनुमित्यादिकार्य्यम्। यत्र तु निश्चयत्वभिन्नरूपेण संशयनिश्चयोभयसाधारणज्ञानत्वादिना कारणता प्रतिबन्धकता वा तत्र निश्चयत्वेनाप्रामाण्यज्ञानस्योत्तेजकता। यथा संशयपक्षतावादिमतेऽनुमितिं प्रति संशयस्य कारणतास्थले, तथा ग्राह्यसंशयस्य प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वादिस्थले। तत्र तत्र सत्यपि संशयात्मकाप्रामाण्यज्ञाने न संशयादनुमित्यनुत्पादो न वा ग्राह्यप्रत्यक्षाप्रतिबन्धः। किन्तु सत्येव निश्चयरूपाप्रामाण्यज्ञाने। एवमेवं बहुतरमत्रानुसन्धेयम्।

लक्षणादौ प्रतिबन्धकादिगर्भे उत्तेजकीभूतानामप्रामाण्यज्ञानाभावादीनामननुगतरूपेण निवेशं केचित् कुर्वन्ति, परे चाभावविशिष्टान्यत्वं ज्ञाने निवेश्यानुगतरूपेण सर्वेषामप्रामाण्यज्ञानाभावादीनां संग्रहं कुर्वन्ति। तत्राभाववैशिष्ट्यं स्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतावत्त्व–स्वप्रतियोगिमत्त्वोभयसम्बन्धेन। स्वपदं संशयत्वाभावाहार्य्यत्वाभावाप्रामाण्यज्ञानाभावेत्यभावत्रयपरम्। स्वप्रतियोगिमत्त्वञ्च विशेष्यत्वसामानाधिकरण्योभय-स्वरूपैतदन्यतरसम्बन्धेन। संशयत्वाभावाहार्य्यत्वाभावस्थले संशयान्यत्वाहार्य्यभेदयोः प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्वीकारेऽन्यतरसम्बन्धघटकस्वरूपस्थाने तादात्म्यस्य निवेशः कार्य्यः।

कारणत्वाभिमतज्ञानांशे तादृशनिवेशस्थले तु प्रथमसम्बन्धघटक–स्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामपहाय स्वावच्छिन्नकारणतेति वक्तव्यम्। अन्यत् सर्वं स्वयमूहनीयम्।

अथेदानीमुभयाभावस्थलीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वमधिकृत्य किञ्चिदुपन्यस्यते, यथा— घटो नास्तीत्याद्यभावस्थले यथा घटत्वादयो धर्माः प्रतियोगितावच्छेदकास्तथा घटपटोभयं नास्तीत्याद्युभयाभावस्थले घटत्वं पटत्वमुभयत्वं चेत्यादित्रितयधर्माः प्रतियोगितावच्छेदकाः, तत्तद्धर्माणां सर्वेषामेव तुल्यतया प्रतियोग्यंशे विशेषणतया भासमानत्वात्। न च तत्र केवलमुभयत्वमेव प्रकृताभावप्रतियोगितावच्छेदकमस्त्विति वाच्यम्, सर्वत्रोभयाभावस्थल एव केवलस्योभयत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्व उभयत्वावच्छिन्नाधिकरणतया सममेव उभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविरोधस्य कल्पनीयत्वेन घटपटोभयानधिकरणे वह्निधूमादिरूपयत्किञ्चिदुभयाधिकरणे देशादावपि घटपटोभयाभावसत्त्वानुपपत्तेः। तत्रापि किञ्चिदुभयत्वावच्छिन्नाधिकरणतायाः प्रकृताभावविरोधिन्या वर्तमानत्वात्।

किञ्च, उभयत्वमात्रस्य तादृशोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व उभयवत्ताबुद्धेरुभयाभाववत्ताबुद्धेश्च मिथः प्रतिवध्यप्रतिबन्धकभावेऽपि महानेव विप्लवः पदं कुर्यात्। न च सामानाधिकरण्येन घटविशिष्टपटत्वादिकमेव तत्र तत्र प्रतियोगितावच्छेदकमास्तामिति वाच्यम्, गौरवात्। मिथो विरुद्धघटत्वपटत्वोभयाभावादिस्थलेषु तादृशविशिष्टाप्रसिद्धेः। घटपटोभयपर्य्याप्तिविशिष्टमुभयत्वादिकमपि गौरवग्रस्तम्। एवञ्च तत्र तत्र घटत्वं पटत्वमुभयत्वं चेति त्रितयधर्मादावेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वं युक्तम्।

अवच्छेदकीभूतः सम्बन्धो द्विविधः—वृत्तिनियामको वृत्त्यनियामकश्च। तत्र येन सम्बन्धेन क्वचिदधिकरणे कश्चित् पदार्थ आधेयभावेन तिष्ठति स वृत्तिनियामकः सम्बन्धः, यथा—संयोगः समवायो दैशिकविशेषणता कालिकविशेषणता चेति। आश्रयत्वादीनामपि केषाञ्चित् सम्बन्धानां केचिद् वृत्तिनियामकत्वमिच्छिन्ति, निरुक्तेभ्योऽन्ये सम्बन्धा वृत्त्यनियामकसम्बन्धाः। तैः पदार्थानां मिथ आधाराधेयभावो न भवति, तैः केवलं तेषां मिथः सम्बन्धित्वं प्रतिपद्यते। ते च सम्बन्धाः स्वत्वस्वामित्वतादात्म्यप्रभृतयः साक्षात् सम्बन्धाः स्वाश्रयाश्रयत्वादिरूपपरम्परासम्बन्धाश्च। निरुक्तवृत्त्यनियामकसम्बन्धाः संसर्गाभावप्रतियोगिताया अवच्छेदकसंसर्गतां न प्रतिपद्यन्त इति केषाञ्चित् सिद्धान्तः। तदुक्तं गदाधरभट्टाचार्य्येण व्युत्पत्तिवादे—'स्वत्वादिसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धेः' इति। तेनोक्तं पुनस्तत्रैव—'तादृशसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया संसर्गाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य नञा प्रत्यायनासम्भवात्' इति। तादात्म्यस्य सम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वेऽपि तस्यान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वमिष्टमेवेति वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य विशिष्य संसर्गाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वोक्तिः।

अन्ये तु व्याप्तिसिद्धान्तलक्षणग्रन्थे जगदीशस्य—'साधनवन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वे मानाभावस्य स्वयमेव बौद्धाधिकारटिप्पण्यामुक्तत्वात्' इत्यादिग्रन्थप्रामाण्येन तादात्म्यसम्बन्धस्यापि न प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वमिति वदन्ति। तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमन्योन्याभावत्वमित्यन्योन्याभावलक्षणमुपेक्षमाणाश्च ते भेदत्वरूपमखण्डोपाधिमेव तल्लक्षणमभ्युपगच्छन्ति। वयं तु बहुसम्मतत्वादिगुणेन तादात्म्यसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वेऽपि तस्य भेदीयप्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गत्वमुररीकुर्मः। मुक्तावलीकारो विश्वनाथोऽपि तदेव मतमुपादाय—'तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम्' इत्यन्योन्याभावलक्षणमाख्याय तद्भिन्नत्वेनैव संसर्गाभावं लक्षयामास।

न च वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य संसर्गाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तत्तत्स्थलीयसंसर्गाभावबुद्धिभावबुद्ध्योर्मिथः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पना निरवद्या कथमुपपद्यते, सम्बन्धानन्तर्भावेन तत्कल्पनाया विपुलविप्लवास्पदत्वादिति वाच्यम्; वक्ष्यमाणरीत्या तत्समाधानस्य सुकरत्वात्। तथाहि—वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य संसर्गाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमित्यस्य तादृशसम्बन्धस्थले संसर्गाभाव एव न स्वीक्रियत इत्यत्र तात्पर्य्यम्। तत्सम्बन्धेन भावप्रतीतिः, तत्सम्बन्धेन सम्बन्धिविषयिणी अभावप्रतीतिश्च तत्सम्बन्धेन सम्बन्धिनो भेदविषयिणीति न काप्यनुपपत्तिरिति।

न च तादात्म्यसम्बन्धस्याप्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वसिद्धान्ते तत्र कः समाधिरिति प्रश्नो निरुत्तर इति वाच्यम्, तन्मते धनी चैत्र इत्यादिभावप्रतीतिस्थले स्वामित्वादिसम्बन्धेन धनसम्बन्धित्वादेः स्वरूपेण प्रकारतामभावप्रतीतिस्थले च स्वामित्वादिसम्बन्धेन सम्बन्धित्वस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रकारतामादायैव भावाभावज्ञानादेर्विरोधिताया उपपादयितुं शक्यत्वात्।

गदाधरप्रभृतिनव्यनैयायिकशेखरमणीनां तु वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वपक्ष एव सुसम्मतः। तदुक्तं गदाधरेण व्युत्पत्तिवादे—'वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे को दोषः? अथ जनकतादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंयोगाद्यभावस्यातिरिक्तस्य कल्पने गौरवमिति चेत्? न, तादृशाभावस्य संयोगजनकत्वाद्यभावसमनियतत्वेन तत्स्वरूपत्वात्, तस्य चोभयवादिसिद्धत्वात्। अतिरिक्तप्रतियोगिताकल्पने गौरवमिति चेत्, अस्त्वेतद् गौरवम्, उपदर्शितबहुविधलाघवेन ईदृशगौरवस्याकिञ्चित्करत्वादिति। एतेन वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वं नव्यानां सुसम्मतमेवेति प्रतिभाति।

शिरोमणिना व्याप्तिसिद्धान्तलक्षणं व्याचक्षाणेनावच्छेदकत्वनिरुक्तिप्रकरणे प्रथमतः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्यातिप्रसङ्गाद्यनापादके लघुधर्मे सम्भवे सति गुरुधर्मेऽस्वीकारेण तदवच्छिन्नाभाववदसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वादिरूपं पारिभाषिकावच्छेदकत्वमुपवर्ण्य तदन्ते गुरुधर्मस्यापि प्रतियोगितावच्छेदत्वमङ्गीकृतम्। यथोक्तं तेन—'गौरवप्रतिसन्धानदशायामपि कम्बुग्रीवादिमान् नास्तीति प्रतीतिबलाद् गुरुरपि धर्मोऽवच्छेदकः प्रतियोगितायाः' इति। तद्व्याख्यायाञ्च जगदीशेनोक्तं यथा—'कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नस्य विशिष्टबुद्धौ तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावनिश्चयस्य विरोधित्वादिति ध्येयम्' इति। एतेन गुरुधर्मस्य न प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति मतमपास्तम्।

नव्यन्यायपारिभाषिकपदार्थाः

अस्त्यन्यविधमपि पारिभाषिकमवच्छेदकत्वम्, यद् दैशिककालिकभेदेन द्विधा भिद्यते। तत्र प्रथमं दैशिकमधिकरणीभूतस्य वस्तुन एकदेशमात्रगतमवच्छेदकत्वम्। तच्च स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपमतिरिक्तं वा। अग्रे वृक्षः कपिसंयोगी न तु मूल इत्यादिप्रतीतिरेव तत्र मानम्।

कालिकं द्वितीयमवच्छेदकत्वञ्च यस्मिन् कालेऽधिकरणीभूते देशे वस्तुनः स्थित्यादिकं तत्कालनिष्ठम्। यथा—उत्पत्तिकाले पृथिव्यां गन्धो नास्ति तदुत्तरकाले गन्धोऽस्तीत्यादौ गन्धाभावस्य पृथिव्यामुत्पत्तिकाले सत्त्वात् तस्यावच्छेदक उत्पत्तिकालः, तदुत्तरकाले च तत्र गन्धस्य सत्त्वादुत्तरकालो गन्धस्यावच्छेदक इति। इदं दैशिकं कालिकं चावच्छेदकत्वं तत्तदवच्छेदेन सतः पदार्थस्याव्याप्यवृत्तितायामुपयुज्यते। उत्पत्तिकाले पृथिव्यां न गन्धः, किन्तु तदुत्तरकाले इत्यादिप्रतीतिसिद्धं स्वरूपसम्बन्धरूपम्, अतिरिक्तं वा तत्।

केचित्तु घटो नास्तीत्यादिप्रतीतिसिद्धं घटनिष्ठप्रतियोगितासमानाधिकरणघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमिव पटत्वेन घटो नास्तीत्यादिप्रतीतिसिद्धं घटनिष्ठप्रतियोगिताव्यधिकरणपटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमपि स्वीकुर्वन्ति। तत्र पटत्वेन घटो नास्तीति प्रतीतौ घटः प्रतियोगी पटत्वस्य तदवृत्तित्वात् पटत्वं घटनिष्ठप्रतियोगिताया व्यधिकरणो धर्मः प्रकृतघटनिष्ठप्रतियोगितायास्तदवच्छिन्नत्वात् तन्निरूपकः प्रकृताभावः स्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः। एवं द्रव्यत्वेन गुणो नास्ति, गुणत्वेन द्रव्यं नास्तीत्याद्यभावाश्च तादृशा बोध्याः। तादृशतादृशाभावाः सर्वे केवलान्वयिनः स्वावृत्तिधर्मपुरस्कारेण कस्यापि कुत्रापि स्थातुमसामर्थ्येन निर्विरोधेन सर्वत्रैव तादृशतादृशाभावानां सत्त्वात्।

न च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणताया अभावविरोधित्वेन पटत्वेन घटो नास्तीत्याद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतपटत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणतावति देशे तादृशाभावसत्त्वासम्भवात् कथं तादृशाभावानां केवलान्वयित्वमिति वाच्यम्, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानां केवलान्वयित्वप्रयोजकनिखिलवस्तुवृत्तित्वनिर्वाहाय प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतधर्मविशिष्टप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतया समं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य विरोधित्वकल्पनात्। प्रतियोगितावच्छेदके निरुक्तधर्मवैशिष्ट्यं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन। एवञ्च प्रकृते प्रतियोगिभूतघटाद्यंशे प्रकारीभूतस्य घटत्वादिधर्मस्य प्रकृतप्रतियोगितावच्छेदकपटत्वादौ सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वैशिष्ट्याप्रसिद्धया विरोधिन्या अधिकरणताया अप्रसिद्धेरेव दोषनिरासात्। मणिकारप्रभृतयस्तु तादृशं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावं नाङ्गीकुर्वते। तदुक्तं

व्यधिकरणतत्त्वचिन्तामणिग्रन्थे मणिकारेण—'प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदकः' इत्यादि।

अन्यदप्यवच्छेदकत्वमवच्छेदकावच्छेदेन प्रतीतौ भासते। तथाहि—पर्वतो वह्निमानित्यादि-प्रतीतिर्द्वेधा भवति—धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येन, धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन चेति। तत्प्रतीति-द्वयस्य मिथो वैलक्षण्यं सांसर्गिकप्रतियोगित्वप्रकरणे किञ्चित् प्रतिपादितमधस्तात्। तत्रा-वच्छेदकावच्छेदेन प्रतीतौ धर्मितावच्छेदके किञ्चिदवच्छेदकत्वं भासते। तच्च तत्र प्रकारतावच्छेदक-संसर्गांशे प्रतीयमानव्यापकतानिरूपितव्याप्यत्वादनर्थान्तरम्। यदनुभवेन वह्न्यभाववान् जलवान् जलवान् ह्रद इत्यादिज्ञानविशिष्टज्ञानानां वह्न्यभावव्याप्यवान् ह्रद इत्यादिज्ञानवदेव कल्पिता न्यायतन्त्रे वह्निमान् ह्रद इत्यादिबुद्धिप्रतिबन्धकता। तत्प्रकारो यथा—वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारक-ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यकबुद्धिं प्रति जलव्यापकवह्न्यभावप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्य-भावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितजलावच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयविशिष्टजलत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरू-पितह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयः प्रतिबन्धक इत्येवम्। वह्न्यभाववान् जलवान् जलवान् ह्रदः, वह्न्यभाववान् घटवान् घटवान् ह्रद इत्यादिनानाविधनिश्चयानामेव वह्निमान् ह्रद इति बुद्धिप्रतिबन्धकत्वस्यानुभवसिद्धतया तेषां सर्वेषामेकरूपेण संग्रहप्रकारो यथा—वह्निप्रकारकह्रद-विशेष्यकबुद्धिं प्रति निश्चयविशिष्टनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वम्। निश्चये निश्चयवैशिष्ट्यं स्वीयवह्न्य-भावत्वावच्छिन्नप्रकारतावृत्तिविशेष्यतावच्छेदकताविशिष्टप्रकारतानिरूपितह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यता-कत्व-स्वसामानाधिकरण्यैतदुभयसम्बन्धेन। सामानाधिकरण्यञ्च एकक्षणावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम्। प्रकारतावृत्तित्वं स्वनिरूपितत्व-स्वावच्छेदकधर्मव्यापकवह्न्यभावप्रतियोगिकस्वरूप-सम्बन्धावच्छिन्नत्वैतदुभयसम्बन्धेन। प्रकारतायामवच्छेदकतावैशिष्ट्यं स्वावच्छेदकसम्बन्धाव-च्छिन्नत्व-स्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन। एषा निश्चयविशिष्टनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्ध-ता नव्यन्यायतन्त्रस्यैको महान् विशेषः।

धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येन धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन च बुद्धिस्थलीयप्रतिवध्यप्रति-बन्धकभावे विशेषो यथा—धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण भावबुद्धिर्भावव्याप्यवत्ताबुद्धिश्च प्रतिबध्नात्यवच्छेदकावच्छेदेनैवाभाववत्ताबुद्धिम्। धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेणाभाव-बुद्धिरभावव्याप्यवत्ताबुद्धिश्च तथैव प्रतिबध्नाति धर्मितावच्छेदकावच्छेदेनैव भावबुद्धिम्। अनुमितौ साध्यसिद्धेः प्रतिबन्धकतायां त्वन्यादृशो विशेषः, यथा—सामानाधिकरण्यमात्रेण

नव्यन्यायपारिभाषिकपदार्थाः

सिद्धिः सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितावेव प्रतिबन्धिका । अवच्छेदकावच्छेदेन सिद्धिस्तु सामानाधिकरण्यमात्रेण अवच्छेदकावच्छेदन चानुमितौ प्रतिबन्धिका निर्विशेषम् ।

निरुक्तप्रतियोगित्वानुयोगित्वावच्छेदकत्वादीनां नव्यन्यायपारिभाषिकपदार्थानां केचन विशेषा उक्ताः । सम्प्रति विषयत्वविषयित्वप्रकारत्वप्रकारित्वविशेष्यत्वविशेष्यित्वविधेयत्वविधेयित्वकोटित्वौत्कट्यप्रभृतीनां नव्यन्यायपारिभाषिकपदार्थविशेषाणां केचिद् विशेषा उपन्यस्यन्ते । निरूपितत्वनिरूपकत्वादयः प्रायेण सर्वत्रैवानुस्यूताः ।

तत्रादौ विषयत्वनिरुक्तिः । विषयत्वं नाम ज्ञानेच्छाकृतिद्वेषाणामन्यतमेन केनापि निरूपितः स्वरूपसम्बन्धविशेषः पदार्थान्तरं वा । तदिदं यद्विषयकं ज्ञानादि, तत्रैव वर्तते । घटं जानामि घटमिच्छामीत्यादिप्रतीतिरेव तत्साक्षिणी । विषयतात्वं नाम निखिलविषयतागतोऽखण्डोपाधिः । विषयतायां ज्ञानादिनिरूपितत्वमेव, न तु तन्निरूपकत्वमपि । विषयताया अवान्तरभेदाः प्रकारत्वविशेष्यत्वप्रभृतयः । प्रकारताविशेष्यतादीनामस्ति परस्परमेव समो निरूप्यनिरूपकभावः, अतः प्रकारतानिरूपिता विशेष्यता, विशेष्यतानिरूपिता प्रकारतेत्येवमुभयथैव व्यवहारः । सविकल्पकज्ञानीयविषयताद्वयमेव तथा मिथो निरूप्यनिरूपकभावमवलम्बते । तद्विषयता एव प्रकारताविशेष्यतादिरूपाः । निर्विकल्पकज्ञाननिरूपिताप्यस्ति विषयता, सा प्रकारताविशेष्यतादिविलक्षणा । सा तु न कयाचिद् विषयतया निरूपिता, निर्विकल्पकज्ञाननिरूपिता तु भवत्येव, विषयताया ज्ञानेच्छाद्यन्यतमनिरूपितत्वनियमात् । विषयमात्रे विषयताया वृत्तितानियामको विषय इत्येवं व्यवहारनियामकश्च सम्बन्धो दैशिकविशेषणतैव । विषयताप्रभृतयः कदाचिद्धर्मरूपेण कदाचिद्वा सम्बन्धरूपेण प्रतीयते । तेषां संसर्गतानियामकः सम्बन्धो दैशिकविशेषणतैव । धर्मभावेन प्रतीतौ तु न नियमः । सैषा विषयता लौकिकी अलौकिकी चेति द्विविधा । लौकिकसन्निकर्षप्रयोज्या विषयता लौकिकी, सामान्यलक्षणाद्यलौकिकसन्निकर्षप्रयोज्या विषयता चालौकिकी ।

नीलघटवद् भूतलमित्यादिज्ञानस्थले भूतलांशे प्रकारीभूते घटादौ यथा प्रकारताख्या विषयता वर्तते, तथैव तस्य घटादेर्नीलगुणविशेष्यतापन्नत्वात् तत्र घटादौ विशेष्यताख्या विषयता वर्तते । तत्र तयोरेकनिष्ठप्रकारताविशेष्यताख्यविषयतयोरभेदं जगदीशप्रमुखा नैयायिका लाघवात् स्वीकुर्वन्ति । तन्मते नीलघटवद् भूतलमिति ज्ञानस्य स्वरूपम् । नीलत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वाभिन्ना या नीलगुणघटत्वधर्मद्वयावच्छिन्ना प्रकारता तन्निरूपितभूतलत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालि ज्ञानमिति । तत्र घटगतप्रकारताविशेष्यतयोरैक्येन कार्य्यकारणभावप्रतिवध्यप्रतिबन्धकभावादिकल्पनावसरे नीलत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितभूतलत्वावच्छिन्न-

विशेष्यताशालिज्ञानत्वरूपेण शक्यते तस्योपादानं कर्तुमिति घटगतविशेष्यतायाः परिहारेण लाघवं भवति। अन्तरा भासमानपदार्थानां यावद् यावदाधिक्यं तावत् तावदेव लाघवस्यापि ज्ञेयमाधिक्यम्। एवमन्यत्रापि समानाधिकरणविषयतयोरभेदः प्रतिपत्तव्यः।

गदाधरभट्टाचार्य्यास्तु तत्त्वचिन्तामणेरनुमितिप्रकरणदीधितिविवृतौ तन्मतं समुल्लिख्य तत्र महान्तमेव दोषमुपन्यस्य तत्रान्यथैव सिद्धान्तमुपकल्पयामासुः। तदुक्तं तैः—'केचित्तु एक-विशेष्यतापन्नस्य यत्रापरांशे प्रकारता तत्र तन्निरूपितप्रकारताविशेष्यतयोरभेद एव···तच्चिन्त्यम्, तथा सति रक्तदण्डवत्पुरुषवानयमित्यादिज्ञानानां पुरुषादिप्रकारतानिरूपितदण्डादिविशेष्यताकत्वेन पुरुषाभाववान् दण्ड इत्यादिनिश्चयप्रतिबध्यत्वप्रसङ्गात्' इति। तत्रान्तरा भासमानपदार्थगतविषयताद्वयस्यावच्छेद्यावच्छेदकभावं भट्टाचार्य्या अभ्युपगच्छन्ति। तन्मते प्रकृतस्थले दण्डप्रकारताया दण्डगतविशेष्यतानात्मकत्वे पुरुषगतविशेष्यतायाश्च पुरुषप्रकारतानात्मकत्वेन न निरुक्तप्रसङ्गः।

वह्न्यभाववान् ह्रद इत्यादिप्रमाज्ञानेषु ह्रदादिविषयताया अस्ति कश्चिद् विशेषः। तथाहि—तत्र या ह्रदत्वाद्यवच्छिन्ना विशेष्यता सैव सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वह्न्यभावविशिष्टह्रदत्वावच्छिन्नापि, तद्धर्मावच्छिन्नविषयित्वस्यैव तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकसंसर्गतया वह्न्यभाववान् ह्रद इति ज्ञानं विषयितया वह्न्यभावविशिष्टह्रदत्वावच्छिन्नवदित्यादिप्रतीतेरेव तत्कल्पकत्वात्। यद्विषयत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वमित्यादिहेत्वाभासलक्षणव्याख्यानादौ यद्रूपविशिष्टविषयत्वस्य तथाविधस्यानुसरणेनैव शिरोमणिप्रभृतिभिस्तत्तल्लक्षणे निर्दोषत्वस्योपपादनात्।

विधिवादरहस्ये मथुरानाथेन कृतिरूपायाः प्रवृत्तेर्विषयतात्रयी समुपदिष्टा। तत्र एका साध्यत्वाख्या विषयता, सा यन्निष्ठकृतिसाध्यताज्ञानचिकीर्षादिना प्रवृत्तिस्तादृशसाध्यघटयागपाकादि-निष्ठा। अपरा उपादानत्वापरनाम्नी सिद्धत्वाख्या विषयता, सा सिद्धभूतकपालहविस्तण्डुलाद्युपायनिष्ठा। अन्या च उद्देश्यत्वाख्या विषयता, सा च यत्साधनताज्ञानाधीना चिकीर्षा तथाभूतजलाहरणस्वर्गादनादिरूपफलनिष्ठा। एताः साध्यत्वादिविषयताः कृतिविषयताया अवान्तरभेदाः।

प्रकारत्वविशेष्यत्वप्रकारतावच्छेदकत्वविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रभृतयो विषयताया अवान्तर-भेदाः। तत्र प्रकारत्वं नाम किञ्चिद् धर्म्यंशे विशेषणतया भासमानत्वम्। विशेष्यत्वं किञ्चिद्-धर्मस्य धर्मिरूपेण भासमानत्वम्। न तु ते सांसर्गिकप्रतियोगित्वानुयोगित्वरूपे, भ्रमत्वघटकप्रकारत्व-विशेष्यत्वयोरसंग्रहापत्तेः। प्रकारतावच्छेदकत्वं प्रकारांशे विशेषणतया भासमानत्वम्। विशेष्यता-वच्छेदकत्वं मुख्यप्रकारतानात्मकं विशेष्यांशे विशेषणतया भासमानत्वम्। प्रकारत्वावच्छेदकत्वयो-

रेकागतत्वेऽपि न क्षतिः। अवच्छेदकतानात्मकप्रकारत्वं मुख्यप्रकारत्वम्। प्रकारतानात्मकविशेष्यत्वञ्च मुख्यविशेष्यत्वम्। प्रकारतात्वविशेष्यतात्वादयः प्रकारताविशेष्यत्वादीनामनुगमका अखण्डोपाधयः। प्रकारता अवच्छेदकता च क्वचित् किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना, क्वचिच्च निरवच्छिन्नेत्युक्तप्रायमेवाधस्तात्। सम्बन्धावच्छिन्नत्वं तु सर्वत्र प्रकारतायामवच्छेदकतायां च नियतम्। विशेष्यतापि क्वचित् किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना क्वचिच्च निरवच्छिन्ना। विशेष्यतायाः सम्बन्धावच्छिन्नत्वेऽस्ति विवादः। तथाहि केचित् कथयन्ति—प्रकारत्वावच्छेदकत्वादयो विषयता एव सम्बन्धावच्छिन्नाः, न तु विशेष्यतापि तथा। अत एव पक्षविशेष्यकपरामर्शव्याप्यविशेष्यकपरामर्शयोरेकरूपेणानुमितिकारणत्वादिकल्पनायां संयोगादिसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धानवच्छिन्नव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताधेयत्वसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धानवच्छिन्नपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वेनानुमितिं प्रति निरुक्तायाः कारणताया उपपत्तिर्भवति। यदि प्रकारतावत् तत्र तत्र विशेष्यतापि सम्बन्धावच्छिन्ना भवति, तदा साध्यव्याप्यवान् पक्ष इति पक्षविशेष्यकपरामर्शस्थले पक्षविशेष्यताया आधेयत्वसम्बन्धातिरिक्तसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नतया साध्यव्याप्यः पक्षे इति व्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्थले च साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वाख्यविषयतायाः संयोगसम्बन्धातिरिक्तप्रकृताधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नतया द्वयोरेव परामर्शयोरुक्तरूपकारणतावच्छेदकधर्माक्रान्तत्वं नोपपद्यते। तन्नास्त्येव विशेष्यतायाः सम्बन्धावच्छिन्नत्वमिति स्वीकार्य्यम्।

अन्ये तु वदन्ति, यथा—ज्ञानीयप्रतिवध्यप्रतिबन्धकभावकार्य्यकारणभावादीनामनवद्यत्वसिद्धये प्रकारतैव सम्बन्धावच्छिन्ना न तु विशेष्यतापीति। एतदविद्याविजृम्भितम्। तथाहि—सामान्यसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्निसामान्याभाववत्तानिश्चयः प्रतिबध्नाति नियमेन संयोगेन वह्निमानिति बुद्धिमिव महानसीयसंयोगेन वह्निमानित्याकारामपि बुद्धिम्। अतस्तदुपपत्तये निरुक्तसंयोगत्वमात्रावच्छिन्नसंसर्गताकप्रतियोगिताकवह्निसामान्याभाववत्तानिश्चयप्रतिवध्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टप्रकारताघटकसंसर्गनिष्ठावच्छेदकतायां संयोगत्वेतरधर्मप्रतिषेधस्य कर्तुमशक्यत्वेन स्वसंयोगिसंयोगेन वह्निमानिति प्रतीतिं प्रत्यपि निरुक्तवह्निसामान्याभाववत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वप्रसङ्गः। एवमन्यत्रापि। तद्दोषवारणाय मध्यपातिनी संसर्गता स्वीकार्य्या। सा च प्रकारतानिरूपिता सती विशेष्यतानिरूपिता संसर्गता। एवञ्च मिथो निरूप्यनिरूपकभावस्य तुल्यत्वात् प्रकारताविशेष्यतोभयनिरूपितसंसर्गतानिरूपितत्वस्य प्रकारतायां विशेष्यतायाञ्च सममेव सत्त्वात् स्वनिष्ठसांसर्गिकावच्छेदकतारूपसंसर्गतानिरूपितत्वस्यैव च तत्संसर्गावच्छिन्नत्वरूपत्वाद् विशेष्यताया अपि सम्बन्धावच्छिन्नत्वसिद्धेरप्रत्यूहत्वात्।

मध्यपातिन्या निरुक्तरूपायाः संसर्गताया अभ्युपगमे स्वसंयोगिसंयोगेन वह्निमानित्यादि-प्रतीतौ संयोगेन वह्निर्नास्तीत्यादिसामान्याभाववत्तानिश्चयप्रतिवध्यत्वप्रसङ्गवारणप्रकारो यथा—प्रकृते संयोगत्वमात्रावच्छिन्नसंसर्गताकवह्नित्वमात्रावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेद्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितस्वरूपत्वावच्छिन्नसंसर्गता-निरूपितह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयो वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसंयोगत्वावच्छिन्न-संसर्गतानिरूपितह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिबुद्धिं प्रति प्रतिबन्धक इत्येवं रीत्या प्रतिवध्यप्रति-बन्धकभावः कल्प्यते। एवं सर्वत्र। तेन स्वसंयोगिसंयोगेन वह्निमान् इत्यादिज्ञानस्थले संसर्गतायाः प्रकारताविशेष्यतोभयनिरूपिताया अभावादेव न दोषप्रसङ्गः। तथाहि—स्वसंयोगिसंयोगेन वह्निमान् इत्यादिज्ञानेऽस्ति संसर्गताद्वयी, एका प्रथमसंयोगनिष्ठा, सा केवलप्रकारतानिरूपिता; द्वितीया च स्वसंयोगिसंयोगरूपद्वितीयसंयोगनिष्ठा, सा केवलह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिता। न तयोरेका काचिदपि वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारता ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यता चेत्युभाभ्यामेव निरूपिता। तत एव पूर्वकल्पितप्रतिवध्यप्रतिबन्धकभावानुसारेण न दोषप्रसङ्गः। एवमन्यत्रापि प्रतिपत्तव्यम्। महान-सीयसंयोगेन वह्निमान् ह्रद इत्यादौ तु महानसीयसंयोगनिष्ठा या संयोगत्वावच्छिन्ना संसर्गता तस्या वह्निप्रकारताह्रदविशेष्यतोभयनिरूपितत्वेन निरुक्तप्रतिवध्यतावच्छेदकधर्माक्रान्तत्वेन निरुक्त-निश्चयप्रतिवध्यत्वस्यानपायात् कुत्रापि न दोषस्पर्शः।

स्वसंयोगिसंयोगेन वह्निमान् देश इत्यादिबुद्धिं प्रति तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-वह्न्यभावप्रकारकदेशादिविशेष्यकनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वमगत्या प्रकारान्तरेण निर्वाच्यम्।

वस्तुतस्तु स्वसंयोगिसंयोगादिरूपपरम्परायाः संसर्गत्वे मानाभावात् तदनुरोधेन संसर्गताया निरुक्तरीत्या मध्यपातित्वस्वीकारस्यानौचित्यात् संसर्गतायां विशेष्यतानिरूपितत्व-स्वीकारे कारणान्तराभावाच्च प्रकारतैव संसर्गावच्छिन्ना न विशेष्यतापीत्येव मतं साधीयः। तदेव मतमुपादाय पक्षविशेष्यकव्याप्यविशेष्यकपरामर्शयोरनुमितिं प्रति पूर्वप्रदर्शितरीत्यानुगतरूपेणैक-विधकारणताकल्पनमुपपद्यते।

न च तन्मते विशेष्यतायामेव सम्बन्धावच्छिन्नत्वमङ्गीक्रियतां किं प्रकारतायां सम्बन्धाव-च्छिन्नत्वस्वीकारेणेति वाच्यम्, तत्तद्धर्मिकावृत्तित्वप्रकारकबुद्धेस्तत्तत्प्रकारकबुद्धेश्च मिथः प्रतिवध्य-प्रतिबन्धकभावे लाघवानुरोधेन प्रकारतायां सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यावश्यकत्वात्। तथाहि—संयोग-सम्बन्धावच्छिन्नस्य वृत्तित्वस्याभावप्रकारकघटत्वावच्छिन्नविशेष्यकबुद्धिं प्रति संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-घटत्वावच्छिन्नप्रकारताकबुद्धित्वेन, तथा संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रकारताकबुद्धिं प्रति संयोगसम्बन्धावच्छिन्नस्य वृत्तित्वस्याभावप्रकारकघटत्वावच्छिन्नविशेष्यकबुद्धित्वेन प्रतिबन्धकतेति

रीत्या कल्पिते ज्ञानद्वयस्य मिथः प्रतिवध्यप्रतिबन्धकभावे पूर्वत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ घटत्वावच्छिन्नप्रकारतायां संयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वं निविष्टम्, प्रकारतास्थले विशेष्यताया एव सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वीकारे दोषवारणाय निरुक्तप्रतिवध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनायां सम्बन्धविशेषानुसरणस्यावश्यमपेक्षणीयत्वेन निरुक्तघटत्वावच्छिन्नप्रकारतायां संयोगसम्बन्धावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया गौरवापातात्। एवमुत्तरत्र प्रतिवध्यप्रतिबन्धकभावेऽपि प्रतिवध्यतावच्छेदकोटिप्रविष्टघटत्वाच्छिन्नप्रकारतायां पूर्वोक्तकारणेनैव विशेष्यतानिरूपितत्वनिवेशकृतं गौरवमनुसन्धेयम्। प्रकारताविशेष्यतयोरुभयोरेव सम्बन्धावच्छिन्नत्वमते तु नैतद्दोषाशङ्केति स्थूलदृशामप्यतिरोहितमेव।

प्रकारत्वविशेष्यत्वादिवद् विधेयत्वमपि विषयताया अवान्तरभेद एव। तदिदं विधेयत्वमनुमित्या आपत्त्या च निरूपितं भवति। यद्व्याप्यवत्ताज्ञानोत्तरमनुमितिरापत्तिर्वा तत्रैव विधेयत्वाख्यविषयता स्वीक्रियते, यथा—वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति। वह्निव्याप्यवत्ताज्ञानोत्तरं जायमानाया अनुमितेर्वह्नौ विधेयत्वम्। निर्वह्निः स्याद् निर्धूमः स्यादित्यनेन सूचितान्निर्धूमत्वव्याप्यवत्ताया आरोपात्मज्ञानादुत्तरं जायमानाया निर्धूमत्वापत्तेर्विधेयत्वं निर्धूमत्वरूपापाद्ये। विधेयत्वं न प्रकारताविशेषः, पर्वते वह्निरित्यादिसाध्यविशेष्यकानुमितिस्थले विशेष्यमात्रभूते वह्नावपि विधेयताया अभ्युपगमात्। साध्यवदन्यावृत्तित्वादिरूपान्वयव्याप्तिरेवानुमित्युपयोगिनीति मते साध्यप्रसिद्धिमात्रस्यैव साध्यविशेष्यकानुमितिप्रतिबन्धकतया यदि साध्यविशेष्यकानुमितिर्नाभ्युपगम्यते, तदा विधेयत्वस्य प्रकारताविशेषरूपत्वं शक्यमभ्युपगन्तुम्।

उद्देश्यविधेयभावेन शाब्दप्रतीतिस्थलेऽपि विधेयरूपेण भासमाने पदार्थे विधेयता स्वीक्रियते।

कोटिता वह्निमान्न वेत्याद्याकारसंशयनिरूपितविषयताविशेषः। तत्र संशये वह्नौ तदभावे च प्रत्येकं कोटित्वाख्यविषयता। वह्निमान् जलवान् वा पर्वत इत्यादिरूपं भावद्वयकोटिकमपि संशयमामनन्ति। तत्र वह्नौ कोटित्वाख्यैका विषयता जले चापरा। परे त्वेकधर्मिकविरुद्धभावाभावकोटिकज्ञानस्यैव संशयत्वात् तत्रापि वह्नि-तदभाव-जल-तदभावेतिचतुष्कोटिकः संशय इति वदन्ति। एवमन्यत्रापि।

संशये कोटिद्वयप्रकारतानिरूपितैका विशेष्यता, समुच्चये तु विशेष्यता नैका। यथा वह्निमान् घटवांश्च पर्वतः। अत्र पर्वते एका विशेष्यता वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिता, घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिता चापरा। वह्निघटवत्पर्वतवान् देश इति वह्निघटयोरेकत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञानस्थले यद्यपि वह्निघटगतप्रकारताद्वयनिरूपिता पर्वतनिष्ठैका विशेष्यता, तथापि विशेषणांशे

संशयस्य मुख्यविशेष्यांशे च एकत्र द्वयमिति रीत्या भानस्यानङ्गीकारादेव संशयस्यैकत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञानस्य च मिथो विशेषः प्रतिपत्तव्यः। अपरे तु संशये कोटिद्वयविषयतयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावः, एकत्र द्वयमिति ज्ञाने तु नैकविशेष्यतानिरूपितप्रकारताद्वयस्य तथात्वमित्येव तयोरुभयोर्मिथो भेदकमामनन्ति।

मुख्यविशेष्यत्वं प्रकारतानात्मकं प्रकारत्वानवच्छेद्यं वा विशेष्यत्वम्। यथा वह्निमत्पर्वतवान् देश इत्यादौ देशादिनिष्ठं विशेष्यत्वम्। तत्र वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितं पर्वतत्वावच्छिन्नं विशेष्यत्वं तु देशत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारतात्मकं मतभेदेन तदवच्छेद्यं वा, नातस्तद् विशेष्यत्वं मुख्यविशेष्यत्वम्।

एवं मुख्यप्रकारत्वमवच्छेदकतानात्मकमवच्छेदकत्वानवच्छेद्यं वा प्रकारत्वम्। वह्निमत्पर्वतवान् देश इति पूर्वोक्तज्ञान एव पर्वतनिष्ठं प्रकारत्वम्। तत्रैव वह्निनिष्ठं प्रकारत्वं तु पर्वतनिष्ठप्रकारतानिरूपितावच्छेदकतात्मकं तदवच्छेद्यं वा, पर्वतरूपप्रकारांशे वह्नेर्विशेषणतया भानात्। अतस्तन्निष्ठप्रकारत्वं न मुख्यप्रकारत्वम्।

उत्कटैककोटिकसंशयरूपायां सम्भावनायामेककोटावौत्कट्यं नाम विषयताविशेषः। सोऽयं विषयताविशेषः सामान्यसंशयात् सम्भावनाया विशेषं सम्पादयति।

विषयित्वं विषयतानिरूपकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः पदार्थान्तरं वा। तदिदं ज्ञानादिसविषयकपदार्थगतम्। विषयित्वं धर्मविधया सम्बन्धविधया च प्रतीयते। तत्तद्धर्मावच्छिन्नविषयित्वमेव तत्तद्धर्मावच्छिन्नस्य संसर्गः। एकधर्मावच्छिन्नविषयित्वमपरधर्मावच्छिन्नस्य संसर्गो न भवति।

घटत्वादिजातीनां यथा समवायेन सम्बन्धेनानुल्लिख्यमानतादशायां स्वरूपतः प्रतीतिस्तथा विषयितासम्बन्धेनापि स्वरूपेण प्रतीतिर्भवति। यथा—इदं ज्ञानं विषयितया घट इत्यादौ। प्रकारित्वविशेष्यित्वविधेयित्वप्रभृतयोऽपि पारिभाषिकपदार्थविशेषा ज्ञानादिगताः। यद्विषयतयोः परस्परं निरूप्यनिरूपकभावस्तद्विषयितयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावः। यथा—घटवद् भूतलमित्यादौ घटत्वावच्छिन्नप्रकारताभूतलत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वयोर्मिथो निरूप्यनिरूपकभावसत्त्वाद् घटत्वावच्छिन्नप्रकारित्वभूतलत्वावच्छिन्नविशेष्यित्वयोर्ज्ञानादिनिष्ठयोः परस्परमवच्छेद्यावच्छेदकभावः।

पर्याप्तिरेकः पारिभाषिकपदार्थविशेषो नव्यन्यायतन्त्रस्येति प्रसङ्गतः सूचितमधस्तात्। सैषा पर्याप्तिस्तावदयमेको न द्वावित्यादिप्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषः। द्वित्वादीनां संख्यानां यथा समवायेन घटादौ सत्त्वं तथा पर्याप्तिसम्बन्धेनापि। तत्रायं विशेषः—यथा समवायेन सम्बन्धेन द्वित्वादिकं द्वयघटकप्रत्येकधर्मिण्यपि वर्तते, तेन घटपटगतद्वित्वादिस्थले

समवायेन द्वित्ववान् घटः, समवायेन द्वित्ववान् पट इत्यपि प्रतीतिः प्रमैव। पर्य्याप्त्याख्यस्वरूप-सम्बन्धेन तु द्वित्वादेर्नैकत्र सत्त्वम्, किन्तु घटपटादिरूपे उभयत्रैव। अत एव तत्र घटपटौ द्वौ न तु घटो द्वावित्येव व्यवहारः। व्याप्तिपञ्चकरहस्ये तदिदमुपन्यस्तं मथुरानाथेन, यथा—'उभयत्वमुभयत्रैव पर्य्याप्तम्, न त्वेकत्र' इति।

जगदीशस्तु सिद्धान्तलक्षणदीधितिव्याख्यायामन्यथा प्राह, यथा—'प्रत्येकमुभयत्र पर्य्याप्तिसम्बन्धेनासतोऽवच्छेदकत्वस्योभयत्र पर्य्याप्तिसम्बन्धेन सत्त्वायोगात्' इति। उक्तमवच्छेदकत्वनिरुक्तिव्याख्यानेऽपि तेनैव, यथा—'प्रत्येकवह्नौ पर्य्याप्तिसम्बन्धेनापि न तार्णातार्णोभयत्वादेरभावः, किन्तु घटादावेव। अन्यथा तत्सम्बन्धेन प्रत्येकावृत्तिधर्मस्य तत्सम्बन्धेन समुदायावृत्तित्वनियमादुभयत्रैव प्रत्येकं द्वित्वाभावसत्त्वादिमौ न द्वावित्यपि प्रतीत्यापत्तेः' इति।

अनयोः सिद्धान्तयोस्तात्पर्य्यभेदो यथा—मथुरानाथनिरुक्तपूर्वसिद्धान्ते उभयत्वं यथा एकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन एकत्र नास्ति, तथा द्वयवृत्तिधर्मावच्छेदेनापि तदेकत्र नास्ति।

जगदीशमते तूभयत्वादिकं यथा द्वयादिवृत्तिधर्मावच्छेदेनोभयादौ वर्तते, तथैकैकव्यक्तावपि तदवच्छेदेन वर्तते। एकैकव्यक्तावेकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन तु तत्पर्य्याप्तिसम्बन्धेन नास्ति। एकव्यक्तावपि पर्य्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वादेः सत्त्वेऽप्ययं द्वाविति प्रतीतेर्न प्रमात्वप्रसङ्गः। उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नानुयोगिताकपर्य्याप्तेरेव द्वित्वादिप्रमात्वनियामकत्वोपगमात्। न केवलं व्यासज्यवृत्तिद्वित्वादिधर्माणामेव पर्य्याप्तिः, परन्त्वेकत्ववह्नित्वादीनामपि। तदुक्तं जगदीशेनावच्छेदकत्वनिरुक्तिव्याख्याने—'न चेदन्त्वावच्छेद्यपर्य्याप्त्यप्रसिद्धिः, एकत्ववह्नित्वादौ तत्सौलभ्यात्। एकत्वं वह्नित्वं चेदन्त्वावच्छिन्ने पर्य्याप्तम्, न तु द्वित्वादिकमित्यनुभवस्य सर्वसिद्धत्वात्' इत्यादि। जगदीशेन पर्य्याप्तिमिमामधिकृत्य तत्रावच्छेदकत्वनिरुक्तिव्याख्याने बहुलमेव प्रकटितं तत्सर्वं तत एव प्रतिपत्तव्यम्।

अथ द्वित्वादीनां व्यासज्यवृत्तिधर्माणां पर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्मः कः? उभयत्वादीनां तदभिन्नतया तेषां तत्पर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वं न शक्यं वक्तुम्। अत्र केचिदाहुः—द्वित्वादयो व्यासज्यवृत्तिधर्माः संख्यारूपा उभयत्वादिधर्माश्चापेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपाः, अतस्तेषां मिथो भेदादेकेषामपरपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वं नानुपपन्नं प्रतिभाति। साम्प्रदायिकास्तु अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वस्य स्वरूपसम्बन्धरूपस्य विषयभेदेन भिन्नतया तत्तदेकैकविषयवृत्तित्वेन दोषमनुसन्दधाना अव्यासज्यवृत्तिसमनियतधर्मस्यैव व्यासज्यवृत्तिधर्मपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वमभ्युपगच्छन्ति। स हि धर्मोऽन्यतरत्वान्यतमत्वादिरेव। तेन घटपटगतद्वित्वस्य पर्य्याप्त्य-

नुयोगितावच्छेदकं घटपटान्यतरत्वं घटपटमठगतत्रित्वस्य पर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं घटपटमठान्यतमत्वम्। अन्यतरत्वं भेदद्वयावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वम्, अन्यतमत्वञ्च भेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वम्। न चैवमन्यतरादावन्यतरत्वादिरूपेण द्वावित्यादिप्रतीत्यापत्तिः, तस्या इष्टत्वात्। अत एव पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञाघटितन्यायस्थले पकाराद्यन्यतमः प्रतिज्ञेत्यादि व्यवहारः साम्प्रदायिकैरनुमन्यते।

अवच्छेदकत्वादीनामपि धर्माणामस्ति पर्य्याप्तिः सम्बन्ध इत्युक्तमेवाधस्तात्। यत्र यावन्तोऽवच्छेदकास्तत्र तावत् सकलवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्य्याप्तिसम्बन्धेनावच्छेदकतास्तत्त्वेन रूपेणावतिष्ठन्ते। यथा—घटपटोभयं नास्तीत्यभावस्थले प्रकृताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकधर्मा घटत्वं पटत्वमुभयत्वं चेति त्रितयधर्माः, तत्र त्रितयधर्मेष्वेव प्रकृतप्रतियोगितावच्छेदकतात्वेन रूपेण प्रतियोगितावच्छेदकता वर्तन्ते त्रित्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्य्याप्तिसम्बन्धेन। तदवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं तदवच्छेदकत्रयगता त्रित्वसंख्या। वह्निर्नास्ति घटो नास्तीत्यादिरूपवह्नित्वघटत्वाद्येकैकधर्ममात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्थले त्वेकैकस्य वह्नित्वघटत्वादेरेव धर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया प्रतियोगितावच्छेदकतायाः पर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं रूपं तत्र वह्नित्वादिगतमेकत्वम्। एवमेव सर्वत्र प्रतिपत्तव्यम्। अवच्छेदकत्वादीनां यत्र यत्र पर्य्याप्तिर्निवेश्यते तत्र तत्रावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य घटकत्वेऽवच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगिताकत्वमात्रस्य घटकत्वे च कश्चिद् विशेषो वर्तते। यथा—महानसीयवह्निर्नास्तीत्यादौ यत्र धर्मद्वयादिकं प्रतियोगितावच्छेदकं तत्र प्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं महानसीयत्ववह्नित्वगतं द्वित्वमेव। किन्तु प्रतियोगितावच्छेदकताप्रतियोगिकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं वह्नित्वादिगतमेकत्वमपि भवति। अत एव साध्याभाववदवृत्तित्वमिति व्याप्तिलक्षणादौ वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसीयवह्निर्नास्तीत्यादिरूपमहानसीयत्ववह्नित्वधर्मद्वयावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावमादाय विषयितया महानसीयवह्निमान् तज्ज्ञानत्वात् प्रतियोगित्वसम्बन्धेन महानसीयवह्निमान् तदभावत्वादित्यादौ विषयितया वह्निर्नास्ति प्रतियोगितया वह्निर्नास्तीत्याद्यभावमादायाव्याप्तिवारणाय न्यूनेतरोभयवारकपर्य्याप्तिनिवेशस्यावश्यकतया साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिर्या प्रतियोगिता तन्निरूपकाभाव एव प्रकृते साध्याभावो निरुच्यते। निरुक्तरूपवृत्तित्वं स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन। स्वपदं प्रतियोगितापरम्। एवञ्च वह्निमान् धूमादित्यत्र वह्नित्वमात्रावच्छिन्नसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकताया वह्नित्वरूपैकधर्ममात्रगतत्वेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं रूपं

वह्नित्वगतमेकत्वम्। महानसीयवह्निर्नास्तीत्यभावादाने सम्बन्धघटकस्वपदोपात्तप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं च महानसीयत्ववह्नित्वगतं द्वित्वम्। तेन स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन प्रकृतधर्मद्वयावच्छिन्नप्रतियोगितायाः प्रकृतसाध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकीभूते वह्नित्वगतैकत्वेऽवर्तमानत्वादेव तादृशप्रतियोगितानिरूपकाभावस्य प्रकृतसाध्याभावत्वविरहेण न तत्राव्याप्तिः। तत्रैव यदि रूपवृत्तित्वघटकसम्बन्धगर्भे स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्तीत्यनुक्त्वा स्वावच्छेदकताप्रतियोगिकपर्य्याप्तीत्येतावन्मात्रं निवेश्यते, तदा महानसीयवह्निर्नास्तीत्यभावीयवह्नित्वगतावच्छेदकताप्रतियोगिकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्य वह्नित्वगतैकत्वेऽपि सत्त्वेन तादृशसम्बन्धेन प्रकृतप्रतियोगिताया निरुक्तरूपवृत्तित्वस्याक्षतत्वेनाव्याप्तेर्वारयितुमशक्यत्वाल्लक्षणदोषः स्यात्। तदेवं रूपवृत्तित्वघटकसम्बन्धदिशि पर्य्याप्तौ स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशनमितरवारकमिति ध्येयम्।

साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपगर्भे प्रतियोगितांशे साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नत्वनिवेशनं न्यूनधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया वारकम्। तथाहि— विषयितया महानसीयवह्निमान् तज्ज्ञानत्वात् प्रतियोगित्वसम्बन्धेन महानसीयवह्निमान् तदभावत्वादित्यादौ तद्धर्मपर्य्याप्तावच्छेदकविषयित्वस्यैव तद्धर्मावच्छिन्नस्य संसर्गतया तद्धर्मपर्य्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगित्वस्यैव च तद्धर्मावच्छिन्नस्य संसर्गतया महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नविषयित्वस्यैव प्रकृते साध्यतावच्छेदकसंसर्गत्वात्, महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्यैव च साध्यतावच्छेदकसंसर्गत्वात् तेन तेन सम्बन्धेन वह्नित्वमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो यद्यपि तज्ज्ञानतदभावादौ वर्तते तथापि वह्निर्नास्तीत्यभावीयप्रतियोगितायाः स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन वह्नित्वगतैकत्वनिष्ठायाः प्रकृतसाध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपे महानसीयत्ववह्नित्वगतद्वित्वेऽवर्तमानत्वेन न तन्निरूपकाभावमादाय प्रकृते दोषप्रसङ्गः। यदि तत्र तादृशरूपगर्भे साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्तिमनिवेश्य साध्यतावच्छेदकताप्रतियोगिकपर्य्याप्तिमात्रं निवेश्यते, तदा वह्नित्वगतसाध्यतावच्छेदकताप्रतियोगिकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्य वह्नित्वगतैकत्वे सत्त्वेन, तत्रैव च स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन वह्नित्वमात्रावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सत्त्वेन निरुक्तव्याप्तिलक्षणाव्याप्तेरुक्तरूपाभावमादाय निरुक्तस्थले सम्भवन्त्या अपरिहार्य्यता स्यात्। एवं संसर्गतावच्छेदकताया अपि प्रकृते पर्य्याप्तिर्निवेश्या, यतो दोषवारणाय प्रकृतसाध्यतावच्छेदकसंसर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्न-

प्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिर्या प्रतियोगिता तन्निरूपकोऽभाव इत्येतत्स्वरूपत्वमपि प्रकृतसाध्याभावस्यापेक्षितम्। निरुक्तरूपवृत्तित्वं स्वावच्छेदकसंसर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन। स्वपदं प्रतियोगितापरम्। प्रागुक्तनिष्कर्षः साध्याभाव इत्यत्र प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वनिवेशस्य, प्रकृतनिष्कर्षश्च तत्र प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशनस्य। प्रकृतरूपेण संसर्गतावच्छेदकतायाः पर्य्याप्त्यनिवेशने संयोगेन वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसीयसंयोगेन वह्निर्नास्तीत्याद्यभावमादाय महानसीयसंयोगेन वह्निमान् धूमादित्यादौ संयोगेन वह्निर्नास्तीत्याद्यभावमादाय प्रकृतव्याप्तिलक्षणस्याप्रसङ्गातिप्रसङ्गौ स्याताम्। तादृशपर्य्याप्तेरनिवेशे दोषप्रसङ्गस्य निवेशे च तद्वारणस्योपपत्तिः स्वयमेवोहनीया विशेषेणेति। एवं रीत्या सर्वत्रैव पर्य्याप्तिनिवेशस्थले समन्वयो बोध्यः। नहि सर्वत्रैव पर्य्याप्तिनिवेशस्थले न्यूनेतरोभयवारकपर्य्याप्तिर्नियमेन निवेशनीया। किन्तु यथा प्रयोजनं क्वचिन्न्यूनवारिका क्वचिदितरवारिका क्वचिदुभयवारिका वा पर्य्याप्तिरनुसर्तव्येत्यवधेयम्। एष एव समासेन नव्यन्यायपारिभाषिकपदार्थविवेकः। अन्येऽपि सन्तो नव्यन्यायपारिभाषिकपदार्था विशेषजिज्ञासुभिः स्वयमनुसन्धेयाः॥

न्यायवैशेषिकदर्शनयोः पृथग्दर्शनत्वम्

म० म० श्रीकालीपदतर्काचार्यः, कलिकातानगरम् ।

न्यायवैशेषिकदर्शनयोः पृथग्दर्शनत्वमधिकृत्य किञ्चिदुपन्यस्यते—असारे विचित्रप्रकारे संसारे जीवा अजीवाश्चेति सामान्यतो द्विविधाः पदार्थाः समुपलभ्यन्ते । तत्र जीवाश्चेतनावन्तस्तदितरे त्वजीवा इति । चेतनावन्तोऽपि द्विविधा अन्तश्चेतनावन्तो बहिश्चेतनावन्तश्च । तत्रान्तश्चेतनावन्तो वृक्षलतातृणगुल्मप्रभृतयः, बहिश्चेतनावन्तश्च मानुषपशुपक्षिकीटप्रभृतयः । वृक्षादिशरीराण्यपि जीवानां प्राक्तनस्वकृतकर्मफलभोगाय समुपजायन्ते । तदुक्तं मनुना—

गुच्छगुल्मं तु विविधं तथैव तृणजातयः ।
बीजकाण्डरुहाण्येव प्रताना वल्ल्य एव च ॥
तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना ।
अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः ॥ इति ।

कपिलेनापि सूत्रितं सांख्यसूत्रे—'वृक्षतृणलतौषधिवनस्पतितृणवीरुधादीनामपि भोक्तृभोगायतनत्वं पूर्ववत्' इति । तत्रैव व्याख्यानप्रसङ्गेनोक्तमनिरुद्धेन वृत्तिकारेण—

अभिवादितविप्रो य आशिषं न प्रयच्छति ।
श्मशाने जायते वृक्षो गृध्रकङ्कनिषेवितः ॥
शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।
वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ॥ इति ।

तत्तद्योनिषु जनिमन्तो जीवाः क्लेशातिशयेन सम्पीड्यन्त इति निरुक्तरूपप्रभूतशास्त्रप्रमाणैरेव प्रतिपन्नं भवति । मनुष्यपशुपक्षिप्रभृतीनान्तु स्वात्मगतदुःखभोगः प्रत्यक्षेण परकीयात्मगतदुःखभोगश्च गृहीतो भवति मानान्तरेण । तदेतत् सुतरामवितथमेव यत् सर्व एव जीवाः क्लेशेन स्वल्पेनाधिकेन वा परिदूयन्त इति । नास्ति संसारपरिसरे तथाभूतश्चेतनः कोऽपि यत्र प्रतिकूलवेदनीयं किमपि दुःखं न पदमाधत्ते । तथाहि ये जनाः सुतरां दीनास्ते स्वच्छन्दतः स्वजनपोषणादिसामर्थ्यपरिहीणाः परिखिद्यन्ते । मध्यमवित्ता गृहमेधिनः कथञ्चन स्वजनपोषणादिसामर्थ्य-

शालिनोऽपि प्रभूतवित्तादिसाध्यविविधकाम्यविधिविधानासमर्थाः स्वार्थवियोगजेन सन्तापेनातिमात्रं परितप्यन्ते। स्वतः समृद्धतराणां महत्तरामृद्धिं बुध्यमानाश्च ततः स्वापकर्षपरामर्शेन विषादमासादयन्ति। उत्तरोत्तरमभिलषितशतैरुपद्रुताः सत्स्वपि सुखविशेषेषु नात्यर्थं परितृप्यन्ति। एवमेवमन्यथान्यथाऽप्यन्ये नित्यमेव दुःखशतान्यभिविन्दन्ति। लौकिकैरुपायविशेषैः काले कथञ्चिद् विनिवृत्तेऽपि दुःखाभिघाते पुनः किञ्चिदुत्तरमेव जीवाः समभिभूयन्ते कारणविशेषादुद्भूतेन दुःखसङ्घातेन। तदेवमवधानेन विचारे क्रियमाणे सर्व एवायं संसारो दुःखाधार एव प्रतिभायात्। तत एव च विशेषदर्शिनः सर्वमिमं संसारं हेयमवधारयन्ति। का वा कथा तावदैहिकप्रपञ्चस्य, पारलौकिकस्य स्वर्गस्यापि सकलसकामकाम्यावधेः समधिगम्य विशेषदर्शिनो दुःखानुविद्धत्वं हेयत्वमेव तस्य प्रतिपद्यन्ते। केवलममी तदेव वस्तु नितरामुपादेयमवधारयन्ति यस्मिन्नधिगते न भवत्यत्राभासो दुःखलेशस्यापि। स एष तुरीयः पुरुषार्थो मोक्षो नाम। यं परमपुरुषार्थं तान्त्रिकाः समुपदिशन्ति। सोऽयं केषाञ्चिद् भाग्यसमृद्ध्या सिद्धो विरुणद्धि स्तोकमपि दुःखसम्बन्धमित्यत्र सुतरामेवैकमत्यं सर्वतन्त्राणाम्। तस्य तथाभूतस्य परमपुरुषार्थस्य तदुपायस्य चोपदेशाय प्राचीनैर्महर्षिभिः सन्निबद्धानि श्रुतिप्रमाणकान्येव विभिन्नप्रस्थानानि दर्शनशास्त्राणि। तानि च सामान्यतया न्यायवैशेषिकसांख्यपातञ्जलमीमांसावेदान्तदर्शनसंज्ञाभिरभिधीयन्ते।

दृश्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या करणसाधनो दर्शनमित्ययं सान्वयः शब्दः। विभिन्ना दर्शनशास्त्रकारा विभिन्नप्रस्थानानि विभिन्नानि दर्शनानि निर्माय विभिन्नरूपतत्त्वोपदेशेन जीवानां तत्त्वज्ञानमुत्पाद्य दुःखपङ्कनिमग्नानां तेषामात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिं साधयन्ति। प्रतिदर्शनं विभिन्नानि तत्त्वानि। तान्येव दर्शनशास्त्राणां मिथो भेदं निर्वर्तयन्ति। तावता नैतन्मन्तव्यं यत् तत्तद्दर्शनप्रतिपाद्यानां निखिलवस्तूनामेव दर्शनान्तरप्रतिपाद्यवस्त्वपेक्षया वैलक्षण्यं दर्शनान्तराद् दर्शनस्य पृथक्त्वे समपेक्षितमिति। तथा सति कस्यापि दर्शनस्य कुतोऽपि दर्शनाद् भेदासिद्धेरेकमात्रमेव जगति दर्शनमापद्येत, प्रमाणात् प्रमेयसिद्धिः, प्रत्यक्षसाधनमिन्द्रियं दुःखं हेयं सुखमुपादेयमित्यादिष्वर्थेषु कस्यापि दर्शनस्य विसंवादाभावात्। एवञ्च स्वप्रतिपाद्यानां तत्त्वानामांशिकं वैषम्यमेव दर्शनान्तरात् पृथक्त्वे निदानभूतं दर्शनानामिति स्थितम्। तेनैव सत्यपि सर्वदर्शनसम्मतं प्रत्यक्षप्रामाण्यमुपादाय चार्वाकादिदर्शनेन सर्वेषामेव दर्शनानामैकमत्ये तत्तदपरदर्शनानुमतबहुलतत्त्वपक्षकक्षीकरणेन चार्वाकादिदर्शनानां प्रशस्ततत्तदास्तिकदर्शनवैलक्षण्यादप्रशस्तनास्तिकदर्शनत्वम्। कापिलसांख्यस्य निरीश्वरस्य परमेश्वरादितत्त्ववर्जं बहुलेष्वेव तत्त्वेषु सत्यपि मतसाम्ये ईश्वरतत्त्वाद्यधिकारेण वैषम्यात् पातञ्जलसांख्यदर्शनस्य सेश्वरस्य भिन्नदर्शनत्वम्। एवमेव बहुष्वेव प्रतिपा-

न्यायवैशेषिकदर्शनयोः पृथग्दर्शनत्वम्

द्यार्थेषु द्वयोरेव न्यायवैशेषिकदर्शनयोः सत्यप्यविशेषे केषाञ्चन प्रतिपाद्यवस्तूनामभ्युपगमानभ्युपगमादिनिबन्धनं वैषम्यमेव साधयत्यनयोर्मिथः पृथग्दर्शनत्वम्।

प्रथमतस्तावद् दर्शनयोरनयोरारम्भ एव दृश्यते सुमहद् वैषम्यम्। तथाहि गौतमीयं न्यायशास्त्रं प्रारम्भे समुपदिशति—'प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः' इति।

वैशेषिकदर्शनकारस्य कणादस्य वैशेषिकतन्त्रं समुपदिशति—'धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्' इति। निःश्रेयसं नाम द्वयोरेव न्यायवैशेषिकतन्त्रयोर्मुख्यतमोऽर्थः। तदुपायरूपेणोपदिष्टं वस्तु यद्युभयत्र विभिन्नरूपं स्यात् तदा तदेकमेव मूलं निमित्तीकृत्य पृथग्दर्शनत्वमनयोः शक्यसाधनं स्यात्।

न चैतद् वक्तव्यं यत् प्रमाणप्रमेयेत्यादिन्यायसूत्रे समुपात्तेन प्रमेयपदेन यावतामेव प्रमेयवस्तूनां लाभात् कणादसमुद्दिष्टानां द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानामपि पदार्थानां तदन्तर्गतत्वेनैवोपादानान्न मिथो विरोध इति। यतो न्यायसूत्रकारेण गौतमेन सूत्रे यः प्रमेयशब्दः प्रयुक्तः तस्य 'आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्' इति प्रथमाध्यायप्रथमाह्निकनवमसूत्रेण निरुक्तेषु द्वादशपदार्थेष्वेव परिभाषितत्वस्य सूचनात्। भाष्यकारेण वात्स्यायनेनापि तत्सूत्रभाष्ये 'अस्त्यन्यदपि द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः प्रमेयम्, तद्भेदेन चापरिसंख्येयम्, अस्य तु तत्त्वज्ञानादपवर्गः, मिथ्याज्ञानात् संसार इत्येतदुपदिष्टं विशेषेण' इत्येवमुक्तम्। अत्रैव वार्त्तिककारः प्राह—'अन्यदपि प्रमेयमस्ति यस्य तु तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसं तदिदं प्रमेयमिति तुशब्देन ज्ञापयति' इति। वार्त्तिकतात्पर्य्यकारो वाचस्पतिरपि तथैवाह, यथा—'येषां तत्त्वज्ञानातत्त्वज्ञानाभ्यामपवर्गसंसारौ भवतस्त एत एव, न न्यूना नाधिका इत्यर्थः' इति। एतेषां सर्वेषामेव मते आत्मादिद्वादशपदार्थानतिरिक्तेषु न्यायसूत्रोक्तप्रमेयपदार्थत्वस्य सत्यामप्यनुमतौ निरुक्तानामात्मादिद्वादशपदार्थानामेव तत्त्वज्ञानस्य विशेषतो मोक्षसाधनत्वस्याभ्युपगमात्। कणादस्य तु मते द्रव्यादिषट्पदार्थतत्त्वज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वोक्त्या तदितरप्रमेयतत्त्वज्ञानस्यापि मोक्षसाधनताप्रत्ययेन न्यायवैशेषिकदर्शनयोः सिद्धान्तभेदस्यापरिहार्य्यता। तदनेन सिद्धान्तभेदेन न्यायवैशेषिकदर्शनयोर्मिथः पृथक्त्वं सोपपत्तिकं भवति।

ये तु वैशेषिकदर्शनसिद्धान्ते द्रव्यादयः षडेव पदार्था अभावमादाय सप्तैव वा पदार्था अभ्युपगताः, न्यायदर्शने तु सूत्रकारोक्ताः प्रमाणप्रमेयादयः षोडशपदार्था इति। ततः स्वस्वाभ्यु-

पगतपदार्थगणनायां संख्यावैषम्यमपि तयोः पृथक्त्वं प्रयोजयतीति वदन्ति, न तेषां रमणीयः पक्षः। न्यायसूत्रभाष्ये वात्स्यायनेन—'अस्त्यन्यदपि द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः प्रमेयम्' इत्यनेन सन्दर्भेण द्रव्यादीनां षट्पदार्थानामपि स्वदर्शनानुमतत्वस्य प्रतिपादनात्। न्यायसिद्धान्तमुक्तावलीकारेणापि—'एते च पदार्था वैशेषिके प्रसिद्धाः, नैयायिकानामप्यविरुद्धाः। प्रतिपादितञ्चैवमेव भाष्ये' इत्युपन्यस्य सप्तपदार्थवादेन सह न्यायसिद्धान्तस्य विरोधपरिहारस्य कृतत्वादिति।

न्यायवैशेषिकदर्शनयोरन्यदपि मिथो भेदप्रयोजकं वैषम्यं यथा,—समवायो नाम घटादिप्रतियोगिकः कपालाद्यनुयोगिकः कश्चन सम्बन्धः सममेव नैयायिकैर्वैशेषिकैश्च समभ्युपेयते। यस्य स्वरूपम् 'अयुतसिद्धानामाधार्य्याधारभूतानां यः सम्बन्ध इहप्रत्ययहेतुः स समवायः' इति वैशेषिकाः समामनन्ति। यु मिश्रणेऽमिश्रणे च इत्येवमुपदिष्टस्यामिश्रणार्थकस्य युधातोः क्तप्रत्ययेन युतपदसिद्धया युतसिद्धाः पृथक्सिद्धाः पृथगवस्थिता इति यावत्। न युतसिद्धा अयुतसिद्धाः परस्परपरिहारेण पृथगाश्रयाश्रयित्वमनापन्ना इत्यर्थः। तेषां मिथः सम्बन्धः समवाय इति। अयुतसिद्धानां सम्बन्धः समवाय इत्येतन्मात्रोक्तौ धर्मस्य सुखस्य च यः कार्य्यकारणभावः सम्बन्धः सोऽपि समवायः स्यात्। तयोरात्मैकाश्रितयोर्युतसिद्ध्यभावात् तदर्थमाधार्य्याधारभूतानामिति। आकाशस्याकाशपदस्य च वाच्यवाचकभावलक्षणः सम्बन्धः समवायः स्यादतस्तन्निवृत्त्यर्थमिहप्रत्ययहेतुरिति। सोऽयं संयोगादिनिखिलसम्बन्धविलक्षणः सम्बन्धविशेषोऽवयवावयविनोर्जातिव्यक्त्योर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्नित्यद्रव्यविशेषयोश्च सम्बन्धः। तस्य सम्बन्धत्वे 'गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्यसम्बन्धविषया विशिष्टबुद्धित्वाद् दण्डी पुरुष इति विशिष्टबुद्धिवदित्यनेन सिद्धान्तमुक्तावलीकारा मानमुपस्थापितवन्तः। सोऽयं समवायो लाघवादेक एव। नासौ प्रतियोग्यनुयोगिभेदेन भिन्नः। न च समवायस्यैकत्वे वाय्वादौ स्पर्शादीनां समवायेन सत्त्वानुरोधात् समवायसम्बन्धसत्त्वस्यावश्यमभ्युपगन्तव्यतया तस्यैव च रूपादिसम्बन्धत्वेन वाय्वादौ रूपादिमत्ताप्रतीतेः प्रमात्वप्रसङ्ग इति वाच्यम्; न्यायसिद्धान्तमुक्तावलीकारेण—'न च समवायस्यैकत्वे वायौ रूपवत्ताबुद्धिप्रसङ्गः, तत्र रूपसमवायसत्त्वेऽपि रूपाभावात्' इत्यनेन तदाशङ्कायाः समाधानात्। अत्रायमभिप्रायः—उक्तमुक्तावलीसन्दर्भे रूपवत्ताबुद्धिप्रसङ्ग इत्यस्य रूपवत्ताबुद्धिप्रमात्वप्रसङ्ग इत्येवार्थः कार्य्यः। अन्यथा वायौ समवायेन रूपवत्ताया भ्रमात्मकप्रतीतेः सर्ववादिसिद्धत्वादिष्टापत्तेः सम्भवात्। रूपसमवायसत्त्वेऽपि रूपाभावादित्यत्रेदमवधेयम्—नहि केवलसमवायत्वेन रूपसमवायत्वादिना वा समवायस्य रूपसम्बन्धत्वम्। किन्तु रूपनिरूपितत्वविशिष्टसमवायत्वावच्छिन्नाधिक-

रणताया एव रूपसम्बन्धत्वम्। सैवाधिकरणता वाय्वादौ नाभ्युपगम्यते। तत एव तत्र रूपाभावः।

नव्यास्तु तावताऽप्यपरितुष्यन्तः पृथिव्यां गन्धस्य समवायो न जले इत्यादिप्रतीतिं प्रमाणीकृत्य समवायमनेकमेवाहुः। वस्तुतस्तु समवायस्यैकत्वमेव न्यायवैशेषिकसम्प्रदाये सुप्रतिष्ठम्। तदालम्बनं च न्यायवैशेषिकतन्त्रयोः प्रकृतपृथक्त्वव्यवस्थापनमिति तस्यैकत्वसाधने प्रयासो नैव निष्फलो मन्तव्यः।

तस्य तथाभूतस्य समवायस्य प्रत्यक्षविषयत्वमिति नैयायिकाः। तदुक्तं कारिकावल्यां विश्वनाथेन—'प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत्' इति। रूपवान् घट इत्यादौ यथा चक्षुरादेः स्वसंयुक्तसमवायादिरूपपरम्परासम्बन्धेन विषयतया रूपप्रत्यक्षादिरूपकार्य्याधिकरणे वर्तमानत्वात् प्रकृतरूपादिप्रत्यक्षजनकत्वम्, तथैव रूपादिसमवाये स्वसंयुक्तविशेषणतासम्बन्धरूपपरम्परासम्बन्धेन विषयतया प्रत्यक्षरूपकार्य्याधिकरणे समवाये चक्षुरादेर्वर्तमानत्वात् तत्प्रत्यक्षजनकत्वम्। कार्य्यतावच्छेदकसम्बन्धेन कार्य्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कार्य्याधिकरणे कारणतावच्छेदकसम्बन्धेन नियमेन वर्तमानस्यैव कारणतावत्त्वात्। प्रकृते कार्य्यतावच्छेदकसम्बन्धो विषयता कारणतावच्छेदकसम्बन्धश्च स्वसंयुक्तविशेषणता।

वैशेषिकास्तु तस्य समवायस्य प्रत्यक्षविषयत्वं नानुमन्यन्ते। तदुक्तं मुक्तावलीकारेण—'वैशेषिकमते तु समवायो न प्रत्यक्षः' इति।

ननु सत्यपि समवाये स्वसंयुक्तविशेषणतारूपेन्द्रियसन्निकर्षेऽभाववत् कथं समवायस्य न प्रत्यक्षत्वमिति चेत्, कारणान्तराभावादिति गृहाण। तथाहि—सम्बन्धप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षं कारणम्। भूतलादौ घटादिसंयोगस्थले सम्बन्धस्य द्विष्ठतया घटो भूतलञ्च यावदाश्रयौ। तयोः प्रत्यक्षसत्त्वाद् घटप्रतियोगिकघटानुयोगिकसंयोगरूपसम्बन्धस्य प्रत्यक्षत्वम्। घटत्वादेर्घटादौ समवायसम्बन्धस्थले तु समवायस्यैकमात्रतया तस्याश्रयो यथा दृश्यमानो घटादिस्तथाऽदृश्यमानो भाविभूतघटादिर्गगनाद्ययोग्यपदार्थोऽपीति तस्य तस्य प्रत्यक्षरूपकारणाभावेनैव न समवायस्य सम्बन्धस्य प्रत्यक्षम्।

यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य सम्बन्धप्रत्यक्षे कारणत्वमनुक्त्वा यत्किञ्चिदाश्रयप्रत्यक्षस्य कारणत्वोक्तौ तु घटभूतलादिसंयोगवद् घटाकाशसंयोगादेरपि प्रत्यक्षप्रसङ्गः। संयोगस्य प्रतियोग्यनुयोग्युभयनिष्ठत्वेन घटादेः प्रतियोगिनस्तदाश्रयत्वात् तस्य च प्रत्यक्षसत्त्वात्। यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य कारणत्व-

सिद्धान्ते तु गगनादेरपि तत्र संयोगरूपसम्बन्धाश्रयत्वात् तस्य चाप्रत्यक्षत्वात् तत्प्रत्यक्षरूपकारणविरहेणैव घटगगनसंयोगप्रत्यक्षप्रसङ्गासम्भवात्। इत्येतन्मतं वैशेषिकाणाम्।

न्यायमते तु सामान्यरूपेण सम्बन्धप्रत्यक्षत्वं न यावदाश्रयप्रत्यक्षकार्य्यतावच्छेदकम्, सम्बन्धत्वस्यानुगतस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्। सांसर्गिकविषयतावत्त्वादिरूपस्य घटत्वपटत्वादिसाधारणतया व्यभिचारप्रसङ्गेन तस्यापि परिहार्य्यत्वात्। किन्तु संयोगप्रत्यक्षत्वमेव यावदाश्रयप्रत्यक्षकार्य्यतावच्छेदकं निर्वाच्यम्। एवञ्च समवायप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षानपेक्षणान्न समवायस्य सम्बन्धरूपस्यापि प्रत्यक्षानुपपत्तिरिति नैयायिकदिनकररामरुद्रादिसम्प्रदायः।

वस्तुतस्तु सम्बन्धप्रत्यक्षे प्रतियोग्यनुयोगिसाक्षात्कारस्य हेतुत्वं सिद्धमेवास्ति, यदनुसारेण हेत्वाभाससामान्यनिरुक्तिप्रकरणे प्रथमं हेत्वाभासलक्षणं व्याचक्षाणेन गदाधरभट्टाचार्य्येण—'अतः सम्बन्धिपदं तत्साक्षात्कारजनकसाक्षात्कारविषयतात्मकनिरूपकत्वस्य लाभाय' इति सन्दर्भो निबद्धः। तदेवं घटाकाशादिसंयोगस्थले गगनादिरूपानुयोगिनः प्रत्यक्षाभावेनैव घटाकाशादिसंयोगप्रत्यक्षापत्तिवारणसम्भवे किं पुनर्यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य कारणत्वकल्पनेन ? तस्मात् समवायसम्बन्धिनो योग्यस्य प्रतियोगिनो योग्यस्य चानुयोगिनः प्रत्यक्षेण समवायप्रत्यक्षस्य समुत्पादो निराबाध इति समवायो न प्रत्यक्ष इति वैशेषिकाणां राद्धान्तो न क्षोदक्षमतां धत्ते।

यदि च यावदाश्रयपदमेव प्रतियोग्यनुयोगिपरमित्युच्यते, तदापि न समवायस्य प्रत्यक्षानुपपत्तिः, यावत्त्वस्य तत्राविवक्षितत्वात्। यावदाश्रयपदस्य निरुक्तप्रतियोग्यनुयोगिपरत्वस्वीकारे पूर्वोक्तन्यायमतसिद्धे संयोगप्रत्यक्षत्वस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वकल्पे प्रतियोग्यनुयोगिसाक्षात्कारस्य कार्य्यतावच्छेदकं संयोगप्रत्यक्षत्वम्, न तु सामान्यसम्बन्धप्रत्यक्षत्वमित्येव प्रतिपन्नं भवति। तथा च सति गदाधरपरिगृहीतायाः कार्य्यत्वरूपसम्बन्धसाक्षात्कारं प्रति तत्सम्बन्धप्रतियोग्यनुयोगिभूतपरामर्शानुमितिसाक्षात्कारनिष्ठकारणताया असङ्गतिः समापतति। सुप्रसिद्धं च नैयायिकसम्प्रदाये कार्य्यत्वादिरूपसम्बन्धसाक्षात्कारं प्रति प्रतियोग्यनुयोगिसाक्षात्कारस्य कारणत्वम्, आनुभविकतामपि नातिक्रामत्येतत्। मन्ये पूर्वोक्तदिशा नानाविधं विचारं कृत्वैव वैशेषिकदर्शनाचार्य्यप्रशस्तपादाचार्य्यप्रमुखैः समवायस्यातीन्द्रियत्वमन्यथैवोपपादितम्। तदुक्तं प्रशस्तपादाचार्य्येण प्रशस्तपादभाष्ये—'कया पुनर्वृत्त्या द्रव्यादिषु समवायो वर्तते ? न संयोगः सम्भवति, तस्य गुणत्वेन द्रव्याश्रितत्वात्। नापि समवायस्तस्यैकत्वात्, न चान्या वृत्तिरस्तीति, न तादात्म्यात्। यथा द्रव्यगुणकर्मणां सदात्मकस्य भावस्य नान्यः सत्तायोगोऽस्ति, एवमविभागिनो वृत्त्यात्मकस्य

समवायस्य नान्या वृत्तिरस्ति, तस्मात् स्वात्मवृत्तिः। अत एवातीन्द्रियः, सत्तादीनामिव प्रत्यक्षेषु वृत्त्यभावात् स्वात्मसंवेदनाभावाच्च। तस्मादिह बुद्ध्यनुमेयः समवाय इति।'

अत्राहुः श्रीधराचार्य्या न्यायकन्दल्याम्—'समवायस्य वृत्त्यन्तरं नास्ति। तस्मादस्य स्वात्मना स्वरूपेणैव वृत्तिर्न वृत्त्यन्तरेणेत्यर्थः। अत एवातीन्द्रियः, सत्तादीनामिव प्रत्यक्षेषु वृत्त्यभावात्। यथा सत्तादीनां प्रत्यक्षेष्वर्थेषु वृत्तिरस्ति तेन ते संयुक्तसमवायादिन्द्रियेण गृह्यन्ते, नैवं समवायस्य वृत्तिसम्भवः। अतोऽतीन्द्रियोऽयम्, संयोगसमवायापेक्षस्यैवेन्द्रियस्य भावग्रहणसामर्थ्योपलम्भात्। यदि समवायविषयमैन्द्रियकं संवेदनमस्ति, सम्बन्धाभावाभिधानं प्रलापः। अथ नास्ति, तदेव वाच्यमित्यत्राह—स्वात्मसंवेदनाभावाच्चेति। यथेन्द्रियेण संयोगप्रतिभासो नैवं समवायप्रतिभासः, सम्बन्धिनोः पिण्डीभावोपलम्भात्। अतोऽयमप्रत्यक्षः' इति। एवञ्च वैशेषिकनये समवायो न प्रत्यक्ष इत्येव राद्धान्तः।

नैयायिकनये त्वभावस्थले तत्तत्कालीनतत्तद्भूतलादिरूपाभावातिरिक्तस्वरूपसम्बन्धवत् समवायव्यतिरिक्तस्य तत्तदधिकरणादिरूपस्वरूपसम्बन्धस्य कल्पनेन वृत्त्यन्तरस्य सम्भवात् संयोगसमवायापेक्षस्यैवेन्द्रियस्य भावग्रहणसामर्थ्यानभ्युपगमाच्च वृत्त्यन्तराभावादिरूपबाधकविरहेण समवायस्य प्रत्यक्षत्वमेवेति समवायस्य प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वमूलं सुमहदेव वैषम्यं न्यायवैशेषिकदर्शनयोः, तन्मूलञ्च तयोर्मिथः पृथक्त्वम्।

उपस्कारकारास्तु 'प्रत्यक्षः समवाय इति नैयायिकाः। तदप्यनुपपन्नम्, समवायोऽतीन्द्रियः, आत्मान्यत्वे सत्यसमवेतभावत्वाद् मनोवत् कालादिवद्वा' इति सन्दर्भेणान्यथा समवायस्यातीन्द्रियत्वं प्रसाध्य सहैव च नैयायिकमते तस्य प्रत्यक्षत्वं प्रतिपाद्य तथैव न्यायवैशेषिकयोर्मतवैषम्यं सूचयामासुः।

अन्यत्रापि दृश्यते न्यायवैशेषिकदर्शनयोर्महद् वैषम्यम्। तद्यथा—आमघटानीनां पाकार्थं वह्निकुण्डे निक्षिप्तानां पाककर्मणि वैशेषिकाः पीलुपाकमङ्गीकुर्वन्ति, नैयायिकाश्च पिठरपाकम्। तत्र पीलुपाकमभ्युपगच्छतां वैशेषिकाणां सिद्धान्ते यदा घटादीनामवयवाः कपालादयो घटादिभिरवयविभिः सुतरामवष्टब्धाः सन्ति, तदा तेषु पाको नोपपद्यते, किन्तु ज्वलनज्वालासम्पर्केण यदा तावदवयविनो घटादयो नश्यन्ति, तदनन्तरमेव घटाद्यनवष्टब्धेषु स्वातन्त्र्येण वर्तमानेषु नित्येषु परमाणुष्वेव पाको जायते। ततः परं वह्निपक्वाः पूर्वविजातीयरूपादिशालिनः परमाणवः पुनर्मिथः संयुज्यन्ते। ततः परमाणुयुगलादिसंयोगेन द्व्यणुकादिसमुत्पादक्रमेण घटादिरूपमहा-

वयविपर्य्यन्ताः समुत्पद्यन्ते। वह्निसम्बन्धिसूक्ष्मभागानां च वेगातिशयेन श्यामघटादिरूपस्य पूर्वव्यूहस्य ध्वंसस्तथा रक्तघटादिरूपस्योत्तरव्यूहस्योत्पत्तिः। वह्न्यवयवानामतिशयितवेगवशात्तथा त्वरितं पूर्वव्यूहनाश उत्तरव्यूहसमुत्पादश्च, येन पूर्वव्यूहनाशादीनामनुपलब्धिः। उत्तरव्यूहे पूर्वव्यूहसादृश्यातिशयसत्त्वेन च तत्र भवति पूर्वव्यूहाभेदप्रतिपत्तिः। तत्र च पश्चिमव्यूहे कारणगुणप्रक्रमेण रूपाद्यात्मकपाकजगुणसमुत्पादः। पूर्वव्यूहनाशक्रमश्च यथा—आदौ घटादिकमामद्रव्यं पाकमुद्दिश्य वह्नौ निक्षिप्यते। ततो वह्निसम्बद्धे तस्मिन् वह्न्यभिघातेन तदारम्भकेषु परमाणुषु कर्माणि जायन्ते, ततो विभागाः, विभागतश्च मिथः संयोगनाशाः, संयोगविनाशतश्च कार्य्यद्रव्यघटादिनाशः। तदुक्तं प्रशस्तपादाचार्य्येण—'घटादेरामद्रव्यस्याग्निना सम्बद्धस्य अग्नेरभिघातान्नोदनाद् वा तदारम्भकेष्वणुषु कर्माण्युत्पद्यन्ते। तेभ्यो विभागाः, विभागतश्च संयोगनाशाः, संयोगनाशेभ्यश्च कार्य्यद्रव्यं नश्यति। तस्मिन् विनष्टे स्वतन्त्रेषु परमाणुष्वग्निसंयोगादौष्ण्यापेक्षात् श्यामादीनां विनाशः पुनरन्यस्मादग्निसंयोगादौष्ण्यापेक्षात् पाकजा जायन्ते। तदनन्तरं भोगिनामदृष्टापेक्षादात्माणुसंयोगादुत्पन्नपाकजेष्वणुषु कर्मोत्पत्तौ तेषां परस्परसंयोगाद् द्व्यणुकादिप्रक्रमेण कार्य्यद्रव्यमुत्पद्यते। तत्र च कारणगुणप्रक्रमेण रूपाद्युत्पत्तिः' इति।

द्व्यणुकादिप्रक्रमेणेत्यस्य परमाणुद्वयसंयोगाद् द्व्यणुकोत्पत्तिः, द्व्यणुकसंयोगात् त्र्यणुकोत्पत्तिः, त्र्यणुकचतुष्टयसंयोगाच्चतुरणुकोत्पत्तिरित्यादिक्रमेणेत्यर्थो बोध्यः। परमाणुद्वयादित एव द्व्यणुकादिक्रमेणोत्पत्तौ नियममाहुः श्रीधराचार्य्याः, यथा परमाणुप्रस्तावे न्यायकन्दल्याम्—'स चैको नारम्भकः, एकस्य नित्यस्यारम्भकत्वे कार्य्यस्य सततोत्पत्तिः स्यादपेक्षणीयाभावात्। अविनाशित्वञ्च प्रसज्येत। आश्रयविनाशस्यावयवविभागस्य च विनाशहेतोरभावात्। त्रयाणामप्यारम्भकत्वमयुक्तम्, इह महतः कार्य्यद्रव्यस्योत्पत्तौ स्वपरिमाणापेक्षयाऽल्पपरिमाणस्य कार्य्यद्रव्यस्यैव सामर्थ्यदर्शनात् त्र्यणुकं कार्य्यद्रव्येणैव जन्यते महापरिमाणत्वाद् घटवत्। एवं त्रयाणामेकस्य चारम्भकत्वे प्रतिक्षिप्ते द्वाभ्यामेव परमाणुभ्यामारभ्यते यत् तद् द्व्यणुकमिति सिद्धम्। द्व्यणुकैर्बहुभिरारभ्यत इत्यपि नियमः, न द्वाभ्याम्, तस्याणुपरिमाणोत्पत्तौ कारणसद्भावेनाणुत्वोत्पत्तावारम्भवैयर्थ्यात्। बहुषु त्वनियमः। कदाचित् त्रिभिरारभ्यत इति त्र्यणुकमित्युच्यते, कदाचिच्चतुर्भिरारभ्यते, कदाचित् पञ्चभिरिति यथेष्टं कल्पना। न च कार्यस्य व्यर्थता, यथा यथा कारणसंख्याबाहुल्यं तथा तथा महत्परिमाणतारतम्यस्योपलम्भात्। न चैवं सति द्व्यणुकानामेव घटारम्भकत्वप्रसक्तिः, घटस्य भङ्गेऽल्पतरतमादिभागदर्शनेन तथैवारम्भकल्पनात्। तदेवं द्व्यणुकादिप्रक्रमेण क्रियते कार्य्यलक्षणा पृथिवीति सिद्धम्।'

न्यायवैशेषिकदर्शनयोः पृथग्दर्शनत्वम्

अस्मिन् मते द्व्यणुकादिकं स्वविनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरुत्पत्त्या रूपादिमद् भवतीति पर्य्यनुयोगस्य समाधानं मुक्तावलीप्रभृतिप्रदर्शितक्षणप्रक्रियापर्य्यालोचनेन विधेयम्।

वैशेषिकाणां परमाणावेव पाक इति विश्वनाथेनाप्युक्तं कारिकावल्याम्। यथा—'तत्रापि परमाणौ स्यात् पाको वैशेषिके नये' इति। परमाणाविति परमाणावेवेत्यर्थः।

पिठरपाकवादिनां नैयायिकानां मते पुनः सर्वाणि घटाद्यवयविद्रव्याणि सच्छिद्राणि। दृश्यते हि यदा घटादौ जलादिद्रवद्रव्यं किमपि स्थाप्यते तदा तस्य जलादिरूपद्रवद्रव्यस्य अंशतो बहिः सम्पर्केण पार्श्वान्तरस्याप्यार्द्रीभावः सलिलादिना समुपलभ्यते तत्र शैत्यञ्च। न खलु तत्र घटाद्यन्तर्वर्तितत्सलिलसम्बन्धमन्तरेण बहिर्वर्तिसलिलान्तरासम्बन्धवति पार्श्वान्तरे कथमप्युपपद्यते शैत्यमार्द्रता च। शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्येति। तदेवमन्यथा च घटाद्यवयविनां सच्छिद्रत्वमेव सोपपत्तिकं भवति। अतो घटादीनां सच्छिद्रत्वादेव पाकाय वह्निकुण्डे निक्षिप्तानां तेषां छिद्रद्वारेण वह्नेः सूक्ष्मा अवयवा घटाद्यवयव्यनवच्छिन्नेष्वपि घटाद्यवयवेषु सम्बद्धास्तेषां पाकं कुर्वन्ति, अवयविनां पाकस्तु तत्र वह्निना समं साक्षात्सम्बन्धेनैव। अत एतन्मते घटाद्यवयविविनाशमन्तरेण घटाद्यवयव्यवच्छिन्नेष्ववयवेषु तथाऽवयविषु पाकसम्भवोपपत्त्या तदभ्युपगमप्रयुक्तं वैशेषिकमतापेक्षया वैलक्षण्यम्।

प्रथमोक्तरीत्या पीलुपाकमङ्गीकुर्वतां वैशेषिकाणां मतापेक्षयाऽनन्तरोक्तनैयायिकसम्मतपिठरपाकमते महालाघवादिकं दृश्यते। तथाहि—वैशेषिकाणां पीलुपाकसिद्धान्ते पूर्वव्यूहनाशः पश्चिमस्य व्यूहान्तरस्य समुत्पादः, तदनुरोधेन तत्प्रागभावादिकल्पना, पश्चिमव्यूहे पूर्वव्यूहभेद इत्यादिकम्, तथा तदनुषङ्गतः पश्चिमव्यूहे सोऽयमित्यादिरूपायाः पूर्वव्यूहाभेदावगाहिन्याः प्रत्यभिज्ञाया भ्रमत्वादिकं कल्पनीयमिति सुमहद् गौरवम्। नैयायिकमते तु तत्तदकल्पनात् सुतरां लाघवम्, तदेवंविधवैषम्यमपि न्यायवैशेषिकदर्शनयोर्मिथःपृथक्त्वे बीजम्।

अपरमप्यस्ति पृथक्त्वसाधकं न्यायवैशेषिकदर्शनयोः, तद्यथा—प्रमेयाणां सिद्धौ नियमेन प्रमाणानि समपेक्ष्यन्ते। तत्र प्रमाणविशेषाभ्युपगमे विभिन्नानां तान्त्रिकाणां विभिन्नानि मतानि समुपलभ्यन्ते। यथोक्तं तार्किकरक्षायां वरदराजेन—

प्रत्यक्षमेकं चार्वाकाः कणादसुगतौ पुनः।
प्रत्यक्षमनुमानञ्च सांख्याः शब्दञ्च ते अपि॥

न्यायैकदेशिनोऽप्येवमुपमानञ्च केचन ।
अर्थापत्त्या सहैतानि चत्वार्य्याह प्रभाकरः ॥
अभावषष्ठान्येतानि भाट्टा वेदान्तिनस्तथा ।
सम्भवैतिह्ययुक्तानि तानि पौराणिका जगुः ।

तत्र न्यायसूत्रकारो गौतमः प्राह—'प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि' इति । एतेन गौतमीयन्यायमते प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दानां चतुर्णामेव पृथक् प्रामाण्यं समुपलभ्यते । तदेव च मतमवलम्ब्य गङ्गेशोपाध्यायेन प्रत्यक्षादिभेदेन खण्डचतुष्टयात्मकस्य नव्यन्यायशास्त्रमूलभूतस्य तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थस्य निबन्धनेन नव्यन्यायशास्त्रेऽपि तानि चत्वार्य्येव प्रमाणानीति व्यवतिष्ठते ।

भासर्वज्ञो नाम प्राचीननैयायिकस्तु स्वकृतन्यायसारग्रन्थे प्रत्यक्षानुमानागमरूपाणि त्रीण्येव प्रमाणानि समभ्युपगम्य 'एवमेतानि त्रीण्येव प्रमाणानि । एष्वेव उपमानार्थापत्ति-सम्भवाभावैतिह्यादीनामन्तर्भावः' इत्यनेन सन्दर्भेण प्रत्यक्षानुमानागमानां त्रयाणामेव पृथक् प्रामाण्यमुपदिदेश ।

वैशेषिकदर्शनप्रस्थाने तु प्रत्यक्षमनुमानं चेति द्वे एव प्रमाणे । शब्दस्योपमानस्य च गौतमाभ्युपगतस्य पृथक्प्रमाणस्य तत्र पृथक्प्रमाणत्वं नाभ्युपेयते, नाप्यनुमन्यते पृथक्प्रमाणत्व-मर्थापत्त्यादीनाम् । तन्मते सर्वेषामेव तेषामनुमानप्रमाणान्तर्भावः । तदुक्तं प्रशस्तपादा-चार्य्येण—'शब्दादीनामप्यनुमानेऽन्तर्भावः, समानविधित्वात् । यथा प्रसिद्धसमयस्यासन्दिग्ध-लिङ्गदर्शनप्रसिद्ध्यनुस्मरणाभ्यामतीन्द्रियेऽर्थे भवत्यनुमानमेवं शब्दादिभ्योऽपि' इति । अत्र समानविधित्वं समानप्रवृत्तिप्रकारत्वम् । तथाहि—यथा व्याप्तिग्रहणबलेनानुमानं प्रवर्तते तथा शब्दादयोऽपीत्यर्थः । शब्दोऽनुमानं व्याप्तिबलेनार्थप्रतिपादकत्वाद् धूमवदिति न्यायकन्दली-विवरणम् । शब्दस्य व्याप्तिबलेनार्थप्रतिपादनस्थले न्यायप्रयोगो यथा—गौरस्तितावान्, स्वधर्मि-कास्तित्वान्वयबोधानुकूलाकाङ्क्षाश्रयपदसारितत्वादस्तिपदसमभिव्याहृतगौःपदसारितत्वाद्वा' यद् यत् प्रथमोक्तहेतुमत् तदस्तित्ववत्, यथा घटः, यद् यद् द्वितीयोक्तहेतुमत् तदस्तित्ववत्, यथा चक्षुः । एवमेवंरीत्यैव वैशेषिका अनुमानप्रक्रियया शाब्दबोधमुपपादयन्तः शब्दप्रमाणस्य पृथक्प्रमाणत्वं खण्डयन्ति । अत एवोक्तं कारिकावल्यां विश्वनाथेन—

न्यायवैशेषिकदर्शनयोः पृथग्दर्शनत्वम्

शब्दोपमानयोर्नैव पृथक् प्रामाण्यमिष्यते।
अनुमानगतार्थत्वादिति वैशेषिकं मतम्॥ इति।

गौतमीयन्यायसिद्धान्ते पृथक्प्रमाणमुपमानमिति पूर्वमेव समुद्दिष्टं सूत्रसमुल्लेखेन। तदिदमुपमानमपि नैव पृथक्प्रमाणं वैशेषिकाणाम्। उपमानस्वरूपं न्यायसूत्रकार एवमाह, यथा—'प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्' इति। तस्यैव भाष्यं यथा—'प्रज्ञातेन सामान्यात् प्रज्ञापनीयस्य प्रज्ञापनमुपमानमिति। यथा गौरिव गवय इति। किं पुनरत्रोपमानेन क्रियते? यदा खल्वयं गवा समानधर्मं प्रतिपद्यते, तदा प्रत्यक्षतस्तमर्थं प्रतिपद्यत इति समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिरुपमानार्थो' इति। एतेनोपमानस्य स्वरूपं फलं च व्याख्यातम्। एतस्योपमानप्रमाणस्य प्रक्रिया विश्वनाथेन समुपदिष्टा। यथा—

ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम्।
सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सा करणं मतम्॥
वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते।
गवयादिपदानान्तु शक्तिधीरुपमा फलम्॥ इति।

तदेवं गवयादौ गवादिसादृश्यज्ञानमुपमानप्रमाणम्, गवयो गवयपदवाच्य इति गवयगवयपदयोर्वाच्यवाचकभावज्ञानमुपमितिस्तत्फलमिति स्थितम्। सेयमुपमितिरनुमित्यादिविजातीया काचिदन्या प्रमितिर्नैयायिकानाम्, तत्प्रमाणमुपमानं चानुमानादिप्रमाणविलक्षणमेव प्रमाणं तेषाम्।

वैशेषिकाणां तु सा प्रमितिर्नानुमितिविलक्षणा, किन्त्वनुमितिरूपैव, प्रमाणं चोपमानमनुमानमेव। तथा चोक्तम् 'एतेन शाब्दं व्याख्यातम्' इति सूत्रस्य व्याख्यायामुपस्कारकारेण—'गवयशब्दो गवयवाचकः, असति वृत्त्यन्तरे शिष्टैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात्, असति वृत्त्यन्तरे यः शब्दो यत्र शिष्टैः प्रयुज्यते स तस्य वाचकः। यथा गोशब्दो गोरित्यनुमानादेव गवयसंज्ञां परिच्छिनत्ति' इति।

श्रीधराचार्य्येणाप्युक्तं न्यायकन्दल्याम्—'यदपि गोसदृशस्य गवयशब्दवाच्यत्वज्ञानं तदप्यनुमानम्, तत्र तच्छब्दप्रयोगात्। यः खलु शब्दो यत्राभियुक्तैरविगानेन प्रयुज्यते, स तस्य वाचकः, प्रयुज्यते चारण्यकेनाविगानेन गोसदृशे गवयशब्द इति, तस्मात् सोऽपि गवयशब्दवाच्य एवेति सामान्येन ज्ञानमनुमानमेव' इति।

'एतेन शाब्दं व्याख्यातम्' इति सूत्रव्याख्यायामेव शब्दप्रमाणस्याप्युपमानान्तर्भावमधिकृत्याहुरुपस्कारकारा यथा—'शाब्दं शब्दकरणकं ज्ञानमिति यन्नैयायिकादीनामभिमतं तदप्येतेन

लैङ्गिकत्वेन—लिङ्गप्रभवत्वेनैव व्याख्यातम्। यथा व्याप्तिपक्षधर्मताप्रतिसन्धानापेक्षं लैङ्गिकं तथा शाब्दमपि। तथाहि—एते पदार्था मिथःसंसर्गवन्त आकाङ्क्षादिमद्भिः पदैः स्मारितत्वाद् गामभ्याजेति पदार्थसार्थवत्। तत्र हि आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बस्मारितत्वं पदार्थानां मिथः संसर्गवत्त्वव्याप्यं गृहीत्वैव संसर्गवत्त्वमनुमिनोति। किं कल्पनीयप्रमाणभावेन शब्देन' इति, यद्वा एतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि आकाङ्क्षायोग्यतासत्तिमत्पदकदम्बत्वाद् गामभ्याजेति पदकदम्बवदित्यनुमानाज्ज्ञानावच्छेदकतयाभिमतविशेषसिद्धिः' इति च।

तत्र नैयायिका मन्यन्ते यत् तादृशपदस्मारितत्वेन हेतुना गवादावस्तित्वादेरनुमानेन शाब्दबोधस्य गतार्थतां वैशेषिका यदुपपादयन्ति तन्नोपपद्यते, तथाहि—पदजन्या हि पदार्थ-स्मृतिः स्वरूपसत्येव शाब्दबोधे प्रयोजिका, न तु तस्या ज्ञानमपि तत्र समुपयुज्यते। ततश्च यदा गवादौ पदस्मारितत्वाभावग्रहस्तत्रापि सिद्धस्तथा शाब्दबोधस्तादृशहेतुमत्ताग्रहेण शक्यो नोपपादयितुम्, पदस्मारितत्वाभावग्रहस्य पदस्मारितत्वरूपतादृशहेतुमत्त्वग्रहप्रतिबन्धकत्वेन प्रकृतपरामर्शानुपपत्त्या तत्र तथाविधानुमितेरुपपादयितुमशक्यत्वात्। एवं ज्ञानपूर्वकत्वाद्यभाव-ग्रहदशायामपि स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वसाधने दोषो बोध्यः। तथा पदैरस्मारितस्यापि तादृशपदस्मारितत्वग्रहेणान्वयबुद्धिप्रसङ्गः। एवंविधनानादोषापातवशादनुमानेन शाब्दधियो गतार्थता दुरुपपादा भवति।

अनुमानेन शाब्दबुद्धेर्गतार्थताकल्पे परेऽपि महान्तो दोषाः, यथा—'घटादन्यः' इत्यादि-वाक्यस्थले घटप्रतियोगिकभेदप्रकारकनिरवच्छिन्नघटान्यनिष्ठविशेष्यताकशाब्दबोधस्यैव सर्वसम्मत-त्वेन तस्यानुमित्या गतार्थत्वं कर्तुमशक्यम्, निरवच्छिन्नविशेष्यिकाया अनुमितेरनभ्युपगमात्। अतः शाब्दज्ञानस्यातिरिक्तप्रमितित्वं शब्दस्य तज्ज्ञानस्य वा अनुमानव्यतिरिक्तप्रमाणत्वमवश्य-मभ्युपगन्तव्यम्। तदुक्तं शब्दशक्तिप्रकाशिकायां जगदीशेन—'किञ्च घटादन्य इत्यादिवाक्याद् घटप्रतियोगिताकान्यत्वादिप्रकारेण निरवच्छिन्नविशेष्यताको घटान्यस्य बोधः सर्वजनसिद्धः। स चास्माकं तादृशानुपूर्वीकपदज्ञानत्वेन तथाविधान्वयबोधं प्रति हेतुत्वादुपपद्यते। परेषां तु भेदो घटप्रतियोगिकः, तत्साकाङ्क्षान्यपदस्मारितत्वादित्यादिरीत्या अनुमित्या न तन्निर्वाहः, पक्षविधयाऽन्यत्वस्य तत्र भानेऽप्यन्यत्वप्रकारेणान्यस्य तत्राभानात्। न च तत्रान्यपदमेव घटान्यत्वप्रकारेण घटान्यस्य लक्षकम्, घटादित्यस्य व्यर्थतापत्तेः। अन्यथा घटोऽस्तीत्यादावपि घटादिपदस्यैवास्तित्वादिविशिष्टघटादिलक्षकत्वसम्भवात्, तत्राप्यस्तित्वघटयोरन्वयबोधापलापा-पत्तेः' इति। शब्दप्रमाणस्यानुमानप्रमाणान्तर्भावे तावदयमनन्यसाधारणो दोषः।

अपि च शब्दस्यानुमानान्तर्भावपक्षे यत्र यत्र वाक्यादन्वयबोधस्तत्र सर्वत्रैव विशेषविशेष-व्याप्तिज्ञानादिरूपं कारणं कल्पनीयम्। तच्चानुभवविरुद्धम्, व्याप्तिप्रतिसन्धानादिकमन्तरेण पदपदार्थज्ञानादिरूपकारणकलापादेव तत्र वाक्यार्थबोधस्यानुभविकत्वात्। अतो वैशेषिकमत-मिदमनादेयम्।

शाब्दस्य नियन्त्रितार्थत्वादिकमपि तस्यानुमित्यपेक्षया वैलक्षण्यं साधयति। अत एवोक्तं जगदीशेन—'सोऽयं नियन्त्रितार्थत्वान्न प्रत्यक्षं न चानुमा' इति शब्दशक्तिप्रकाशिकायाम्।

अन्योऽपि दोषो निरुक्तवैशेषिकसिद्धान्ते, यथा—शाब्दबोधे नियमेन प्रथमान्तपदार्थो मुख्यविशेष्यतामापद्यते। अनुमितौ तु पदसत्तायाः सार्वत्रिकत्वविरहेण नासौ नियमः। एवं नियमबलेन 'गौरस्ति' इत्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधेऽस्तित्वं प्रकारो गौरेव च विशेष्यो भवति, येन गौरस्तितावानित्येव तत्र शाब्दबोधः। अनुमितिस्तु यथा पर्वतो वह्निमानित्याद्याकारा पक्षमुख्य-विशेष्यिका, तथैव साध्यमुख्यविशेष्यिका पक्षप्रकारिका पर्वते वह्निरित्याद्याकारापि भवति। तदेवमनुमानेन शाब्दस्य गतार्थतासिद्धान्ते गौरस्तीत्यादिवाक्याद् यथा गौरस्तितावानित्येवं गो-विशेष्यकं ज्ञानं जायते, तथैव अस्तित्वं गवीयमित्येवं गोप्रकारकमस्तित्वविशेष्यकमपि ज्ञानं भवितु-मर्हति। अतो गौरस्तीत्यादिवाक्यजन्यबोधस्य गोविशेष्यकत्वास्तित्वप्रकारकत्वनियमनिर्वाहार्थमपि शाब्दस्यानुमितिविलक्षणत्वमभ्युपेयम्। अत एव नैयायिकाः शब्दप्रमाणस्य वैशेषिकसम्मतानुमान-गतार्थतायां दोषराशिं पश्यन्तः प्रमाणान्तरत्वमेव तत्राभ्युपगच्छन्तीत्यतोऽपि न्यायवैशेषिकदर्शनयो-र्मिथः पृथक्त्वम्।

अन्यदप्यस्ति वैधर्म्यं महदेवास्य दर्शनद्वयस्य यथा—नैयायिकानां सिद्धान्ते पञ्चरूपोपपन्नं लिङ्गमेवानुमितौ साध्यगमकतौपयिकमभ्युपगम्यते। पञ्चरूपाणि च तानि—पक्षसत्त्व-सपक्षसत्त्व-विपक्षासत्त्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वानि। यथोक्तं मथुरानाथेनावयवरहस्ये 'तत्र न समस्त-रूपोपपन्नलिङ्गप्रतिपादकवाक्यं न्यायः' इति मूलव्याख्यानावसरे—'समस्तरूपेति। पक्षसत्त्वसपक्ष-सत्त्वविपक्षासत्त्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वरूपपञ्चरूपविशिष्टलिङ्गप्रतिपादकमित्यर्थः' इति। तादृशपञ्चरूपवैपरीत्येन न्यायमतेऽसिद्धविरुद्धानैकान्तिकबाधितसत्प्रतिपक्षितसंज्ञाः पञ्च हेत्वाभासाः समभ्युपगम्यन्ते। यथोक्तं मणिकारेण हेत्वाभाससामान्यनिरुक्तिप्रकरणे—'ते च सव्यभिचारविरुद्ध-सत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पञ्च' इति। गौतमीयन्यायसूत्रेऽपि कतिपयनामान्तरसमावेशेन त एव पञ्च हेत्वाभासाः समुद्दिष्टाः, यथा—'सव्यभिचार-विरुद्ध-प्रकरणसम-साध्यसमातीतकाला हेत्वाभासाः' इति।

तत्र प्रकरणसमः सत्प्रतिपक्षः, साध्यसमोऽसिद्धः, अतीतकालो बाधितः। एतद्विवरणं विशेषजिज्ञासुभिर्विश्वनाथकृतन्यायसूत्रवृत्त्यादावनुसन्धेयम्।

वैशेषिकास्तु त्रिरूपस्यैव लिङ्गस्य साध्यगमकतौपयिकत्वं स्वीकुर्वन्ति। त्रीणि रूपाणि च तेषां पक्षसत्त्वं सपक्षसत्त्वं विपक्षासत्त्वं चेति। तदुक्तं भाष्ये प्रशस्तपादाचार्येण 'लिङ्गं पुनर्यत्—

अनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धञ्च तदन्विते।
तदभावे च नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकम्॥ इति।

अत्र अनुमेयेन सम्बद्धमित्यनेन पक्षसत्त्वस्य, प्रसिद्धञ्च तदन्वित इत्यनेन सपक्षसत्त्वस्य, तदभावे च नास्त्येवेत्यनेन विपक्षासत्त्वस्य लाभः। तत्तद्वैपरीत्येन हेत्वाभासानपि त्रिविधानेव वैशेषिका अभ्युपगच्छन्ति। तदुक्तं भाष्ये प्रशस्तपादाचार्येण, यथा—

विपरीतमतो यत् स्यादेकेन द्वितयेन वा।
विरुद्धासिद्धसन्दिग्धमलिङ्गं काश्यपोऽब्रवीत्॥ इति।

असिद्धमनुमेये साध्यविशिष्टपक्षे धर्मिणि नास्ति, अनैकान्तिकं विपक्षादव्यावृत्तमित्यनयोरेकैकेन लिङ्गरूपेण रहितत्वम्। विरुद्धं सपक्षे नास्ति विपक्षादव्यावृत्तं चेति तस्य द्वितयेन लिङ्गरूपेण रहितत्वम्। प्रकरणसमकालात्ययापदिष्टावनैकान्तिक एवान्तर्भवतः सन्दिग्धसाध्यधर्मिणि प्रकरणसमस्य वर्तमानत्वात्, निश्चितविपक्षे च कालात्ययापदिष्टस्य सत्त्वादिति न तयोः पृथगुपदेश इति वैशेषिकाणामभिप्रायः।

अत्र यद्यपि सूत्रभाष्यादितस्तथा त्रिरूपस्यैव लिङ्गस्य साध्यगमकतौपयिकतायास्तथा तद्वैपरीत्येन असिद्धविरुद्धानैकान्तिकानां त्रयाणामेव च हेत्वाभासताया लाभेऽपि वृत्तिकारादिभिरत्र वैशेषिकसिद्धान्तेऽपि प्रागुक्तन्यायसिद्धान्तवद् निरुक्तपाञ्चरूप्यस्यैव साध्यगमकतौपयिकतायाः, पञ्चानामेव च विरुद्धानैकान्तिकासिद्धबाधितसत्प्रतिपक्षितानां हेत्वाभासताया अभ्युपगमस्य समुल्लेखश्रवणात्, हेत्वाभासप्रकारवैषम्यमूलं प्रकृतदर्शनयोः पार्थक्यं नैव शक्यते समुपपादयितुम्, तथापि वृत्तिकारस्तु 'अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् सन्दिग्धश्चानपदेश' इति सूत्रोपात्तस्य चकारस्य बाधसत्प्रतिपक्षसमुच्चयार्थतामाह, तेन सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकालाः पञ्च हेत्वभासा इति गौतमीयमतमेवानुधावतीत्युपस्कारपरिगृहीतस्य वृत्तिकारसन्दर्भस्यैव चरमभागे 'सूत्रकाराणं तु त्रयो हेत्वाभासा इत्यत्रैव निर्भरः' इति वृत्तिप्रतीकोपलम्भात् तत्रैव चोपस्कारकारस्य 'परन्तु' विरुद्धासिद्धसन्दिग्धमलिङ्गं काश्यपोऽब्रवीदित्याद्यभिधानात् सूत्रकारस्वरसो हेत्वाभासत्रित्वे।

चकारस्तु उक्तसमुच्चयार्थं इति तत्त्वम्' इत्येतद्वचनादपि वैशेषिकसूत्रकारस्य मते हेत्वाभासास्त्रय इत्येव प्रतिपद्यते।

मथुरानाथस्तु वैशेषिकमतेऽनध्यवसितमपि तुरीयं हेत्वाभासमाह हेत्वाभाससामान्यनिरुक्तिमणिरहस्ये, यथा—'असिद्धविरुद्धसव्यभिचारानध्यवसिताश्चत्वारो हेत्वाभासाः, अनध्यवसितोऽसाधारणः, न तु बाधप्रतिरोधौ हेत्वाभासाविति वैशेषिकसिद्धान्त इति'।

यदपि व्योमवत्याख्यायां प्रशस्तपादभाष्यटीकायां व्योमशिवाचार्येण—'नन्वेवमपि प्रकरणसमकालात्ययापदिष्टयोस्त्रैलक्षण्योपपत्तेर्गमकत्वप्रसङ्गः' इत्युक्त्वा तदनन्तरमेव 'अतश्चानयोर्व्यवच्छेदार्थमबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षितत्वं च समानतन्त्रगतमभ्यूह्यम्, चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादिति ग्रन्थेन' हेत्वाभासविभजने गौतमीयतन्त्रसाम्यमेव वैशेषिकतन्त्रेऽपि समुपदिष्टम्, तत् सूत्रकारप्रभृतिप्रभूतमतविरोधात् सूत्रकारमतोपेक्षया मतान्तरादानस्य सुतरामनौचित्याच्च समुपेक्षणीयम्। तदेवं हेत्वाभासविभजने तथानुमापकलिङ्गरूपनिर्वचने च द्वयोर्दर्शनयोर्वैधर्म्यात् प्रकृतदर्शनद्वयस्य मिथो विशेषः सिद्ध एवेति नासिद्धम्।

संशयप्रकारभेदेऽपि दृश्यते कश्चिद् विशेषो न्यायवैशेषिकदर्शनयोः। तथाहि—गौतमीये न्याये 'समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः' इति सूत्रे पञ्चविधः संशयः सूचितः। वैशेषिकतन्त्रे तावदुपस्कारकारेण संशयस्य तत्पञ्चविधत्वं निरस्य एकविधत्वमेवोपदिष्टम्। तथा चोक्तं सविचारमुपस्कारकारेण—'समानतन्त्रे गौतमीयेऽनध्यवसायज्ञानस्यानभ्युपगमादसाधारणो धर्मः संशयकारणत्वेनोक्तः। विप्रतिपत्तेर्विरुद्धवाक्यद्वयस्यान्वयव्यतिरेकशालितया संशयकारणत्वमुक्तम्। न्यायभाष्ये चोपलभ्यमानत्वं यत् संशयकारणमुक्तं सदप्युपलभ्यतेऽसदप्युपलभ्यत इत्युपलभ्यमानमिदं सदसद्वेति......'तथा च पञ्चविधः संशय इति। तदेतत् सामान्यमेवेति सामान्यप्रत्यक्षादित्यनेनैव गतार्थम्। न्यायवार्त्तिकेऽपि यत् कारणभेदेन संशये त्रित्वमुक्तम्, तदपि न सम्भवति, व्यभिचारेण समानधर्मादीनां त्रयाणां कारणत्वस्यैवासम्भवात्। ......तथा च संशयो न त्रिविधो न वा पञ्चविधः, किन्त्वेकविध एव। प्रकारान्तरेण तु द्वैविध्यं सूत्रकृदेव स्पष्टयति' इति। विशेषजिज्ञासुभिराकरग्रन्था अनुसन्धेयाः।

अपरमनयोर्दर्शनयोर्वैधर्म्यं यथा—वैशेषिकदर्शने शास्त्रकारकृतसङ्केतेनार्थशब्दाद् द्रव्यगुणकर्माणि त्रीणि प्रतिपद्यन्ते। तदुक्तं प्रशस्तपादभाष्ये—'द्रव्यादीनां त्रयाणामपि सत्तासम्बन्धः सामान्यविशेषवत्त्वं स्वसमयार्थशब्दाभिधेयत्वं धर्माधर्मकर्तृत्वञ्च' इति। तद्व्याख्यायां श्रीधरः प्राह—

'स्वसमयार्थशब्दाभिधेयत्वञ्चेति वैशेषिकैः स्वयं व्यवहाराय यः संकेतः कृतोऽस्मिन् शास्त्रेऽर्थशब्दाद् द्रव्यगुणकर्माणि प्रतिपत्तव्यानि, तेन द्रव्यादीनि त्रीणि निरुपपदेनार्थशब्देनोच्यन्त इति। न्यायतन्त्रे तु तस्याः परिभाषाया अभावात् तत्र नार्थशब्देन तेषां द्रव्यादीनां त्रयाणामभिधानमिति विशेषः।

केषाञ्चिन्नैयायिकविशेषाणां प्रमाणपुरुषविशेषाणाञ्च केषाञ्चिन्मतपरिग्रहेणान्यदपि वैषम्यमनयोर्दर्शनयोः शक्यमुपपादयितुम्, तद्यथा—प्राचीननैयायिको न्यायसारकारो भासर्वज्ञो ब्रवीति—'सुखेन विशिष्टा आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः पुरुषस्य मोक्षः' इति। तत्र सुखतद्भोगसत्त्वे प्रमाणमपि स एवाह यथा—'कुतो मुक्तस्य सुखोपभोग इति चेत्, आगमात्। उक्तं हि—

सुखमात्यन्तिकं यत्तद् बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम्।
तं च मोक्षं विजानीयाद् दुष्प्रापमकृतात्मभिः॥ इति।

अस्यार्थमाह न्यायसारतात्पर्य्यदीपिकाकारः। यथा–आत्यन्तिकमिति अतिशायि, बुद्धिग्राह्यमिति ज्ञानवेद्यम्, अतीन्द्रियमिति आत्मप्रत्यक्षमिति। बुद्धिग्राह्यमित्यनेन तदा सुखस्य तस्यानुभूतिरुपपादिता।

अनेन मोक्षदशायां दुःखात्यन्तनिवृत्तिरिव सुखस्यानुभूतिरपि गम्यते। सुखानुभूतेस्तत्रास्वीकारेण केवलदुःखात्यन्तनिवृत्तिस्वीकारे तस्या दुःखात्यन्तनिवृत्तेः सुखाभावसुखभोगाभावनियतत्वेन तदुपाये केषामपि प्रवृत्तेरसम्भवेन तदधिकारिण एव सुतरां दुर्लभाः स्युः। सुखस्य सुखभोगस्य च सकलजीवाभिलाषविषयत्वेन तद्विघटके प्रवृत्त्याधायकेष्टसाधनत्वादिज्ञानासम्भवात्। अतः सुखानुभूतिसहितैव दुःखात्यन्तनिवृत्तिर्मुक्तिरित्येव तत्सिद्धान्तः।

अन्यच्च शङ्करविजयग्रन्थे दृश्यते। शङ्कराचार्य्यस्य दिग्विजयप्रकरणे कश्चन नैयायिकः शङ्कराचार्य्यं प्रत्याह—भो! यदि सर्वज्ञ एवासि तदा निरूपय वैशेषिकमुक्तिदशापेक्षया नैयायिकमुक्तिदशायाः को विशेष इति। भगवान् शङ्कराचार्य्यस्तदुत्तरमभिदधानः प्राह—

अत्यन्तनाशे गुणसंहतेर्या स्थितिर्न भोक्तुः कणभक्षपक्षे।
मुक्तिस्त्वदीये चरणाक्षपक्षे सानन्दसंवित्सहिता विमुक्तिः॥ इति।

एतेन वैशेषिकप्रस्थाने आत्मनो निःशेषविशेषगुणसमुच्छेदे सति प्रलयावस्थायां निखिलोपाधिविनिर्मुक्तस्य गगनस्येव स्वरूपमात्रेणावस्थितिर्मुक्तिदशायाम्। तदा सुखस्य तदनुभूतेर्वा सत्त्वे सकलविशेषगुणसमुच्छेदानुपपत्त्या सुखं सुखानुभूतिर्वा नास्तीत्यवश्यमेव स्वीकार्य्यम्।

न्यायवैशेषिकदर्शनयोः पृथग्दर्शनत्वम्

नैयायिकनये तु मोक्षावस्थायामागमप्रमाणकस्य सुखानुभवस्य सत्त्वात् तद्दर्शनयोर्मिथो वैलक्षण्यस्य सिद्धिः। भगवान् शङ्कराचार्य्यः स्वकृते सर्वदर्शनसिद्धान्तसंग्रहग्रन्थेऽपि तमेव सिद्धान्तं प्रतिपादयाञ्चक्रे। यथा—

'नित्यानन्दानुभूतिः स्यान्मोक्षे तु विषयादृते' इति।

किन्तु निरुक्तरूपो मुक्तौ सुखानुभूतिसिद्धान्तः सपरिकरं निराकृतो वात्स्यायनेन गौतमीयन्यायसूत्रे मोक्षसूत्रभाष्ये यथा—'नित्यं सुखमात्मनो महत्त्ववन्मोक्षेऽभिव्यज्यते, तेनाभिव्यक्तेनात्यन्तं विमुक्तः सुखी भवतीति केचिन्मन्यन्ते। तेषां प्रमाणाभावादनुपपत्तिः। न प्रत्यक्षम्, नानुमानमागमो वा विद्यते, नित्यं सुखमात्मनो महत्त्ववन्मोक्षेऽभिव्यज्यत इति।

न च भासर्वज्ञेन न्यायसारे 'सुखमात्यन्तिकं यत्तद् बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम्' इत्यादेः, 'आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षेऽभिलक्ष्यते' इत्यादेश्चागमप्रमाणस्य मुक्तौ सुखानुभूतिसाधकस्य समुपन्यासात् 'तेषां प्रमाणाभावादनुपपत्तिः' इति भाष्यमनुपपन्नमिति वाच्यम्, भाष्यकारेण स्वत एव तादृशाशङ्कामुद्भाव्य 'यद्यपि कश्चिदागमः स्यान्मुक्तावात्यन्तिकं सुखमिति, सुखशब्द आत्यन्तिके दुःखाभावे प्रयुक्त इत्येवमुपपद्यते। दृष्टो हि दुःखाभावे सुखशब्दप्रयोगो बहुलं लोके' इति भाष्यसन्दर्भेण तस्याः समाधानात्। तदेवं मोक्षदशायामानन्दानुभवसिद्धान्तस्य न्यायसारादौ भासर्वज्ञादिभिः परिगृहीतस्यापि न्यायभाष्यकाराद्यननुमतत्वेन तमादाय दर्शनद्वयस्य वैषम्योपपादनमयुक्तं भाति। दार्शनिको महाकविः श्रीहर्षोऽपि गौतमानुमतमुक्तिदशायाः सुखानुभूतिरहितत्वसिद्धान्त एव श्रद्धामनुबध्य नैषधीयचरितमहाकाव्यस्य सप्तदशसर्गे प्राह—

मुक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम्।
गोतमं तमवेतैव यथा वित्थ तथैव सः॥

एवं नानाविधयुक्तिप्रमाणैरेव सुखानुभूतिविनिर्मुक्तस्य दुःखात्यन्तनिवृत्तिमात्रस्यैव गौतमन्यायसम्मतमुक्तित्वसिद्धेः, सकलविशेषगुणसमुच्छेदादिरूपापवर्गवादिनां वैशेषिकाणामपि मुक्तिदशायां युक्तितर्कादिबलेन ततो विशेषाभावस्य सिद्धत्वाद् मुक्तिदशामुपजीव्य दर्शनद्वये प्रकृते सौसादृश्यस्यैव विद्यमानत्वात्।

वस्तुतस्तु न्यायसारादिनिबन्धद्वारा भासर्वज्ञादिभिः प्रवर्तितः सम्प्रदायोऽपि सुप्रसिद्धः प्राचीनो न्यायसम्प्रदाय एव, ततस्तत्सम्प्रदायाभ्युपगतं मुक्तेः सुखसंवित्सहितत्वसिद्धान्तं न्यायसिद्धान्ततया परिगृह्य न्यायवैशेषिकदर्शनयोः पार्थक्यौपपादनं नानुपपन्नमिति ध्येयम्।

द्वित्वादौ विभागजविभागे च न्यायवैशेषिकदर्शनयोर्विशेषवैषम्यविरहेऽपि तत्तद्विषयस्याति-दुरूहस्य न्यायतन्त्रे विशेषविवरणस्यानुपादानाद् वैशेषिकतन्त्रे च तदुपादानादस्त्येव तत्कृतः कश्चिदुभयोर्विशेषः, येन सुचिरात् प्रभृत्याभाणकः प्रचरति विद्वत्समाजे यथा—

द्वित्वे च पाकजोत्पत्तौ विभागे च विभागजे ।
यस्य न स्खलिता बुद्धिस्तं वै वैशेषिकं विदुः ॥ इति ।

पाकजोत्पत्तिप्रक्रिया पूर्वमेव वर्णिता । द्वित्वोत्पत्तिविनाशादीनां विभागजविभागोत्पत्त्यादीनाञ्च विचित्रा प्रक्रिया प्रशस्तपादभाष्यग्रन्थादावस्ति सविशेषं वर्णिता, सा तत एव विशेष-जिज्ञासुभिरधिगन्तव्या ।

उभयोर्न्यायवैशेषिकदर्शनयोर्मिथः पृथक्त्वप्रयोजकाः कतिचन विशेषधर्मा यथामति प्रतिपादिताः, अन्ये तत्र तत्रावहितैरवधारणीया इति ।

वैशेषिकन्यायनयौ प्रसिद्धौ तौ भूरिसाम्येन समानतन्त्रे ।
बहुत्र वैषम्यवशात्तयोश्च सिद्धा पृथग्दर्शनता समाजे ॥

॥ इति शम् ॥

प्राचीनन्यायनव्यन्याययोः सैद्धान्तिकं पृथक्त्वम्

म० म० श्रीकालीपदतर्काचार्यः, कलिकातानगरम् ।

प्राच्यन्याये तथा नव्यन्याये सिद्धान्तगोचरम् ।
यत् पृथक्त्वं समुद्भूतं तदत्र परिकीर्त्यते ॥

भारते वर्षे बहोः कालात् पूर्वमेव प्रवृत्तिः संवृत्ता नानाविधानां विद्यानाम् । या इमाः प्रथमतः संक्षेपेण 'आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती' इत्येवं चतुर्धा समुपदिष्टाः । अनन्तरञ्च ततो विस्तरेण—

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥

इत्येवं चतुर्दशधा । तदनन्तरमप्यायुर्वेदाद्युपवेदचतुष्टयसमभिव्याहारेण तावदष्टादशधा । सर्वा एवैता विद्याः सुचिरादेव समवर्तन्त समासतः सिद्धाः । दुरधिगमा हि तासां प्रवृत्तिराद्यां, तथापि ये तासां विस्तरेणोपदेष्टारस्त एव तत्तद्विद्याप्रवर्तका इति प्रकीर्त्यन्ते । तदुक्तं न्यायमञ्जर्यां जयन्तभट्टेन—"आदिसर्गात् प्रभृति वेदवदिमा विद्याः प्रवृत्ताः, संक्षेपविस्तरविवक्षया तु तांस्तांस्तत्र तत्र कर्तॄनाचक्षते" इति । अत एव सत्यामपि पूर्वतः प्रभृत्येव सिद्धायां न्यायादिदर्शनविद्यायां गौतमप्रमुखानेव महर्षिमुख्यान् न्यायादिदर्शनप्रजापतीनर्वाञ्चः समामनन्ति । पद्मपुराणे पार्वतीं प्रति शिवोक्तिरपि श्रूयते । यथा—

प्रथमं हि मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम् ।
मच्छक्त्यावेशितैर्विप्रैः सम्प्रोक्तानि ततः परम् ॥
कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् ।
गौतमेन तथा न्यायं सांख्यं तु कपिलेन वै ॥ इत्यादि ।

न्यायशास्त्रं युक्तिशास्त्रम्, तदिदं सुतरामुपयुज्यते । सर्वत्रैव निर्णये लौकिकार्थानां विचारविधौ च तान्त्रिकतत्त्वानाम् । तदुक्तं भाष्ये वात्स्यायनेन—"सेयमान्वीक्षिकी प्रमाणादिभिः पदार्थैर्विभज्यमाना—

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।
आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्तिता ॥" इति ।

न्यायशास्त्रमिदं स्वप्रवृत्तिसमयादारभ्य सुचिरं यावदेकमेव वेदाविरोधि मननशास्त्रमासीत्, तत्सहायभूतं चाभूत् । पदार्थतत्त्वपरामर्शे तत् समानतन्त्रं कणादप्रवर्तितं वैशेषिकं शास्त्रम्, निर्विशेषणञ्च तन्न्यायशास्त्रमित्येव व्यवहारगोचरतामाससाद । भूयान् कालस्तथैव न्यायशास्त्रस्य तस्य व्यतीयाय । तावत्कालाभ्यन्तरे वात्स्यायनो गौतमीयन्यायसूत्रसन्तानस्य प्रशस्यं भाष्यं प्रणिनाय, भारद्वाजः पाशुपत उद्द्योतकरो बौद्धादिविरुद्धबुद्धिप्रदत्तप्रतिक्षेपसम्मर्द-मर्दनाय भाष्यस्य तस्य वार्त्तिकं प्रवर्तयाञ्चक्रे । ततः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रो वाचस्पतिप्रतिमो वाचस्पतिः प्रवर्त्तयामास भाष्यवार्तिकतात्पर्य्यटीकाम् । सूर्य्य इव सन्तमसनिषूदनो नैयायिकप्रवीणः श्रीमानुदयनाचार्य्यः श्रद्धाविद्धो न्यायसिद्धान्तेषु समिद्धया बुद्धया संदृब्धवान् निरवद्यां तात्पर्य्यपरिशुद्धिम्, निबन्धसन्तानं चान्यं न्यायसम्बन्धिनं सुदक्षाणां प्रतिपक्षाणामक्षोभेण प्रतिक्षेपदक्षम् । तावत्पर्य्यन्तं ये ये न्यायतन्त्रग्रन्थाः समजायन्त तानवलम्ब्य सुमहानेको न्यायसम्प्रदायो विद्याधिकारे सुप्रतिष्ठितः समवर्तिष्ट । सोऽयं तावदेकधैव प्रवर्तमानो निरुपपदं न्यायसम्प्रदाय इत्येव प्रख्यातिमगात् ।

अथ यदा गङ्गेशोपाध्यायो न्यायसूत्रीयं प्रत्यक्षादिप्रमाणचतुष्टयमेव मुख्यतया समवलम्बमानः प्रभूतपारिभाषिकपदार्थाद्यनुसृत्या सुतरां नवीनपद्धत्या शास्त्रार्थसार्थविचारानुसारं तत्त्वचिन्तामणिं नाम न्यायग्रन्थसन्तानमुकुटमणिं प्रणिनाय, ततः प्रभृत्येव न्यायसूत्रप्रवृत्तिकालादारभ्य गङ्गेशप्रवर्त्तिततत्त्वचिन्तामणिसरणिप्रचारकालात् पूर्वपर्य्यन्तं सुप्रतिष्ठितस्य न्यायसम्प्रदायस्य प्राचीनन्यायसम्प्रदाय इति गङ्गेशप्रवर्त्तितस्य नवीनसरणिसनाथस्य न्यायसम्प्रदायस्य च नव्यन्यायसम्प्रदाय इति प्रसिद्धिरजनिष्ट । गङ्गेशस्य तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थं नितरां दुरधिगमार्थं परिष्कर्तुकामा नैयायिकोत्तमाः समासेन विस्तरेण वा बहव एव तदीयव्याख्यानोपख्यानादिकं विहितवन्तः, प्रतिष्ठां नीतवन्तस्तत्सम्प्रदायम् । तत्र नवद्वीपप्रदीपो वासुदेवसार्वभौमस्तार्किकशिरोमणी रघुनाथो भवानन्दसिद्धान्तवागीशो मथुरानाथतर्कवागीशो जगदीशतर्कालङ्कारो गदाधरभट्टाचार्य्यप्रमुखाश्च तार्किकश्रेष्ठा विशेषतः समुल्लेखमर्हन्ति । जानकीनाथचूडामणिकणादतर्कवागीशहरिरामतर्कवागीशप्रमुखाः परेऽपि केचन विचक्षणास्तार्किकाः प्रणीतवन्तः कांश्चन प्रसिद्धान् नव्यन्यायनिबन्धान्, यदुपाश्रयणेन नवीनन्यायसम्प्रदायः प्रतायमानः परितः परां

प्रतिष्ठामध्यासिष्ट। तत्र न्यायसूत्रप्रवृत्तिकालं तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थप्रथमप्रचारकालं चान्तरा समुत्पन्नेषु न्यायग्रन्थेषु तदीयसिद्धान्तपरिग्रहेण प्रणीतेषु चापरेष्वपि न्यायग्रन्थेषु ये सिद्धान्ताः परिगृहीतास्त एव प्राचीनन्यायसिद्धान्ताः। गङ्गेशोपाध्यायस्य तत्त्वचिन्तामणिनिबन्धनिबन्धनानन्तरं तदीयव्याख्यानोपव्याख्यानादिरूपेण प्रणीतेषु गङ्गेशप्रवर्त्तितनवीनरीत्या तदीयविलक्षणसिद्धान्ताद्यालम्बनेन स्वतन्त्रतया प्रणीतेषु च न्यायप्रकरणग्रन्थादिषु ये सिद्धान्ता ग्रन्थकृद्भिरुपनिबद्धास्त एव नव्यन्यायसिद्धान्ताः। एकस्मिन्नेव सम्प्रदाये कालभेदेन ग्रन्थकर्तृविशेषस्य यो विभिन्नः सिद्धान्तः सोऽपि तत्सम्प्रदायसिद्धान्त एव मन्तव्यः।

यद्यपि प्राचीनन्यायमुपजीव्यैव प्रवृत्तिरजनिष्ट नव्यन्यायस्य, तथापि समीक्षाविशेषवशात् क्वचित् क्वचित्तयोः सिद्धान्ते किञ्चित् किञ्चित् पार्थक्यं समजनिष्ट। तद्यथाप्रतिभानं प्रतिपादयितुं प्रयत्नं कुर्वे। यथा—

जयन्तभट्टकृता न्यायमञ्जरी प्राचीनन्यायस्यैको मुख्यग्रन्थः। गौतमीयन्यायसूत्रस्य लक्षणांशविशेषविवरणार्थमेव तन्निबन्धनात्। तदुक्तं ग्रन्थप्रारम्भ एव जयन्तभट्टेन—

अक्षपादप्रणीतो हि विततो न्यायपादपः।
सान्द्रामृतरसस्यन्दफलसन्दर्भनिर्भरः॥
वयं मृदुपरिस्पन्दास्तदारोहणपङ्गवः।
न तद्विभूतिप्राग्भारमालोकयितुमप्यलम्॥
तदेकदेशलेशे तु कृतोऽयं विवृतिश्रमः।
तमेव चानुगृह्णन्तु सन्तः प्रणयवत्सलाः॥ इति।

तत्र न्यायमञ्जर्यां जयन्तभट्टेन कारकसाकल्यादनर्थान्तरभूतायाः सामग्र्याः करणत्वमुपदिष्टं प्रमाणनिरूपणप्रकरणे। तदुक्तं तेन—"अव्यभिचारिणीमसन्दिग्धामर्थोपलब्धिं विदधती बोधाबोधस्वभावा सामग्री प्रमाणम्। बोधाबोधस्वभावा हि तस्य स्वरूपम्। अव्यभिचारादिविशेषणार्थोपलब्धिसाधनत्वं लक्षणम्" इति, "तस्मात् कर्तृकर्मविलक्षणा संशयविपर्ययरहितार्थबोधविधायिनी बोधाबोधस्वभावा सामग्री प्रमाणमिति युक्तम्" इति च। तत्र साधकयुक्तिप्रकटनं बाधकयुक्तिनिरसनञ्च बाहुल्येनैव कृतं तत्रभवता जयन्तभट्टेन तत्रैव। तस्य तस्य समासतः सूचनं क्रियते। यथा—प्रमाणशब्दः प्रमीयते येनेति व्युत्पत्त्या

करणसाधनो वर्तते। तेन प्रमायाः करणं प्रमाणमिति सिद्धम्। करणञ्च साधकतमम्। तथाहि—यद्यपि कार्य्यस्य सिद्धौ बहून्येव कारणानि व्याप्रियन्ते, तथापि तेषु कार्य्यसिद्धौ यत् प्रकृष्टोपकारकं तदेव करणं भवति। प्रमाया उत्पत्तौ प्रकृष्टोपकारिका कारकसाकल्यभूता सामग्री। प्रकर्षश्चासौ कारणान्तरापेक्षया कश्चिदतिशयः। स च कारणेषु मध्ये यत्सत्त्वे फलावश्यम्भावस्तत्रैव कल्प्यते। यस्मिन् कस्मिंश्चित् कारणे सत्यपि तत्र कारणान्तरविरहश्चेन्नोपजायते कार्यम्। सर्वत्र समानेयं व्यवस्था। तस्मात् किञ्चिदेकं कारणं कारणान्तरापेक्षया नार्हत्यतिशयवद् भवितुम्। कारणसमुदायरूपा सन्निहिता चेत् सामग्री, नियमेन समुत्पद्यते कार्य्यम्, सामग्र्यां सन्निहितायां निखिलानामेव कारणानां नियमेन सन्निधानात्। एवञ्च फलसमुत्पादाविनाभाविसत्ताकत्वादिरूपावश्यककार्य्यजनकत्वात्मकस्य प्रतिकारणव्यक्त्यपेक्षया कल्पितस्यातिशयस्य सामग्र्यामेव कारणसमुदायरूपायां सत्त्वात् तस्या एव करणत्वस्य युक्तिसिद्धतया प्रमासामग्र्येव प्रमाणम्, न तु प्रत्येकं चक्षुरादीति जरन्नैयायिकानां न्यायमञ्जरीकृतामाकूतम्।

न च सामग्र्या निखिलकारणसमष्टिभूताया एकत्वेन सर्वेषाञ्च कारणानां तत्रैवान्तर्भावात् तदतिरिक्तापेक्ष्याभावात् किमपेक्षत्वमतिशयस्येति वाच्यम्? सामग्र्याः कारणधर्मत्वेन नैव सा कारणानां स्वरूपाणि हन्तुमीष्टे। तस्मात्तदवस्थायामपि कारणानां स्वरूपसत्त्वात् तत्तद्व्यक्तिस्वरूपापेक्षयैवातिशयः शक्यते समुपादातुम्। एतेन प्रमितेरालम्बनस्यापि सामग्र्यन्तःपातितया प्रमात्रादेरपि तदन्तर्गततया प्रमितिनिरालम्बनत्वादिशङ्कापि निरस्ता।

ननु सर्वस्यैव दृश्यते व्यवहारः श्रोत्रेण शृणोमि, चक्षुषा पश्यामीत्येवम्; नहि कश्चन प्रयुङ्क्ते सामग्र्या शृणोमि, सामग्र्या पश्यामीति। ततश्चक्षुरादीनामेव करणत्वं युक्तम्, न तु सामग्र्या इति चेन्न; संहतिरूपायाः सामग्र्याः संहन्यमानवस्तुव्यतिरेकेण व्यवहारविषयत्वाभावादेव सामग्र्या पश्यामीत्यादिव्यवहारस्याभावात्। नहि तथा व्यवहारविरहे तस्याः करणत्वाभावो मूलम्। चक्षुषा पश्यामीत्यादिप्रयोगे चक्षुरादेः करणत्वेन व्यपदेशस्तु फलोपजननाविनाभाविस्वभावत्वरूपसामग्रीगतकरणधर्मसमारोपनिबन्धन इति ध्येयम्। एवञ्च फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं करणमिति करणलक्षणानुसारं प्रमायोगव्यवच्छिन्नं कारणं प्रमाणमित्येव प्रमाणलक्षणं समासतः सिद्धं भवति। गौतमीयसिद्धान्तेऽपि तदेव प्रमाणस्वरूपमिति कुसुमाञ्जलावुदयनाचार्य्यः स्पष्टमेव कारिकायामाह। यथा—

मितिः सम्यक् परिच्छित्तिस्तद्वत्ता च प्रमातृता।
तदयोगव्यवच्छेदः प्रामाण्यं गौतमे मते॥ इति।

प्राचीनन्यायनव्यन्याययोः सैद्धान्तिकं पृथक्त्वम्

तदेतन्मतमन्यत्रापि परिगृहीतमुपलभ्यते। तथाह्यन्नंभट्टेन तर्कसंग्रहग्रन्थे "अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणं परामर्शश्च व्यापारः" इति प्रसिद्धं सिद्धान्तमनभ्युपेत्य "फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं करणम्" इत्येतन्मतमुपजीव्यैव लिङ्गपरामर्शस्यानुमितौ करणत्वमुपदिष्टम्। यथा—"स्वार्थानुमिति-परार्थानुमित्योर्लिङ्गपरामर्श एव करणम्। तस्माल्लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम्" इति। तत्रैव दीपिका-ख्यटीकायाम्—"व्यापारवत् कारणं करणमिति मते परामर्शद्वारा व्याप्तिज्ञानं करणम्" इति यः सन्दर्भो वर्तते, तस्य व्याख्यानमाचक्षाणेनाख्यातं नीलकण्ठेन, यथा—"इति मत इति। फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं करणमिति मते तु परामर्श एव करणमिति ध्येयम्" इति। फला-योगव्यवच्छिन्नं कारणमित्यस्यार्थो यथा तत्रैव भास्करोदयाख्यव्याख्यायाम्—"फलेन अनुमित्या-त्मकेन अयोगः असम्बन्धस्तेन व्यवच्छिन्नम् अयुक्तम् अव्यवधानेन फलयुक्तमिति यावत्। तथा च साक्षात् कारणं करणं परामर्श एवेति फलितोऽर्थः" इति।

अत्रेदमवधेयम्—यत् फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं करणमिति सिद्धान्तमुपजीव्यैव नूनं जयन्तभट्टः सामग्र्याः करणत्वसिद्धान्तमुररीचकार। तत्र सिद्धान्तद्वयी प्राचीनन्यायसम्प्रदाय-सिद्धा प्रतिपद्यते। तत्रैकः सिद्धान्तः "फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं करणम्" इति स्वीकारेण करणस्वरूपविषयकः, द्वितीयश्च सामग्र्या एव करणत्वम्, न तु सामग्रीघटकस्य कारणव्यक्तिविशेषस्य चक्षुरादेरिति प्रमाणस्य तत्स्वरूपानुसारेणैव कुसुमाञ्जलौ 'तन्मे प्रमाणं शिवः' इत्यत्र परमेशस्य शिवस्य प्रमाणत्वव्यवहारः कृत उदयनाचार्येण। उपपादितञ्च ग्रन्थारम्भे नियमेन समादरणीयं मङ्गलाचरणं न्यायदर्शनप्रथमसूत्रे महर्षिणा गौतमेन परमेशप्रतिपादकप्रमाणशब्दप्रयोगेण।

नव्यन्यायसम्प्रदाये तु तदेतत् सिद्धान्तद्वयमेव नाभ्युपगम्यते, तत्र व्यापारवत्कारणत्वस्य करणलक्षणत्वाच्चक्षुरादेः प्रत्येकञ्च प्रत्यक्षादौ करणत्वस्याभ्युपगमात्। तदुक्तं कारिकावल्यां विश्वनाथेन—

महत्त्वं षड्विधे हेतुरिन्द्रियं करणं मतम्।
विषयेन्द्रियसम्बन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः॥ इति।

तत्रैव सिद्धान्तमुक्तावल्याम्—"करणमिति—असाधारणं कारणं करणम्। असाधारणत्वं व्यापारवत्त्वम्" इति। अनुमानस्थले "व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिधीर्भवेत्" इति, उपमानस्थले—

सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सा करणं मतम्।
वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते॥ इति,

शाब्दस्थले च "पदज्ञानन्तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः" इति निबद्धं विश्वनाथेन। तत्र तत्र सर्वत्रैव करणस्य व्यापारं प्रदर्शयता विश्वनाथेन "व्यापारवत् कारणं करणम्" इति करणलक्षणे स्वीया सम्मतिः सूचिता, प्रत्येकमिन्द्रियादिकं करणत्वेन व्यपदिशता च प्रत्येकमिन्द्रियादिकमेव प्रत्यक्षादौ करणं न तु सामग्रीत्यप्युपक्षितम्।

यद्यपि तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थेऽनुमाननिरूपणप्रकरणे तत्र—"व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञानमनुमितिः, तत्करणमनुमानम्, तच्च लिङ्गपरामर्शो न तु परामृश्यमानं लिङ्गमिति वक्ष्यते" इति व्यापाररहितस्य लिङ्गपरामर्शस्य करणत्वबोधकं मणिकारवचनं विरुद्धतया भासते, तथापि परामर्शग्रन्थस्यान्तिमे भागे मणिकारेणैव निबद्धस्य "परामर्शस्य तु न व्यापारान्तरमस्ति चरमकारणत्वादिति न तत्करणम्" इत्यस्य "किन्तु व्याप्तिज्ञानं करणं परामर्शो व्यापारः" इत्यस्य च संवादमभिलक्ष्य तत्रत्यलिङ्गपरामर्शपदस्य व्याप्तिज्ञानमिति मथुरानाथेनार्थस्य विवरणान्न विरोध इति। तदुक्तं मथुरानाथेन—"तच्चेति। अनुमानञ्चेत्यर्थः। लिङ्गपरामर्शो व्याप्तिज्ञानम्, परामर्शस्य व्यापाराभावेनाकरणत्वात्" इति। अपि च नव्यन्यायपरमाचार्य्येण गदाधरभट्टाचार्य्येणापि अनुमितिप्रकरणे मणिदीधितिविवृतौ—"प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीत्यत्रात्मशरीरादिव्यावृत्तं प्रमित्यसाधारणकारणत्वमेव प्रमाणपदेन विवक्षितम्" इत्यनेन, ततः किञ्चिदुत्तरञ्च "फलायोगव्यवच्छिन्नव्यापारवत्कारणत्वं करणत्वम्, न तु कारणत्वमात्रम्। तथा सति छिदानुपधायककुठारादिव्यक्तेरपि तत्करणताप्रसङ्गेन तत्कुठारेण छिनत्तीति प्रयोगापत्तेः। तदर्थञ्च स्वनिरूपककार्य्यतावच्छेदकसम्बन्धेन कार्य्याधिकरणे तत्कार्य्योपधायकव्यापाराव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन स्वावच्छेदकसम्बन्धेन वर्तते यत् तद्वृत्तित्वविशिष्टं कारणत्वम्। स्वं कारणता" इत्यनेन च सन्दर्भेण व्यापारवत्कारणत्वस्यैव करणलक्षणत्वं प्रतिपादितम्।

ननु चक्षुषा द्रव्यप्रत्यक्षजननस्थले लौकिकविषयत्वं कार्य्यतावच्छेदकसम्बन्धः, कारणतावच्छेदकसम्बन्धश्च संयोगः। अत एवोक्तम् 'द्रव्यग्रहस्तु संयोगात्' इति। योऽसौ कारणतावच्छेदकः संयोगसम्बन्धः स एव तत्र व्यापारः, तदव्यवहितप्राक्क्षणश्च तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगी तदुत्पत्तिक्षणप्रागभावाधिकरणसमयप्रागभावानधिकरणीभूतक्षण एव। एवञ्च तस्य संयोगस्य तदव्यवहितपूर्वक्षणे कार्य्याधिकरणे द्रव्यरूपे विषये सत्त्वाभावात् तेन सम्बन्धेन द्रव्ये चक्षुःसत्त्वस्यानुपपत्तेः कथं प्रकृते चक्षुषः करणत्वनिर्वाहः? तत्कार्य्योपधायकव्यापाराव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कार्य्याधिकरणे वृत्तित्वस्य करणत्वाभिमतपदार्थगतस्य तद्घटकत्वादिति चेदत्र निपुणाः प्राहुः,

यथा—प्रकृतेऽव्यवहितप्राक्क्षणत्वमुत्पत्तिक्षणसाधारणं विवक्षितम्। तच्च तादृशव्यापारप्रागभावाधिकरणसमयप्रागभावानधिकरणत्वे सति तादृशव्यापाराधिकरणसमयध्वंसानधिकरणक्षणत्वम्। इत्थञ्च तदुत्पत्तिक्षणपूर्वक्षणस्यैव तदुत्पत्तिक्षणस्यापि तदव्यवहितप्राक्क्षणपदेन लाभान्न प्रागुक्तरीत्या चक्षुषः प्रकृतकरणत्वानुपपत्तिः। निरुक्तविवृत्युक्तं फलायोगव्यवच्छिन्नत्वं व्यापारांशे विशेषणम्। तस्यैव विवरणम् 'तत्कार्योपधायके'ति। अनेनैव विशेषणेन छिदानुपधायके कुठारे छिदाकरणत्वातिप्रसङ्गो वार्यते। एवमन्यत्रापि नव्यानां तादृशकरणत्वसिद्धान्तानुसरणमनुसन्धेयम्।

सामग्र्याः करणत्वसिद्धान्ते तस्याः कस्यापि व्यापारस्याभावेन व्यापारवत्कारणत्वलक्षणस्य नव्यमतानुमतकरणत्वस्य तत्र कथमप्युपपादयितुमशक्यतया सामग्रीकरणतावादो नव्यमतबाह्य इति ध्येयम्। तेन जरन्नैयायिकजयन्तभट्टसम्मतसामग्रीकरणतावादस्य प्राचीनन्यायसिद्धान्ततया व्यक्तिविशेषकरणतावादस्य च नव्यन्यायसिद्धान्ततया तन्मूलकं नव्यन्यायप्राचीनन्याययोः सैद्धान्तिकं पृथक्त्वं सिद्धमेवेति बोध्यम्।

नव्यप्राचीनन्याययोरन्यत्राप्यस्ति वैषम्यं यथा—"हेतुर्ना कारणं बीजम्" इति कोषात् कारण एव हेतुशब्दस्य शक्तिः सिद्धा। तस्य हेतुज्ञानकारणतापक्षे वह्न्याद्यनुमितौ धूमादेर्हेतुत्वव्यवहारे हेतुशब्दस्य जनकज्ञानविषयरूपार्थे लक्षणापत्तिदोषपरिजिहीर्षया केचित् प्राचीना अनुमितौ ज्ञायमानस्य हेतोः कारणत्वं कल्पयन्ति। परामर्शविरहदशायां हेतोर्धूमादितो वह्न्याद्यनुमितिप्रसङ्गभङ्गाय च परामृश्यमानत्वेनैव हेतोः कारणत्वमभ्युपगच्छन्ति। तत्प्रकारो यथा—पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकवह्नित्वावच्छिन्नविधेयकानुमितिं प्रति ज्ञानीयपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्निव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नप्रकारतावत्त्वेन तथा ज्ञानीयपर्वतत्वावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवह्निव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नविशेष्यतावत्त्वेन धूमस्य कारणत्वम्। तेन वह्निविधेयकपर्वतपक्षकधूमलिङ्गकानुमितौ वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतः, वह्निव्याप्यो धूमः पर्वत इत्येवं पक्षविशेष्यकव्याप्यप्रकारकपरामर्शस्य तथा पक्षप्रकारकव्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्य कारणत्वमुपपद्यते। अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितज्ञानादिप्रतिषेधार्थमप्रामाण्यज्ञानाभावादीनां ज्ञानांशे निवेशो नियमेन यथायथमपेक्षित एव। अथवा अप्रामाण्यज्ञानाद्यभावविशिष्टज्ञानीयाधेयत्वसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धानवच्छिन्नपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धानवच्छिन्नसाध्यव्याप्यहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतावत्त्वेनैकरूपेणैव द्विविधपरामर्शस्थले हेतोः कारणत्वं कल्पनीयम्।

निरुक्तप्रकारतावत्त्वेन निरुक्तविषयतावत्त्वेन च रूपेण हेतोः प्रकृतकारणत्वस्य कल्पनात् प्रदर्शित-रूपपरामर्शसत्त्वदशायामेव प्रकृते हेतौ तथा तथा विषयतायाः सत्त्वात् परामर्शाभावदशायां न प्रकृतानुमितेरुत्पत्तिप्रसङ्गः। निरुक्तकार्य्यकारणभावे कालिकविशेषणताया एव कार्य्यतावच्छेदक-कारणतावच्छेदकसंसर्गते स्वीकार्य्ये। एकपुरुषीयपरामर्शदशायामपरपुरुषस्यानुमितिवारणाय कार्य्यभूतायामनुमितौ कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टज्ञानांशे तत्तत्पुरुषीयत्वमपि निवेश्यम्।

नव्यनैयायिकास्तु तमिमं लिङ्गकारणतासिद्धान्तं विविधदोषानुविद्धं पश्यन्तो नानुमन्यन्ते। तथाहि—कार्य्यसमुत्पादे कारणस्य कार्य्याव्यवहितपूर्ववर्तित्वं समपेक्षितं नियमेन। अनन्यथासिद्धत्वे सति नियतपूर्ववर्तित्वस्य कारणलक्षणत्वात्। एवञ्च वर्तमानधूमादिलिङ्गकानुमितिस्थले प्रकृतानु-मितिरूपकार्य्याव्यवहितपूर्वे तादृशधूमादिहेतोः सत्त्वेऽप्यतीतानागतधूमादिहेतुकानुमितिस्थले वर्तमानप्रकृतानुमित्यव्यवहितपूर्वे निरुक्तधूमादिहेतोः कार्य्याधिकरणे सत्त्वासम्भवेन व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात्। एतदेवोक्तं मणिकृता परामर्शग्रन्थे, यथा—"अतीतानागतधूमादिज्ञानेऽप्यनुमिति-दर्शनान्न लिङ्गं तद्धेतुः, व्यापारपूर्ववर्तितयोरभावात्" इत्यादि। "लिङ्गं तु करणं नहि, अनागता-दिलिङ्गेन न स्यादनुमितिस्तदा" इत्यादिग्रन्थेन विश्वनाथादिभिरपि कृतस्तत्सिद्धान्तप्रतिषेधः। एवं च ज्ञायमानस्य हेतोरनुमितिकारणत्वसत्त्वासत्त्वसिद्धान्तभेदोऽपि नव्यन्यायप्राचीनन्याय-वैषम्यं साधयति।

ज्ञायमानस्य हेतोः कारणत्वमिव केचित् प्राञ्चो विपरीतनिश्चयविषयतापन्नस्य वह्न्यभावादे-र्विषयस्य विपरीतबुद्धिं प्रति प्रतिबन्धकत्वं कल्पयन्ति। तत्प्रकारो यथा—वह्नित्वावच्छिन्नप्रका-रतानिरूपितह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिबुद्धिं प्रति ज्ञानीयह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित-वह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतावत्त्वेन प्रतिबन्धकता। अत्रापि प्रतिबध्यज्ञानांशेऽनाहार्य्यत्वादिकं प्रतिबन्धककोट्यन्तर्गतज्ञाने च अप्रामाण्यज्ञानाभावादिकं निवेशनीयम्। तत्तत्पुरुषीयत्वस्य ज्ञान-द्वयांशे तथा प्रतिबध्यतावच्छेदकसम्बन्धप्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धतया कालिकविशेषणताया निवे-शोऽपि कार्य्यः। प्रकारतावच्छेदकादिसम्बन्धनिवेशनमपि यथायथं करणीयम्। अत्रापि विषयताया बोधसमानसमयतया विपरीतनिश्चयासत्त्वदशायां न वह्न्यभावादेर्विषयस्य वह्न्यादिप्रकारकज्ञानप्रति-बन्धकत्वप्रसङ्गः, तदानीं वह्न्यभावादौ तादृशविषयताया अभावेन तद्रूपेण तस्य प्रकृतप्रसङ्गस्थले विरहात्। एतन्मतमपि न नवीनानामनुमतम्। यतः प्रतिबन्धकं नाम यत्र क्षणे यत्र प्रतिबन्धकता-वच्छेदकेन संसर्गेण तिष्ठति तदव्यवहितोत्तरक्षण एव तत्र प्रतिबध्यतावच्छेदकसंसर्गेण तत्प्रति-

बध्यं ज्ञानादिकं नोत्पद्यते । यत्र क्षणे तस्य प्रतिबन्धकस्याभावस्तदुत्तरे चोत्पद्यते । इत्थञ्च यत्र अतीतानागतादिविषयको विपरीतनिश्चयः, तद्विषयीभूतोऽतीतानागतादिः पदार्थः प्रतिबन्धकत्वे- नाभिमतस्तत्र अतीतानागतादेर्विषयस्य साम्प्रतिके विपरीतनिश्चयक्षणे विरहात् तादृशविपरीत- निश्चयाव्यवहितोत्तरं प्रतिबध्यत्वाभिमतज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गः । अत एव ज्ञायमानस्य विषयस्य प्रतिबन्धकत्वमपि ज्ञायमानस्य हेतोरनुमितिकारणत्ववदेव न शक्यं कल्पयितुम् । ज्ञानस्य तथात्वे तु अतीतानागतादेर्विषयस्य तदानीमभावेऽपि तद्विषयकज्ञानसत्त्वे तदानीं बाधकाभावादेव न निरुक्तानिष्टप्रसङ्गः । किञ्च, ज्ञायमानस्य हेतोरनुमितिहेतुताकल्पे तथा ज्ञायमानस्य विपरीतार्थस्य ज्ञानप्रतिबन्धकताकल्पेऽतिप्रसङ्गभङ्गाय तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशस्य ज्ञानांशेऽपेक्षणीयत्वेन पुरुष- भेदनिबन्धनकार्य्यकारणभावादिगौरवमपि तत्तत्कल्पपरित्यागे बीजमनुसन्धेयम् ।

अन्यदपि न्यायद्वयस्य मिथो भेदसाधकं यथा—नव्यनैयायिका व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्या- वगाहिपरामर्शस्यानुमितिकारणतामभ्युपगच्छन्ति । तदुक्तं पक्षधर्मस्य व्याप्तिविशिष्टज्ञानमनुमिति- हेतुरिति परामर्शमूलव्याख्याने मथुरानाथेन—"पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्य- व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वमेवानुमितिकारणतावच्छेदकमिति भावः" इति । तत्र केचित् प्राचीननैयायिका मन्यन्ते यत्—"निरुक्तकारणतावच्छेदकगर्भप्रविष्टा साध्यव्याप्तिर्हेतु- व्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा, साध्याभावादिघटितव्याप्त्यन्तराणां केवलान्वयिसाध्यकसद्धेता- वनुपपत्तेः । तत्सामानाधिकरण्यांशमनन्तर्भाव्य साध्ये हेतुव्यापकताज्ञानमेवानुमितिहेतुरित्येव लाघवात् कल्पनीयम्" इति । तदुक्तं मणिकारेण परामर्शग्रन्थे—"अन्ये तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ता- भावाप्रतियोगित्वं व्यापकत्वम्, तत्सामानाधिकरण्यञ्च व्याप्यत्वम्, तथा च लाघवाद् व्यापकता- ज्ञानमनुमितिहेतुः । साध्यस्य पक्षधर्मव्यापकताज्ञानञ्च परामर्शः । न तु साध्यव्याप्तस्य पक्षधर्मता- ज्ञानं साध्यव्याप्यवत्पक्षज्ञानं वा गौरवात् । अत एव यो यो धूमवान् सोऽग्निमानित्युदाहरण- वाक्ये साध्यायोगव्यवच्छेदेन धूमव्यापकता वह्नेरुपदर्श्यते । अन्यथा वह्निमानेव धूमवानित्यन्य- योगव्यवच्छेदेनोदाहरणशरीरं स्यात् । दोषोऽपि व्यभिचारादिर्न पक्षधर्मव्यापकं साध्यमित्येवो- द्भाव्य इति ।

उक्तमते लाघवमनुसन्धाय अनुभवापलाप एतदपेक्षयापि लाघवातिशयस्य साध्यवदन्या- वृत्तित्वादिज्ञानस्यानुमितिहेतुताकल्पे सम्भवात् कल्प एष नैव न्याय्यतामावहति । अत एव लाघवानुरोधेन नानुभवापलापेन कोऽपि कल्पः स्वीकार्य्य इति नव्यनैयायिकास्तन्मतं नानुमन्यन्ते ।

तदुक्तं परामर्शरहस्ये मथुरानाथेन—"अत्रेदमस्वरसबीजम्—यद्यनुभवमपलप्य लाघवाद् व्यापकतापरामर्श एव हेतुरुपेयते, तदाऽस्मादप्यतिलघुतया साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्यत्वपरामर्श एव हेतुरुचितः। केवलान्वयिनि च तद्भ्रमादेवानुमितिर्नान्यथा। न चैवं यो यो धूमवानित्युदाहरणानुपपत्तिरिति वाच्यम्, वह्निमानेव धूमवानित्यस्यैवोदाहरणत्वात्। न चैवं कथकसम्प्रदायविरोध इति वाच्यम्, युक्तेर्दार्ढ्ये सति तस्याकिञ्चित्करत्वात्। प्राचीनैरेतत् सूक्ष्मानालोकनेनैव तदभ्युपगमात्। अन्यथा तवापि वह्निव्याप्यधूमवानयमित्युपनयविरोधात्। पर्वतवृत्तिधूमव्यापको वह्निरित्येतस्यैवोचितत्वादिति दिक्" इति।

तार्किकशिरोमणिरपि केवलान्वय्यनुमानग्रन्थे हेतुव्यापकताज्ञानस्यानुमितिहेतुतामतं दृढमेव निराचकार। यथा—"व्यापकताज्ञानादेवानुमितिरिति च नानुभविकम्, न वा यौक्तिकम्। ज्ञानत्वत्वादिना ज्ञानत्वादेर्व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहे ज्ञानादिमानित्यनुमितेरयोगात्। अन्यथा जातित्वेनानुभवत्वव्यापकगुणत्वव्याप्यजातित्वादिना वा तथात्वग्रहेऽपि तत्प्रसङ्गात्" इति।

अत एव साध्ये हेतुव्यापकताज्ञानस्य साध्यतावच्छेदके हेतुव्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानस्य वा प्राचीनमतविशेषसिद्धमनुमितिहेतुत्वं न नव्यन्यायसम्प्रदायानुमतमिति तदभ्युपगमानभ्युपगमकृतमुभयोः सम्प्रदाययोर्वैलक्षण्यं सिद्धम्।

अन्यत्राप्यस्ति सैद्धान्तिकं पार्थक्यं नव्यन्यायप्राचीनन्याययोः। तद्यथा—नव्यन्यायसिद्धान्ते समानप्रकारकयोरेव भावाभावज्ञानयोर्मिथः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः स्वीक्रियते। समानप्रकारकत्वं चाभावांशपरिहारेण बोद्धव्यम्। तेन वह्निमान् पर्वत इति ज्ञानस्य वह्न्यभाववान् पर्वत इति ज्ञानस्य च मिथः समानप्रकारकत्वोपपत्त्या मिथः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावोपपत्तिः। तेन च वह्निमान् पर्वत इति ज्ञानस्य यथा वह्न्यभाववान् पर्वत इति ज्ञानेन सह मिथः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः, न तथा वह्निः पर्वतवृत्तित्वाभाववान् वह्निः पर्वतनिष्ठाभावप्रतियोगीत्यादिज्ञानैः सममिति नव्यन्यायमतम्। तन्मते वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकबुद्धिं प्रति वह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वम्, वह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिबुद्धिं प्रति च वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वमित्येतन्मात्रम्।

प्राचीनन्यायनव्यन्याययोः सैद्धान्तिकं पृथक्त्वम्

प्राचीनन्यायसिद्धान्ते तु वह्निमान् पर्वत इति बुद्धिर्यथा वह्न्यभाववान् पर्वत इति बुद्धिं प्रतिबध्नाति, तथैवानुभवबलाद् वह्निः पर्वतवृत्तित्वाभाववान्, वह्निः पर्वतनिष्ठाभावप्रतियोगीत्यादिबुद्धिमपि। अतस्तत्र तत्र विभिन्नरूपप्रकारताविशेष्यतादिसमुल्लेखेन पृथक्तया एकैकप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावो निर्वचनीयः। सर्वत्रैव प्रकारतावच्छेदकधर्मसम्बन्धनिवेशोऽवहितैः स्वयमूहनीयः। तत्र प्रतिबध्यतावच्छेदकगर्भेऽनाहार्यत्वदोषविशेषाजन्यत्वलौकिकसन्निकर्षाजन्यत्वानां तथा प्रतिबन्धकतावच्छेदकगर्भेऽनाहार्यत्वाप्रामाण्यज्ञानाभावादीनां निवेशः सुतरामावश्यक एव।

उक्तप्राचीनन्यायसिद्धान्तमनुसृत्यैव पक्षताप्रकरणे प्राचीनमतसिद्धसंशयपक्षताकल्पे वह्निमान् पर्वत इत्यद्याकारानुमितिस्थले पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकनिश्चयनिवर्त्यताघटितपक्षतालक्षणस्य पर्वतो वह्निमान्न वेति संशयवदेव वह्निः पर्वतवृत्तिर्न वा, वह्निः पर्वतनिष्ठाभावप्रतियोगी न वेत्यादिनानाविधसंशयेष्वेव तार्किकाः सत्त्वमुपपादयन्ति। समानप्रकारकयोरेव भावाभावज्ञानयोर्मिथः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावाभ्युपगमे वह्निमान् पर्वत इत्यादिरूपपक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतायास्तत्समानप्रकारके पर्वतो वह्निमान्न वेत्यादिरूपैकैकविधसंशय एव सत्त्वेन तन्मात्रस्यैव तत्र तत्र पक्षतात्वं स्यात्, नेतरेषां वह्निः पर्वतवृत्तिर्न वेत्यादीनामप्यसमानप्रकारकाणां संशयानाम्। परन्तु संशयपक्षतावादिमते तादृशतादृशानुमितिस्थले तत्र तत्र पक्षतात्वमिष्टमेव तार्किकाणाम्।

तदुक्तं मथुरानाथेन पक्षतारहस्ये—"समवायसम्बन्धेन साध्यसन्देहवत्त्वं पक्षत्वमित्यर्थः। अनुमितिजनकस्यास्य पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावेन पक्षानिष्ठत्वेऽपि क्षतिविरहात्। साध्यसन्देहपदं च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसंसर्गकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकनिर्णयनिवर्तनीयसंशयपरम्। तेन पक्षः साध्यवान्न वा, साध्यं पक्षे न वा, साध्यं पक्षवृत्ति न वा, साध्यं पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेत्यादीनां सर्वेषां सन्देहानामप्रसिद्धसाध्यकस्थले इतरत् पृथिवीनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगि न वेत्यादिसाध्यप्रतियोगिविशेष्यकसन्देहानाञ्च संग्रहः, सन्देहपक्षतावादिनामेतदन्यतमसन्देहादेवानुमितिस्वीकारात्। न च साध्यं पक्षे न वेत्यादिसंशयो न तादृशनिर्णयनिवर्त्यः, समानप्रकारकनिर्णयस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिति कुतस्तेषां संग्रह इति वाच्यम्, सन्देहपक्षतावादिनां प्राचां भिन्नप्रकारकनिर्णयस्यापि प्रतिबन्धकत्वात्" इति। एवञ्च ज्ञानीयप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावे तथा मतभेदोऽपि प्राचीननव्यन्याययोः सैद्धान्तिकं पृथक्त्वं समुपपादयति।

एतदनुषङ्गेण प्राचीननव्यन्याययोरन्यदपि पार्थक्यप्रयोजकमात्मानं लभते, यथा—प्राचीनैः प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवत्तानिश्चयनिवर्त्त्यसंशयरूपा पक्षता स्वीकृता, नव्यन्यायतन्त्रप्रजापतिर्मणिकारस्तु तन्मतं दूषयित्वा सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपामेव पक्षतां नव्यन्यायतन्त्रसिद्धान्तरूपेण परिजग्राह। नव्यन्यायसम्प्रदाये सैव पक्षता निरूढपदा वरीवर्त्ति। उत्तरोत्तरं सूक्ष्मधियां विचारणया तत्र किञ्चिद्विशेषोदयेऽपि तत्परिणतिरूपैव तत्कल्पनेति तत्रैव नव्यन्यायविदुषां सविशेषो निर्भर इति। एवञ्च ज्ञानीयप्रतिवध्यप्रतिबन्धकभावे प्रदर्शितपूर्वसिद्धान्तभेद इव पक्षतास्वरूपविषये तथा सिद्धान्तभेदोऽपि द्वयोर्न्यायसम्प्रदाययोः पारस्परिकं पृथक्त्वं प्रयोजयति।

एवमेव प्रकरणसमहेत्वाभासमधिकृत्याप्यस्ति प्राच्यनव्यन्याययोः सैद्धान्तिकं पृथक्त्वम्। तथाहि—प्राचीनन्यायमते तुल्यबलविरोधिसाध्यसाधकपरामर्शकालीनप्रकृतपरामर्शविषयत्वं स्वसाध्यपरामर्शकालीनतुल्यबलविरोधिपरामर्शो वा प्रकरणसमः। तेन यदा प्रकृतसाध्यसाधकपरामर्शस्य विरोधिसाध्यसाधकपरामर्शस्य च सहैव संवलनम्, एकत्राप्रामाण्यज्ञानादिना च नोभयोः परामर्शयोर्विषमबलत्वम्, तदैव प्रकरणसमो हेत्वाभासः। न तु तादृशतुल्यबलपरामर्शद्वयासंवलनदशायाम्। तत्संवलनदशायां त्वन्यदा सद्धेतुरप्याभासमानो हेतुः। तन्मते प्रकरणसमस्यानित्यदोषत्वम्। तदुक्तं न्यायसूत्रवृत्तिकृता विश्वनाथेन—"अयञ्च दशाविशेषे दोष इत्यतः सद्धेतोरपि विरोधिपरामर्शकाले दुष्टत्वमिष्टमेवेत्यवधेयम्" इति।

नव्यन्यायनये तु साध्याभावव्याप्यवत्पक्षः प्रकरणसमहेत्वाभासः। तस्यैव सत्प्रतिपक्ष इति संज्ञान्तरम्। नव्यनये स एष नित्यो दोषः, दशाविशेषानधीनत्वात्। तदुक्तं हेत्वाभाससामान्यनिरुक्तिरहस्ये मथुरानाथेन—"साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः सत्प्रतिपक्षः, वृत्तिमत्त्वादियथाकथञ्चित्सम्बन्धेन तद्वान् हेतुः सत्प्रतिपक्षितः। एतज्ज्ञानञ्च साक्षादेवानुमितिविरोधि, तदभावनिश्चयवत् तदभावव्याप्यनिश्चयस्यापि तद्विशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकत्वात्। उदाहरणन्तु ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादि बाधितमात्रमेव। सद्धेतुस्तु कदाचिदपि न सत्प्रतिपक्षितः। बाधितस्तु कदापि नासत्प्रतिपक्षित इति तु नव्याः" इति।

प्राचां नैयायिकानां मतमपि तत्रैव प्राह मथुरानाथो यथा—प्राञ्चस्तु "समानबलप्रकृतपक्षविशेष्यकसाध्याभावव्याप्यवत्त्वपरामर्शकालीनप्रकृतपक्षविशेष्यकसाध्यव्याप्यवत्त्वपरामर्शः सत्प्रतिपक्षः। विषयतासम्बन्धेन तद्वान् हेतुः सत्प्रतिपक्षितः। अयञ्च स्वरूपसन्नेव साक्षादनुमिति-

विरोधी, अत एव सद्धेतुरपि साध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शकाले सत्प्रतिपक्षितः। बाधितोऽपि तदभावदशायां कदाचित्सत्प्रतिपक्षित इत्याहुः" इति। एवमसाधारणहेत्वाभासविषयेऽपि नव्यप्राचीनमतयोर्वैषम्यमनुसन्धेयम्।

सत्प्रतिपक्षहेत्वाभासे नव्यप्राचीनमतयोस्तथा वैषम्यमनुसन्धायैव सत्प्रतिपक्षप्रकरणे नव्यमतानुसारं तार्किकशिरोमणी रघुनाथः सत्प्रतिपक्षविभाजकलक्षणमाह। यथा—"प्रकृतपक्ष-साध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वे सति प्रकृतपक्षसाध्यग्रहाविरोधिप्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधि-रूपोन्नायकत्वम्" इति। एतद्विशेषविवरणं गदाधरविवृत्यादावनुसन्धेयम्।

न्यायसम्प्रदायद्वयस्यापरमपि सैद्धान्तिकं पार्थक्यं यथा-वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतः, वह्निव्याप्यालोकवान् पर्वत इत्यादिनानाप्रकारपरामर्शेभ्य एव पर्वतादौ वह्न्यादिविधेयकानुमिते-रनुभवसिद्धतया तादृशतादृशहेतुकनिखिलपरामर्शानामेव तादृशानुमितिहेतुत्वस्य कल्पनात् तेषु यत्किञ्चिदेकविधपरामर्शेन तादृशानुमित्युत्पादे विभिन्नप्रकारकापरपरामर्शरूपकारणविरहप्रयुक्त-व्यभिचारस्य वारणाय वह्निव्याप्यधूमपरामर्शाव्यवहितोत्तरजायमानतादृशानुमितिं प्रति वह्निव्याप्यधूमपरामर्शत्वेन वह्निव्याप्यालोकपरामर्शाव्यवहितोत्तरजायमानतादृशानुमितिं प्रति तादृशवह्निव्याप्यालोकपरामर्शत्वेन नव्याः कारणतां कल्पयन्ति। प्राचीनन्यायपरमाचार्य्या उदयनाचार्य्यास्तु परामर्शकार्य्यतावच्छेदककोटौ तादृशतादृशपरामर्शाव्यवहितोत्तरजायमानत्व-रूपगुरुतरधर्मनिवेशमकुर्वाणाः साध्यव्याप्यहेतुविशेषाणां तत्र तत्रानुमितौ पक्षांशे धर्मिताव-च्छेदकविधया नियमेन भानमङ्गीकृत्य लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानरूपविशेषपक्षपातिनः साध्यव्याप्यहेतु-मान् पक्षः साध्यवानित्येवमेव सर्वत्र नियमेनानुमितिमनुमन्यमानाः परामर्शविशेषाणां कार्य्यता-वच्छेदककोटौ साध्यव्याप्यहेतुविशेषविषयकत्वप्रवेशनेनैव निरुक्तव्यभिचारं निवारयन्ति।

नव्यास्तु तन्मते विविधं दोषं परामृशन्तो नियमेनानुमितेस्तथाकारत्वं नानुमन्यन्ते। तथाहि—नियमेनानुमितेस्तथाकारत्वस्वीकारे पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यानुमितिस्थले साध्यता-वच्छेदकसंसर्गतावच्छेदकगर्भे साध्यांशे धर्मितावच्छेदकैकदेशव्यापकत्वभानमवश्यं स्वीकार्य्यतां यायात्, तच्च सुतरामप्रामाणिकम्। धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ धर्मितावच्छेदकतापर्य्याप्त्य-धिकरणधर्मावच्छिन्नत्वमेव संसर्गांशे भासते, न तु तदेकदेशावच्छिन्नत्वमपीति नियमात्। अथ च निरुक्तलिङ्गोपहितलैङ्गिकभानवादिमते धर्मितावच्छेदकैकदेशव्यापकत्वस्य संसर्गांशे भानानङ्गीकारे यत्र शुद्धपर्वतत्वाद्यवच्छेदेन साध्यवत्तानिश्चयस्तत्र सामानाधिकरण्येन बाधनिश्चयसाध्यनिश्चययोः

सत्त्वेऽपि पक्षे साध्यानुमितिप्रसङ्गः। सामानाधिकरण्येन सिद्धेः सामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रति सामानाधिकरण्येन बाधनिश्चयस्य चावच्छेदावच्छेदेनानुमितिं प्रति प्रतिबन्धकत्वेन सामानाधिकरण्येन साध्यनिश्चयस्य प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ धर्मितावच्छेदकव्यापकत्वानवच्छिन्न-संसर्गताकत्वस्य संयोगत्वादिमात्रावच्छिन्नसंसर्गताकत्वस्य वा निवेशेन सामानाधिकरण्येन बाध-निश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ च पर्वतत्वादिव्यापकत्वस्य प्रवेशात् साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवानित्येवंरूपाया अवच्छेदावच्छेदेन परामर्शोत्तरं जायमानाया अनुमितेः प्रकृतसिद्धि-बाधनिश्चययोः कस्यापि प्रतिबध्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वेन तत्रानुमितिर्न शक्यते बाधितुम्। अतः सामानाधिरण्येन साध्यनिश्चयस्य सामानाधिकरण्येन बाधनिश्चयस्य च सत्त्वे पर्वतत्वाद्यवच्छेदेन परामर्शोत्तरमनुमितेर्वारणायैव संसर्गांशे धर्मितावच्छेदकैकदेशव्यापकत्वभानमभ्युपगन्तव्यम्। तदभ्युपगमे च प्रकृतानुमितेः पर्वतत्वादिरूपैकदेशव्यापकत्वावच्छिन्नसंसर्गताकत्वघटितसामानाधि-करण्यावगाहिबाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकधर्माक्रान्तत्वेन नातिप्रसङ्गः।

न चैवं निरुक्ताचार्य्यमते परामर्शानुमित्योः कार्य्यकारणभावे महता लाघवेन वरमभ्युपेयतां लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानं तदनुरोधेन च धर्मितावच्छेदकैकदेशव्यापकत्वभानं संसर्गकोटौ लाघवा-तिशयस्य वस्तुसाधकताया बहुत्रैव न्यायनये सिद्धत्वादिति वाच्यम्, द्रव्यं वह्निमद् धूमादित्यादि-स्थले वह्निव्याप्यधूमवद् द्रव्यं वह्निमदित्यादिप्रतीतिषु भ्रमत्वापत्तेः। न च तत्र लिङ्गोपहित-लैङ्गिकभानमभ्युपगच्छतामाचार्य्याणां मते भ्रमत्वमिष्टमेवेति वाच्यम्, तादृशस्थले तन्मते तत्र बाधस्वीकारात्। अत्र च नीलभूतलं घटाभाववदिति निर्णयदशायां रक्तभूतलं घटवदिति ज्ञानानुदय-प्रसङ्गः। एकदेशव्यापकत्वावच्छिन्नसंसर्गतास्वीकारेण तस्य भूतलत्वावच्छेदेन घटाभाववत्ताज्ञान-समशीलत्वादित्यप्येकदेशव्यापकत्वस्वीकारे बाधकम्।

धर्मितावच्छेदकैकदेशव्यापकत्वावच्छिन्नसंसर्गताया अभ्युपगमे कल्पनागौरवमप्यापतति। यथा—तादृशसंसर्गतायाः स्वीकारे नीलपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यिकायां पर्वतत्वमात्रावच्छिन्नविशे-ष्यिकायां चानुमितौ तुल्यतयैव संसर्गांशे पर्वतत्वव्यापकत्वस्य भानेन पर्वतत्वावच्छेदेनानुमितिस्थल एव नीलपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकत्वपर्वतत्वमात्रावच्छिन्नविशेष्यकत्वादिभेदेनानेककार्य्यकारणभाव-कल्पना कार्य्या। तादृशसंसर्गताया अस्वीकारपक्षे तु पर्वतत्वावच्छेदेनानुमितेः पर्वतत्वमात्रावच्छिन्न-विशेष्यकत्वनियमेनैकविध एव तत्र कार्य्यकारणभावः परामर्शानुमित्योरिति महालाघवम्। एतत् सर्वमालोच्यैव नव्यास्तथा धर्मितावच्छेदकैकदेशव्यापकत्वावच्छिन्नसंसर्गतां नाङ्गीकुर्वन्ति।

प्राचीनन्यायनव्यन्याययोः सैद्धान्तिकं पृथक्त्वम्

न चाचार्य्यमतेऽप्यन्वयव्याप्तिव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानयोर्व्यभिचारवारणाय परामर्शकार्य्यतावच्छेदकेऽव्यहितोत्तरत्वनिवेशनमपरिहार्य्यमिति वाच्यम्, साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपान्वयव्याप्तिमात्रस्यैवानुमितिप्रयोजकत्वाभ्युपगमेन तत्परिहारस्य सुकरत्वात्। इत्थं चात्र बहुष्वेव सिद्धान्तेषु मतद्वयस्य पृथक्त्वं व्यवतिष्ठते। तत्तत् सुधीभिरवधानेन बोद्धव्यम्।

पदस्वरूपनिर्णयेऽपि नव्यप्राचीननैयायिकसम्प्रदाययोः सिद्धान्तगतो भेदो दृश्यते। यथा—"ते विभक्त्यन्ताः पदम्" इति न्यायसूत्रं प्राचीनन्यायसम्प्रदायानुमतं पदलक्षणमाह। तत्र भाष्यमपि—"यथादर्शनं विकृता वर्णा विभक्त्यन्ताः पदसंज्ञा भवन्ति। विभक्तिर्द्वयी—नामिकी आख्यातिकी च, ब्राह्मणः, पचतीत्युदाहरणम्" इति प्राह। एतेन सुप्समभिव्याहृतस्यैव नाम्नः तिङ्समभिव्याहृतस्यैव धातोश्च पदत्वमुपदिष्टम्। तच्च वैयाकरणानामनुमतमपि नानुमतं नव्यनैयायिकानाम्, तैर्वृत्तिमत एव पदत्वस्य स्वीकारात्। तन्मते पचतीत्यत्र नैकं पदम्, किन्तु पदद्वयम्। विक्लित्तिजनकव्यापाररूपार्थे वृत्तिमान् पच्धातुरेकं पदम्, कृतिरूपार्थे वृत्तिमान् तिङ्प्रत्ययश्चापरं पदम्, मिथः सम्भूय विशिष्टार्थप्रतिपादकतया चानयोर्वाक्यत्वम्। नव्यनैयायिको विश्वनाथस्तु न्यायसूत्रेण सह नव्यन्यायसिद्धान्तस्य विरोधपरिहाराय विभक्त्यन्तपदस्य "विभक्तिर्वृत्तिः, अन्तः सम्बन्धः, तेन वृत्तिमत्त्वं पदत्वम्" इत्येवमर्थनिर्णयेन मतद्वयस्य मिथः संवादमुपपादयामास। तथापि सूत्रभाष्यसम्प्रदायस्यैव प्रसिद्धप्राचीनन्यायसम्प्रदायत्वेन ग्रहीतुमुचितत्वात् प्रकृते विषये प्राचीननव्यन्यायसम्प्रदाययोः सिद्धान्तवैषम्यमेव स्वीकार्यम्।

सिद्धान्तमुक्तावलीकारविश्वनाथप्रमुखास्तान्त्रिका मङ्गलाचरणस्य फलविषयेऽपि प्राचीननव्यसिद्धान्तयोर्वैषम्यमाहुः। तद्यथा—"अविगीतशिष्टाचारविषयत्वेन मङ्गलस्य सफलत्वे सिद्धे तत्र फलजिज्ञासायां सम्भवति दृष्टफलकत्वेऽदृष्टफलकल्पनाया अन्याय्यत्वादुपस्थितत्वाच्च समाप्तिरेव फलं कल्प्यते... विघ्नध्वंसस्तु मङ्गलस्य द्वारमित्याहुः प्राञ्चः। नव्यास्तु मङ्गलस्य विघ्नध्वंस एव फलम्, समाप्तिस्तु बुद्धिप्रतिभादिकारणकलापात्" इति।

विशेषपदार्थस्वीकारेऽपि दृश्यते प्राचीननव्यन्यायसिद्धान्तयोर्वैषम्यम्। तद्यथा—प्रमेयसूत्रे भाष्यकारेण वात्स्यायनेन—"अस्त्यन्यदपि द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः प्रमेयम्" इत्यनेन कृतो विशेषपदार्थाभ्युपगमः श्रूयते। तेन विशेषपदार्थः प्राचीनन्यायानुमत इति सिद्धम्। मुक्तावलीकाराणाम्—"नवीनास्तु विशेषेऽतिरिक्ते मानाभावः, यथैव विशेषाणां स्ववृत्तिधर्मे

विना व्यावृत्तत्वं तथैव नित्यद्रव्याणामपीत्याहुः" इति वचनेन तत्र विशेषपदार्थे नव्यानानुमतत्व-मुपलभ्यते। तदेवं नव्यप्राचीनन्याययोरत्रापि प्रतिपद्यते विशेषः।

किञ्च, तार्किकशिरोमणी रघुनाथो नाम नव्यनैयायिकशेखरमणिः प्रधानसमाश्रयस्तम्भो नव्यन्यायसम्प्रदायस्य। स एष प्राचीनन्यायसिद्धान्तानपहाय स्वातन्त्र्येण विविधानेव पदार्था-नुररीकृत्य पदार्थतत्त्वनिरूपणं नाम ग्रन्थान्तरमेव निबबन्ध। तत्रासौ दिक्कालयोरीश्वरानतिरिक्त-त्वम्, गगनस्यापि तथात्वम्, श्रोत्रस्य कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नेश्वरस्वरूपत्वम्, मनसोऽसमवेत-भूतत्वम्, परमाणुद्व्यणुकयोरस्वीकारेण त्रसरेणावेव विश्रामः, परमेश्वरस्य परिमाणाभाववत्त्वम्, भूतत्वमूर्तत्वयोर्जातिविशेषत्वम्, पृथक्त्वस्य भेदादनर्थान्तरत्वम्, परत्वापरत्वयोर्गुणान्तरत्वा-भावः, विशेषस्य पदार्थान्तरत्वप्रतिषेधः, चित्ररूपाभावः, रूपादीनामव्याप्यवृत्तित्वम्, द्रव्य-स्पार्शनप्रत्यक्षे स्पर्शवत्त्वस्यैव कारणत्वं न तु रूपवत्त्वस्यापि, द्रव्यादित्रिकवृत्तिसत्ताख्यजाते-रसत्त्वम्, गुणगतगुणत्वजात्यस्वीकारः, शक्तेरतिरिक्तपदार्थत्वम्, कारणत्वकार्यत्वादीनां पदार्था-न्तरत्वम्, संख्याया गुणत्वाभावः, समवायस्य नानात्वम्, ज्ञानविषयताप्रभृतीनां पदार्था-न्तरत्वम्, वैशिष्ट्यस्यापि तथात्वम्—इत्येतत् सर्वं प्राधान्येन प्रतिपादयामास। तेषु बहूनि वस्तूनि मुक्तावलीप्रभृतिष्वपि परिगृहीतान्युपलभ्यन्ते। शिरोमणिकृतस्य तत्तत्पदार्थखण्डनादेर्युक्तयः पदार्थतत्त्वनिरूपणस्य श्रीरघुदेवन्यायालङ्कारभट्टाचार्य्यकृतपदार्थखण्डनव्याख्यायां तथा श्रीरामभद्र-सार्वभौमविरचितपदार्थतत्त्वनिरूपणटीकायामनुसन्धेयाः।

शिरोमणिना सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिर्नाभ्युपेयते, साध्याभाववदवृत्तित्वमेव लाघवाद् व्याप्तिः स्वीक्रियते। एवमन्यदप्यूह्यम्।

सर्वे एवैते नव्यन्यायसिद्धान्ताः। शिरोमणिना तत्र खण्डिताः सिद्धान्ताः प्राचीनन्याय-सिद्धान्ताः। तत्कृतं सुगममेव पार्थक्यमुभयोः सिद्धान्तगतमिति।

अन्यदपि दृश्यते पार्थक्यमनयोः सैद्धान्तिकं यथा—विरूपोपस्थितयोरेव पदार्थयोभवत्य-भेदेन मिथः शाब्दबोध इति शास्त्रसिद्धम्। तेन नीलो घट इत्यादौ घटादिपदार्थे नीलादिपदार्थस्या-भेदेन शाब्दबोधो भवति, किन्तु 'घटो घटः' इत्यादौ न भवति घटादिपदार्थे घटादेरभेदेन शाब्द-बोधस्तयोर्विरूपोपस्थितत्वाभावादिति।

अत्र प्राचीनानां नव्यानाञ्च किञ्चिदस्ति मतवैषम्यम्। तथाहि प्राचीना यथा—घटो घट इत्यादौ घटत्वमात्रावच्छिन्ने धर्मिण्यभेदेन घटत्वमात्रावच्छिन्नविधेयताकं शाब्दं नेच्छन्ति,

प्राचीनन्यायनव्यन्याययोः सैद्धान्तिकं पृथक्त्वम्

तथैव घटत्वादिमात्रावच्छिन्ने धर्मिणि नीलघटत्वाद्यवच्छिन्नविधेयताकमपि घटो नीलघट इत्याद्याकारं शाब्दं नानुमन्यन्ते।

नवीनास्तु उद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकयोरन्यूनाधिकभावे उद्देश्यतावच्छेदकेऽधिकावगाहने वा यद्यपि घटो घट इत्यादौ नीलघटो घट इत्यादौ शाब्दबोधमभेदेन नेच्छन्ति, तथापि घटो नीलघट इत्यादिस्थले विधेयांशेऽधिकधर्मावगाहने भवत्येवाभेदेन शाब्दबोध इति स्वीकुर्वन्ति।

तत्र नीलघटत्वाद्यवच्छिन्नोद्देश्यताकघटत्वादिमात्रावच्छिन्नविधेयताकस्थल इव घटत्वादिमात्रावच्छिन्नोद्देश्यताकनीलघटत्वाद्यवच्छिन्नविधेयताकस्थलेऽपि उद्देश्यस्यावगतपूर्वत्वेन तस्यापूर्वबोध्यत्वरूपविधेयत्वासम्भवेन विधेयतयोद्देश्यावगाही शाब्दबोधो न सम्भवतीति प्राचीनानामभिप्रायः।

अत्र नवीनानामभिप्रायस्तु—घटत्वेनावगतेऽपि घटे घटो नीलघटो न वेति सन्देहस्य सर्वजनानुभवसिद्धतया नीलघटार्थिनस्तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादिति तादृशप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं प्रकृतसंशयसमुच्छेदाय घटो नीलघट इति नीलघटत्वावच्छिन्नविधेयकघटत्वावच्छिन्नोद्देश्यकज्ञानमवश्यमभ्युपगन्तव्यम्। एवञ्च अगत्या कस्यचिदंशविशेषस्यापूर्वत्वे तद्विशिष्टः पूर्वमवगतोऽर्थस्तद्रूपेणापूर्व एव वक्तव्य इति तत्रापूर्वधर्मविशिष्टस्य तस्योद्देश्यस्य विधेयभावावगाही शाब्दबोधः स्वीकार्य्य एवेति। एवञ्च घटत्वादिमात्रावच्छिन्नविशेष्यताको नीलघटत्वादिधर्मावच्छिन्नविधेयताकः शाब्दबोधः सिद्ध एवेति स्थितमिति। तदुक्तं व्युत्पत्तिवादे गदाधरभट्टाचार्य्येण—"अभेदान्वयबोधश्च विरूपोपस्थितयोरेवेति व्युत्पत्तिः, घटो घटः, दण्डवान् दण्डवान् पाकं पचतीत्यादौ घटत्वदण्डवत्त्वपाकत्वाद्यवच्छिन्ने तत्तद्रूपावच्छिन्नस्य तथाविधान्वयबोधानुदयात्। अथ तत्प्रयोजकसमानविभक्तिकत्वादेः सत्त्वात् कथं न तादृशान्वयबोधः? अत्राहुः—यादृशं फलं क्वचित् प्रसिध्यति तादृशस्यैवापत्तिः सम्भवति, क्लृप्तसामग्रीबलात्। यादृशञ्च सर्वथैवाप्रसिद्धं तादृशस्य चापादकाप्रसिद्धेरापत्तिरशक्यैवेति, घटत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकाभेदसंसर्गकघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकशाब्दबोधस्य क्वचिदप्यनुदयात् कथं तदापत्तिः? अथ घटो नीलघटो दण्डवान् रक्तदण्डवानित्यादौ तादृशशाब्दबोधस्य प्रसिद्धिः, विधेयकोटावधिकावगाहिनः शाब्दबोधस्य नवीनैः स्वीकारात्" इति। एवञ्च अभेदसम्बन्धेनान्वयबोधस्थले नवीनप्राचीनयोस्तथा विषममतस्य गदाधरेणोट्टङ्कनात् तत्कृतमप्युभयोर्वैषम्यं शक्यं वक्तुम्।

धात्वर्थनिर्णयेऽपि प्राचीननव्यसिद्धान्तयोर्वैलक्षण्यं समीक्ष्यते, यथा—प्राचीनमते सर्वेषामेव धातूनां निर्विशेषेण व्यापारमात्रमर्थः, न तु सकर्मकधातोः फलावच्छिन्नव्यापारोऽकर्मकधातोश्च व्यापारमात्रमित्येवं विशेषेण। तेन ग्रामं गच्छतीत्यादिवाक्यस्थले क्रिया व्यापारमात्रात्मिका धातुतो लभ्यते, संयोगादिरूपं फलं कर्मप्रत्ययेन बोध्यते, तयोर्जन्यजनकभावः संसर्गमर्य्यादया भासते। तिङ्प्रत्ययार्थः कृतिः, तत्रानुकूलत्वसम्बन्धेन धात्वर्थस्य व्यपारस्यान्वयः। कर्मप्रत्ययार्थे संयोगादिरूपे फले ग्रामादेः कर्मणो निष्ठत्वसम्बन्धेनान्वयः। एवञ्च तत्र ग्रामनिष्ठसंयोगजनकव्यापारानुकूलकृतिमानित्यर्थपर्य्यवसायी निष्ठत्वसम्बन्धेन ग्रामविशिष्टो यः संयोगो जनकत्वसम्बन्धेन तद्विशिष्टो यो व्यापाररूपो धात्वर्थः, अनुकूलत्वसम्बन्धेन तद्विशिष्टा या कृतिः तद्वानित्यर्थः प्रतीयते।

न च व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे गच्छति, त्यजतीत्यादौ तुल्यरूपो बोधो जायतामिति वाच्यम्, व्युत्पत्तिवादादौ गदाधरादिभिः सविस्तरं तादृशदोषपरिहारस्य कृतत्वात्। तदुक्तं गदाधरेण व्युत्पत्तिवादे—"व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वात्। फलविशेषान्वयबोधे च धातुविशेषजन्यव्यापारोपस्थितेर्हेतुतया ग्रामं त्यजतीत्यादौ धात्वर्थे स्पन्दे ग्रामनिष्ठविभागजनकत्वमेव ग्रामं गच्छतीत्यादौ च ग्रामनिष्ठसंयोगजनकत्वमेव प्रतीयते, न तु विपरीतम्। ग्रामं गच्छतीत्यादिवच्च ग्रामं स्पन्दते इत्यादयो न प्रयोगाः। द्वितीयादेर्गम्याद्युपस्थापितस्पन्दादावेव फलान्वयबोधकत्वादित्यादि। एष सिद्धान्तः प्राचाम्।

नव्यानां मते तु संयोगादिरूपफलविशेषावच्छिन्नस्पन्दो गम्याद्यर्थः। तद्धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वमेव तद्धातुकर्मत्वम्। नातो गम्यादिकर्मत्वस्य पूर्वदेशादौ प्रसङ्गः। न वा स्पन्देः सकर्मकत्वम्, तत्र फलस्य धात्वर्थतानवच्छेदकत्वात्। एवञ्च धातोरेव फलविशेषलाभात् फलान्वयिनी वृत्तिरेव द्वितीयार्थ इति।

फलस्य प्राचीनमतानुसारेण द्वितीयार्थत्वे भूमिं गच्छति न महीरुहमित्यादौ महीरुहवृत्तिसंयोगादेर्जनकतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव नञर्थो वाच्यः, स च वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतयाऽप्रसिद्धेः। नव्यमते तु द्वितीयार्थस्याधेयत्वस्य फलनिष्ठोऽभाव एव तथेति नानुपपत्तिरित्यादिरूपेण प्राचीनमते दोषमुपपाद्य तदपेक्षया नव्यमतस्य समुत्कर्षप्रतिपादनाय बहुधा विचारः कृतो गदाधरेण। विशेषजिज्ञासुभिस्तत्रावधानं देयम्। तत्प्रतिपादितनिरुक्तसिद्धान्तभेदकृतमपि द्वयोः प्रस्थानयोर्वैषम्यमेतेनावसेयम्।

प्राचीनन्यायनव्यन्याययोः सैद्धान्तिकं पृथक्त्वम्

अन्यच्च गदाधरेण व्युत्पत्तिवादे वृत्त्यनियामकसंसर्गस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे दोषाभावस्योपपादनात् तदिदं नव्यन्यायसम्मतं तस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वञ्च प्राचीनन्यायसम्मतमिति प्रतिभाति, तेन तत्रापि तयोर्वैषम्यं शक्यते वक्तुम्।

अन्यदपि वैषम्यं यथा—गौतमीयन्यायदर्शनप्रवृत्तेः सुचिरात् परं प्रायेण गौतमसूत्रोपदिष्टानेव पदार्थानुपादाय किञ्चित् किञ्चिद् वैषम्येण न्यायसारं नाम निबन्धं निर्माय भासर्वज्ञः प्रवर्तयामास कञ्चित् प्राचीनन्यायसम्प्रदायम्। तत्र तेनागमप्रामाण्यमवलम्ब्य मुक्तिदशायामत्यन्तदुःखनिवृत्त्या सममानन्दविशेषानुभूतिरप्युपपादिता। यस्या विशेषेण प्रतिषेधः कृतो न्यायसूत्रभाष्ये वात्स्यायनेन। तथापि न्यायसारग्रन्थस्य प्राचीनन्यायग्रन्थतया तदुपदिष्टसिद्धान्तस्य प्राचीनन्यायसिद्धान्ततया परिग्रहस्यैवोचितत्वात्, नव्यन्यायसिद्धान्ते च दुःखात्यन्तनिवृत्तिमात्रस्यैव मुक्तिदशायामभ्युपगमात् तादृशसिद्धान्तभेदोऽपि द्वयोः पार्थक्यं प्रयोजयति। विस्तरस्तावदस्य प्रकरणस्य मयैव प्रस्तुतपूर्वे न्यायवैशेषिकदर्शनयोः पृथग्दर्शनत्वप्रवचने समनुसन्धेयः।

प्राचीनन्यायनयापेक्षया नव्यन्याये बहव एव विशेषाः समुपलभ्यन्ते, ये प्राचीनन्यायाद् नव्यन्यायस्य भेदमनायासेनैव गमयन्ति। तत्र ज्ञाने अन्तरा भासमानपदार्थगतविषयताद्वयस्याभेदस्वीकर्तृसिद्धान्ते रक्तदण्डवत्पुरुषवान् देश इत्यादिज्ञानं प्रति पुरुषाभाववान् दण्ड इत्यादिनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तिवारणाय गदाधरकल्पितस्तादृशविषयताद्वयस्यावच्छेद्यावच्छेदकभाव एको विशेषो नव्यन्यायस्य।

कारणता-प्रतिबन्धकता-विशेषाणामवच्छेदकीभूताप्रामाण्यज्ञानाभावादीनामनुगतरूपेण लक्षणादिष्वभावविशिष्टान्यत्वगर्भे गदाधरसम्प्रदायसिद्धो निवेशः कश्चन विशेषः। अनुमितेर्जातिघटितलक्षणं शिरोमणिना यत् समुद्भावितं सोऽप्येको नव्यन्यायस्य विशेषः।

यज्ञपतिसम्प्रदायानुमतं सम्बन्धसम्बन्धस्य भानम्। हेत्वाभासलक्षणादिषु विशिष्टान्तराघटितत्व-विशिष्टद्वयाघटितत्वाव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वप्रभृतीनां प्राचीनन्यायनिबन्धेषु नाम्नाप्यसूत्रितानां नव्यन्यायतन्त्रे परिग्रहोऽपि प्राचीनन्यायतो नव्यन्यायस्य विशेषमाधत्ते।

सोन्दडमतानुयायिनां प्राचीनानां मते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याभ्युपगतस्य मणिकारेणास्वीकारः कश्चन नव्यन्यायगतो विशेषः।

पारिभाषिकबहुपदार्थाभ्युपगमाधीनं बहुसिद्धान्तवैचित्र्यमपि महानेव विशेषो नव्यन्यायस्य। अनुगमादीनां विचित्रा पद्धतिरपि महान्तमेव विशेषमाधत्ते प्राचीनन्यायादिनिखिलतन्त्रेभ्यो नव्यन्यायतन्त्रस्येति सुतरामतिरोहितं नव्यन्यायनिष्णातानां विदुषाम्।

तदेतत् सिद्धं सन्देहाननुविद्धं यदशेषैरेव विशेषैः प्राचीनन्यायतन्त्राद् विलक्षणं नव्यन्याय-तन्त्रमिति।

दिङ्मात्रमेतत् प्रतिपादितं मया विशेषतो धीविभवैः समीक्ष्यताम्।
गवेषणासाधनया नयद्वये ध्रुवं विशेषान्तरमभ्युपास्यते॥

॥ इति शिवम् ॥

अभिज्ञानशाकुन्तलसमीक्षा

श्रीमहादेव उपाध्यायः, वा० सं० वि० वि० साहित्याध्यायकः ।

(२२० पृष्ठतोऽनुवृत्तम्)

नाटके षट्त्रिंशल्लक्षणानि भवन्ति । तानि शाकुन्तले समीक्ष्यन्ते । तानि यथा—

भूषणाक्षरसंघातौ शोभोदाहरणं तथा ।
हेतुसंशयदृष्टान्तास्तुल्यतर्कः पदोच्चयः ॥
निदर्शनाभिप्रायौ च प्राप्तिर्विचार एव च ।
दिष्टोपदिष्टे च गुणातिपातातिशयौ तथा ॥
विशेषणनिरुक्ती च सिद्धिर्भ्रंशविपर्ययौ ।
दाक्षिण्यानुनयौ मालाऽर्थापत्तिर्गर्हणं तथा ॥
पृच्छाप्रसिद्धिः सारूप्यं संक्षेपो गुणकीर्तनम् ।
लेशो मनोरथोऽनुक्तसिद्धिः प्रियवचस्तथा ॥ इति ।

तत्र भूषणलक्षणं साहित्यदर्पणे—

"गुणैः सालङ्कारैर्योगस्तु भूषणम्" इति ।

षोडशाध्याये भरतेनाप्युक्तम्—

अलङ्कारैर्गुणैश्चैव बहुभिः समलङ्कृतम् ।
भूषणैरिव विन्यस्तैस्तद्भूषणमिति स्मृतम् ॥

तत्र शाकुन्तले प्रथमेऽङ्के राजसूतयोरुक्तिप्रत्युक्तिवाक्येषु "कृष्णसारे ददच्चक्षुः" इत्यारभ्य "यदालोके सूक्ष्मम्" इत्यन्तेषूत्प्रेक्षास्वभावोक्तिहेत्वलङ्कारादिविविधालङ्कारसद्भावाद् माधुर्यौजःप्रसादरूपगुणगणसद्भावाच्च भूषणमिति ।

अक्षरसंघातलक्षणं तु दर्पणे—

"वर्णनाक्षरसंघातश्चित्रार्थैरक्षरैर्मितैः" इति ।

यथा शाकुन्तले तृतीयेऽङ्के—राजा—"कच्चित्सखीं वो नातिबाधते शरीरसन्तापः ? प्रियंवदा—(सस्मितम्) इदानीं लब्धौषध उपशमं गमिष्यति" इति । शोभालक्षणन्तु दर्पणे—

सिद्धैरर्थैः समं यत्राप्रसिद्धोऽर्थः प्रकाशते ।
श्लिष्टश्लक्षणचित्रार्था सा शोभेत्यभिधीयते ॥ इति ।

तत्र शाकुन्तले सप्तमेऽङ्के राजबालतापसीनां वाक्येषु—"यावदस्य शिशोर्मातरम्" इत्यारभ्य "किं शकुन्तलेत्यस्य मातुराख्या" इत्यन्तेषु शोभा नाम लक्षणम्।

उदाहरणलक्षणं साहित्यदर्पणे यथा—

यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात्।
साध्यतेऽभिमतश्चार्थस्तदुदाहरणं मतम्॥ इति।

अस्योदाहरणं शाकुन्तले चतुर्थेऽङ्केऽनसूयां प्रति प्रियंवदावाक्यम्। प्रियंवदा—"त एनां लज्जावनतमुखीं परिष्वज्य स्वयं तातकण्वेन एवमभिनन्दितम्—वत्से दिष्ट्या धूमोपरुद्ध दृष्टेरपि यजमानस्य पावकस्यैव मुखे आहुतिर्निपतिता, सुशिष्यपरिदत्तेव विद्याऽशोचनीयासि मे संवृत्ता। अद्यैव त्वामृषिपरिरक्षितां कृत्वा भर्तुः सकाशं विसर्जयामि"।

हेतुलक्षणन्तु दर्पणे यथा—"हेतुर्वाक्यं समासोक्तमिष्टकृद्धेतुदर्शनात्"।

नाट्यशास्त्रे तु—

बहूनां भाषमाणानामनेकार्थविनिर्णयात्।
सिद्धौ समानवचनं हेतुरित्यभिसंज्ञितः॥

हेतूदाहरणन्तु शाकुन्तले षष्ठेऽङ्के, राजा—"निपुणो भवान् अस्त्यत्र ममापि भावचिह्नम्-

स्विन्नाङ्गुलिविनिवेशाद् रेखाप्रान्तेषु दृश्यते मलिना।
अश्रु च कपोलपतितं लक्ष्यमिदं वर्णकोच्छ्वासात्॥

अत्र "अस्त्यत्र ममापि भावचिह्नम्" इत्यस्मिन् वाक्यार्थे पद्यार्थो हेतुतयोपन्यस्तः।
संशयनामनाटकलक्षणस्य लक्षणन्तु साहित्यदर्पणे यथा—

"संशयोऽज्ञाततत्त्वस्य वाक्ये स्याद्यदनिश्चयः"

मुनिनाप्युक्तम्—

अपरिज्ञाततत्त्वार्थे यत्र वाक्यं प्रयुज्यते।
अनेकत्वाद् विचाराणां संशयः परिकीर्तितः॥ इति।

एतदुदाहरणं तु शाकुन्तले पञ्चमेऽङ्के, राजा—(शकुन्तलां निर्वर्ण्य स्वगतम्)

इदमुपनतमेवं रूपमक्लिष्टकान्ति प्रथमपरिगृहीतं स्यान्न वेत्यध्यवस्यन्।
भ्रमर इव निशान्ते कुन्दमन्तस्तुषारं न खलु सपदि भोक्तुं नापि शक्नोमि मोक्तुम्॥ इति।

दृष्टान्तो यथा शाकुन्तले द्वितीयेऽङ्के ऋषिकुमारकवाक्ये, एकः—"अहो दीप्तिमतोऽपि विश्वसनीयताऽस्य वपुषः, अथवा उपपन्नमेतस्मिन् ऋषिकल्पे राजनि। कुतः—

अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये
रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं सञ्चिनोति।
अस्यापि द्यां स्पृशति वशिनश्चारणद्वन्द्वगीतः
पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वः॥

अत्र "अहो दीप्तिमतोऽपि विश्वसनीयताऽस्य वपुषः" अस्यार्थस्योपपादनायोत्तरवाक्यं पद्यञ्च हेतुरूपेण प्रवृत्तम्। दृष्टान्तलक्षणन्तु दर्पणे—

"दृष्टान्तो यस्तु पक्षेऽर्थसाधनाय निदर्शनम्"। व्याख्यातञ्च श्रीरामचरणतर्कवागीशैः—'पक्षेऽर्थस्य साधनाय ज्ञापनाय निदर्शनं हेतुदर्शनम्' इति। नाट्यशास्त्रेऽप्युक्तम्—

सिद्धौ पूर्वोपलब्धौ यः समत्वमुपपादयेत्।
निदर्शनकृतस्तज्ज्ञैः स दृष्टान्त इति स्मृतः॥

तुल्यतर्को यथा शाकुन्तले सप्तमेऽङ्के राजतापस्योः संवादे बालवाक्यार्थेन तापसीवाक्यार्थेन च प्रकृतेन पत्नीसमागमरूपस्य भाविनोऽर्थस्य सूचनरूपस्तर्कः। तल्लक्षणन्तु दर्पणे—"तुल्यतर्को यदर्थेन तर्कः प्रकृतिगामिना" इति। व्याख्यातञ्च रामचरणतर्कवागीशैः—'अर्थेन वस्तुना तर्को भाव्यर्थसूचनम्। प्रकृतिगामिना—प्रकृतेन न तु प्रकृतिविपर्यासरूपेणाद्भुतेन'। पदोच्चयो यथा शाकुन्तले प्रथमेऽङ्के राजवाक्ये—

अधरः किसलयरागः कोमलविटपानुकारिणौ बाहू।
कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सन्नद्धम्॥

अत्र पदपदार्थयोः सौकुमार्यं सदृशमेव। पदोच्चयलक्षणं दर्पणे यथा—

"सञ्चयोऽर्थानुरूपो यः पदानां स पदोच्चयः" इति।

व्याख्यातञ्च तेनैव—संचयः समूहः, अर्थानुरूपोऽभिधेयसदृशः। सुकुमारार्थे सुकुमारपदसञ्चयस्य, उद्भटार्थे उद्भटपदसञ्चयस्य प्रयोग इत्यर्थः।

निदर्शनं यथा शाकुन्तले प्रथमेऽङ्के राजवाक्ये—

मानुषीभ्यः कथं नु स्यादस्य रूपस्य सम्भवः।
न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात्॥ इति।

तल्लक्षणं यथा दर्पणे—

यत्रार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनम् ।
परपक्षव्युदासार्थं तन्निदर्शनमुच्यते ॥ इति ।

अभिप्रायो यथा शाकुन्तले प्रथमेऽङ्के—

इदं किलाव्याजमनोहरं वपुः तपःक्लमं साधयितुं य इच्छति ।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥

अभिप्रायलक्षणन्तु दर्पणे—"अभिप्रायस्तु सादृश्यादभूतार्थस्य कल्पना" । अभूतार्थस्यासम्भविनो वस्तुनः । अत्रोत्पलपत्रधारया शमीलताच्छेदनमिव शकुन्तलया तपःसाधनमसम्भवि, इत्येवमत्र सादृश्यादभूतार्थस्य कल्पनमिति ।

प्राप्तिर्यथा शाकुन्तले तृतीयेऽङ्के राजवाक्ये–(अवलोक्य) "हन्तास्मिन् वेतसलतामण्डपे सन्निहितया शकुन्तलया भवितव्यम् । तथाहि—

अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात् पश्चात् ।
द्वारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा ॥

अत्र हि पदपङ्क्तिविशेषणैः 'अस्मिन् लतामण्डपे' इत्यादिवाक्यस्यार्थोऽनुमीयते । प्राप्तिलक्षणं साहित्यदर्पणे—

"प्राप्तिः केनचिदंशेन किञ्चिद्यत्रानुमीयते" इति । अंशेन विशेषणेन । विचारो यथा शाकुन्तले प्रथमेऽङ्के—राजा (शकुन्तलां विलोकयन् आत्मगतम्) किं खलु यथा वयमस्यामियमप्यस्मान् प्रति तथा स्यात् ?

अथवा लब्धावकाशा मे मनोवृत्तिः । कुतः—

वाचं न मिश्रयति यद्यपि मद्वचोभिः
कर्णं ददात्यवहिता मयि भाषमाणे ।
कामं न तिष्ठति मदाननसम्मुखीयं
भूयिष्ठमन्यविषया न तु दृष्टिरस्याः ।

अत्र वाचं न मिश्रयतीत्यादि युक्तिवाक्यैः शकुन्तलागतस्याप्रत्यक्षस्य मदनविकाररूपस्यार्थस्य साधनमिति विचारः । विचारलक्षणन्तु दर्पणे—"विचारो युक्तिवाक्यैर्यदप्रत्यक्षार्थसाधनम्" युक्तिवाक्यैर्हेतुबोधकवाक्यैः । साधनं ज्ञापनमिति ।

दिष्टनामकलक्षणं यथा शाकुन्तले तृतीयेऽङ्के, राजा—(सहर्षम्) "श्रुतं यत् श्रोतव्यम् ।

स्मर एव तापहेतुर्निर्वापयिता स एव मे जातः ।
दिवस इवाभ्रश्यामस्तपात्यये जीवलोकस्य ॥

अत्र स्मरस्य दिवसरूपकालसारूप्येण वर्णनमिति दिष्टम् । दिष्टलक्षणं यथा दर्पणे—"देशकालस्वरूपेण वर्णनादिष्टमुच्यते" इति । उपदिष्टं यथा शाकुन्तले तृतीयेऽङ्के राजवाक्यम्—

गान्धर्वेण विवाहेन बह्व्योऽथ मुनिकन्यकाः ।
श्रूयन्ते परिणीतास्ताः पितृभिश्चानुमोदिताः ॥

तत्रैव चतुर्थेऽङ्के च कण्वः—सा त्वमितः पतिगृहं प्राप्य—

शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृताऽपि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥ इति ।

उपदिष्टलक्षणञ्च दर्पणे—"उपदिष्टं मनोहारि वाक्यं शास्त्रानुसारतः" इति । गुणातिपातो यथा शाकुन्तले तृतीयेऽङ्के, राजवाक्यम् —

तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मित्वमिन्दो-
र्द्वयमिदमयथार्थं दृश्यते मद्विधेषु ।
विसृजति हिमगर्भैरग्निमिन्दुर्मयूखै-
स्त्वमपि कुसुमबाणान् वज्रसारीकरोषि ॥

अत्र कुसुमशरत्वस्य विपरीतं कार्यं बाणानां वज्रसारीकरणम् । शीतरश्मित्वगुणस्य विपरीतकार्यं मयूखैरग्निविसर्ग इति गुणातिपातः । गुणातिपातलक्षणन्तु दर्पणे—"गुणातिपातः कार्यं यद् विपरीतं गुणान् प्रति" इति । गुणातिशयो यथा शाकुन्तले प्रथमेऽङ्के राजवाक्ये—

लोलां दृष्टिमितस्ततो वितनुते सभ्रूलताविभ्रमां-
माभुग्नेन विवर्तिना बलिमता मध्येन कम्रस्तनी ।
हस्ताग्रं विधुनोति पल्लवनिभं सीत्कारभिन्नाधरा
जातेयं भ्रमराभिलङ्घनभिया वाद्यैर्विना नर्तकी ॥

अत्र वाद्यैर्विना नर्तकी इति सामान्यगुणोद्रेको नर्तक्युपमेयभूतायां शकुन्तलायां प्रदर्शितः । नर्तक्या हि सवाद्यं नर्तकीत्वम्, अस्यास्तु वाद्यैर्विनैवेति ।

गुणातिशयलक्षणं यथा दर्पणे—"यः सामान्यगुणोद्रेकः स गुणातिशयो मतः" इति । विशेषणं यथा शाकुन्तले द्वितीयेऽङ्के दौवारिकवाक्यम्—

"अध्याक्रान्ता वसतिरमुना" इति पद्ये सर्वाणि विशेषणानि समान्युक्त्वा, "केवलं राजपूर्वः" इति विशेष उक्तः । विशेषणलक्षणन्तु दर्पणे—"सिद्धानर्थान् बहूनुक्त्वा विशेषोक्तिर्विशेषणम्" । निरुक्तिर्यथा शाकुन्तले चतुर्थेऽङ्के कण्ववाक्यम्—

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वसिक्तेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनाऽपि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।
आदौ वः कुसुमप्रवृत्तिसमये यस्या भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥

अत्र पूर्वसिद्धार्थकथनान्निरुक्तिः । निरुक्तिलक्षणन्तु दर्पणे यथा—

"पूर्वसिद्धार्थकथनं निरुक्तिरिति कीर्त्यते" इति । सिद्धिर्यथा शाकुन्तले पञ्चमेऽङ्के कञ्चुकीवाक्यम्—

भानुः सकृद्युक्ततुरङ्ग एव रात्रिंदिवं गन्धवहः प्रयाति ।
बिभर्ति शेषः सततं धरित्रीं षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एषः ॥

अत्र हि भानुगन्धवहशेषगुणानामेकत्र राजनि कीर्तनात् सिद्धिः । एतेषां गुणसाम्यञ्च षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एष इति चतुर्थपादेन सूचितम् । अत्र सकृद् युक्ततुरङ्गत्वं राज्ञि स्वकर्मणि सदोदितत्वम् । रात्रिंदिवं प्रयाणं चाऽनलसत्वम् । सततं धरित्रीधारणञ्च सततं पालनमित्यवधेयम् । सिद्धिलक्षणं च दर्पणे—"बहूनां कीर्तनं सिद्धिरभिप्रेतार्थसिद्धये" इति ।

भ्रंशो यथा शाकुन्तले पञ्चमेऽङ्के शकुन्तलावाक्ये—"आर्यपुत्र ! (इत्यर्धोक्ते) अथवा संशयित इदानीमेष समुदाचारः । पौरव !…" इति । भ्रंशलक्षणन्तु दर्पणे—

"दृप्तादीनां भवेद् भ्रंशो वाच्यादन्यत्तु यद्वचः" इति ।

अत्र दृप्तादीनामित्यादिपदेन हृष्टदुःखितादीनां ग्रहणम् । विपर्ययो यथा शाकुन्तले सप्तमेऽङ्के राज्ञा सह तापसीनां संवादे—"आकृतिसंवादेन" पौरव इति व्यपदेशेन, अस्य बालकस्य जननी अप्सरःसम्बन्धेन देवगुरोस्तपोवने प्रसूतेति तापसीवाक्येन, कस्तस्य धर्मपरित्यागिनो नाम कीर्तयिष्यतीति तापसीवाक्येन, सर्वदमन ! पश्य शकुन्तलावण्यमिति तापसीवाक्येन चायं

मत्पुत्र एवेति जातस्यापि विचारस्य सन्देहादन्यथाभावः, अथवा सन्ति पुनर्नामधेयसादृश्यानि” इत्यादिवाक्येन प्रादुष्कृतः।

विपर्ययलक्षणं यथा दर्पणे—

“विचारस्यान्यथाभावः सन्देहात्तु विपर्ययः” इति।

यत्तु श्रीरामचरणतर्कवागीशेन व्याख्यातम्—“विचारस्य तत्त्वनिश्चयस्यान्यथाभावोऽभावः” इति, तन्न युक्तम्; अन्यथाभावोऽन्यथात्वमित्यर्थस्यैव युक्तत्वात्।

दाक्षिण्यं द्विधा—चेष्टया परिचितानुवर्तनम्, वाचा परचित्तानुवर्तनञ्च। तत्राद्यं यथा शाकुन्तले तृतीयेऽङ्के शकुन्तलावाक्ये, शकुन्तला—“अतः परं न समर्थास्मि विलम्बितुम्, भवत्वेनैव व्यपदेशेन आत्मानं दर्शयिष्यामि” (इत्युपसर्पति)। अत्र ह्युपसर्पणरूपया चेष्टया शकुन्तलाया राजचित्तानुवर्तनम्। यत्तु श्रीरामचरणतर्कवागीशैः दर्पणटीकायामुदाहृतम्—चेष्टया यथा शाकुन्तले—“तदहमेनामनृणां करोमि इत्यङ्गुलीयकं ददाति। अत्राङ्गुलीयकदानरूपया चेष्टया शकुन्तलाचित्तप्रीणनम्” इति, तन्न युक्तम्—‘राजा अङ्गुलीयकदानेन ममानृण्यं सम्पादयेत्’ इति शकुन्तलाया अभिप्रायाभावात्। द्वितीयं यथा शाकुन्तले द्वितीयेऽङ्के सेनापतिवाक्ये—देव! प्रलपत्येष वैधेयः, ननु प्रभुरेव निदर्शनम्। पश्यतु देवः—

मेदच्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्साहयोग्यं वपुः
सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः।
उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले
मिथ्या हि व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः॥

इदं च राजचित्तानुवर्तनं वाचा। व्याकृतश्चास्य वाक्यस्य राजचित्तानुवृत्तिपरत्वं प्राक्। ‘अहं तावत् स्वामिनः चित्तमनुवर्तिष्ये’ इति वाक्येन। एवमन्यत्रापि तत्र तत्र वाचा परचित्तानुवर्तनरूपं दाक्षिण्यं शाकुन्तले दृश्यते। तद्यथा तृतीयेऽङ्के शकुन्तलावाक्ये—“तथास्तु” इति। तत्रैव शकुन्तला–(स्मितं कृत्वा) “यथा ते रोचते” इति। एवमन्यत्रापि। दाक्षिण्यलक्षणं यथा दर्पणे—

“दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा परचित्तानुवर्तनम्” इति।

अनुनयो यथा शाकुन्तले षष्ठेऽङ्के मातलिवाक्ये—

"सख्युस्ते स किल शतक्रतोरवध्यस्तस्य त्वं रणशिरसि स्मृतो निहन्ता ।
उच्छेत्तुं प्रभवति यन्न सप्तसप्तिस्तन्नैशं तिमिरमपाकरोति चन्द्रः ॥

स भवानात्तशस्त्र एव इदानीं देवरथमारुह्य विजयाय प्रतिष्ठताम्" इति। अनुनय-लक्षणन्तु दर्पणे—

"वाक्यैः स्निग्धैरनुनयो भवेदर्थस्य साधनम्" इति।

माला यथा शाकुन्तले तृतीयेऽङ्के राजवाक्ये, राजा—

किं शीकरैः क्लमविमर्दिभिरार्द्रवातं सञ्चालयामि नलिनीदलतालवृन्तम्।
अङ्के निधाय चरणावुत पद्मताम्रौ संवाहयामि करभोरु ! यथा सुखं ते ॥

अत्र दुष्यन्तस्य सुरतरूपस्वाभीष्टसिध्यर्थं शकुन्तलायां समीरसञ्चारपादसंवाहनकार्ययोर्‍र्पनम्। मालालक्षणं यथा दर्पणे—

"माला स्याद्यदभीष्टार्थं नैकार्थप्रतिपादनम्" इति।

अर्थापत्तिर्यथा शाकुन्तले चतुर्थेऽङ्केऽनसूयावाक्ये, अनसूया—(स्मृत्वा) "अथवा न तस्य राजर्षेरपराधो दुर्वाससः शापः खल्वेष प्रभवति, अन्यथा कथं स राजर्षिस्तादृशानि मन्त्रयित्वा एतावतः कालस्य वार्तामात्रमपि न विसर्जयति" इति।

अत्रान्यथा कथं स राजर्षिरित्यादि वाक्येनार्थान्तरोक्त्या "दुर्वाससः शापः खल्वेष प्रभवति" इति वाक्यार्थरूपोऽन्यार्थः प्रतीयते।

अर्थापत्तिलक्षणं यथा दर्पणे षष्ठे परिच्छेदे—

"अर्थापत्तिर्यदन्यार्थोऽर्थान्तरोक्तेः प्रतीयते" इति।

गर्हणं यथा शाकुन्तले पञ्चमेऽङ्के, शार्ङ्गरवः— (सासूयम्) "श्रुतं भवद्भिरधरोत्तरम्,

आजन्मनः शाठ्यमशिक्षितो यस्तस्याप्रमाणं वचनं जनस्य।
पराभिसन्धानमधीयते यैर्विद्येति ते सन्तु किलाप्तवाचः ॥

अत्र राज्ञः पराभिसन्धानरूपम्, अनाप्तवाक्स्वरूपञ्च दूषणमुद्घोष्य गर्हणा कृता।

गर्हणलक्षणन्तु दर्पणे—

"दूषणोद्घोषणायां तु भर्त्सना गर्हणं तु तत्" इति ।

पृच्छा यथा शाकुन्तले सप्तमेऽङ्के राजवाक्ये, राजा—

"भगवन्! इमामाज्ञाकरीं वो गान्धर्वेण विवाहविधिना उपयम्य कस्यचित् कालस्य बन्धुभिरानीतां स्मृतिशैथिल्यात् प्रत्यादिशन् अपराद्धोऽस्मि तत्रभवतो युष्मद्गोत्रस्य कण्वस्य, पश्चादेनामङ्गुरीयकदर्शनारूढस्मृतिरूढपूर्वामवगतोऽहं तच्चित्रमिव मे प्रतिभाति ।

यथा गजे साधु समक्षरूपे कस्मिन्नपि क्रामति संशयः स्यात् ।
पदानि दृष्ट्वाऽथ भवेत् प्रतीतिस्तथाविधो मे मनसो विकारः ॥

अत्र मारीचाभ्यर्थनपरै राजवाक्यैः स्वमनोमोहरूपस्यार्थस्य कारणान्वेषणं राज्ञा कृतमिति ।

पृच्छालक्षणन्तु दर्पणे—

"अभ्यर्थनापरैर्वाक्यैः पृच्छाऽर्थान्वेषणं मता" इति ।

प्रसिद्धिर्यथा शाकुन्तले सप्तमेऽङ्के राजवाक्ये, राजा—"मातले !

प्राहुर्द्वादशधा स्थितस्य मुनयो यत्तेजसः कारणं
भर्तारं भुवनत्रयस्य सुषुवे यद् यज्ञभागेश्वरम् ।
यस्मिन्नात्मभुवः परोऽपि पुरुषश्चक्रे भवायास्पदं
द्वन्द्वं दक्षमरीचिसम्भवमिदं तत्स्रष्टुरेकान्तरम् ॥

अत्र लोकप्रसिद्धैरर्थैर्द्वादशादित्यशक्रवामनदक्षमरीचिरूपैरदितिकश्यपयोर्द्वन्द्वस्य परिचयकरणात् प्रसिद्धिः ।

यत्तु जीवानन्दविद्यासागरेण शाकुन्तले प्रथमेऽङ्के राजवाक्ये—

"सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव न मधुराणां मण्डनंनाकृतीनाम् ॥
कठिनमपि मृगाक्ष्या वल्कलं कान्तरूपं
न मनसि रुचिभङ्गं स्वल्पमप्यादधाति ।

विकचसरसिजायाः स्तोकनिर्मुक्तकण्ठं
निजमिव कमलिन्याः कर्कशं वृन्तजालम् ॥

अत्र श्लोकद्वयेन प्रसिद्धिर्नाम नाटकलक्षणं दर्शितम्" इत्युक्तम्, तन्न सम्यक् प्रतिभाति, तथाहि—शैवलानुविद्धस्य सरसिजस्य लक्ष्मवतः शीतांशोः कठिनस्य वल्कलस्य चोत्कृष्टत्वाभावात् तैश्च कस्यचिदर्थस्य परिचायनाभावाच्च। तेषां सादृश्येन हि शकुन्तलाया मनोज्ञत्वस्यैव परिचयादित्येवं नात्र प्रसिद्धिलक्षणानुगमः। प्रसिद्धिलक्षणञ्च दर्पणे—"प्रसिद्धिर्लोकसिद्धार्थैरुत्कृष्टैरर्थसाधनम्" इति। अर्थसाधनं पदार्थपरिचयः।

सारूप्यं यथा शाकुन्तले षष्ठेऽङ्के, राजा—(सक्रोधम्) कथं मामेवोद्दिशति? आः! तिष्ठ तिष्ठ कौणवापसद! त्वमिदानीं न भवसि"। अत्र विदूषकमारणोद्यमरूपकौणवकार्यकारित्वेन कौणपसदृशस्य मातलेः सारूप्यात् सादृश्यजनितभ्रमाद् राज्ञः क्षोभवर्धनरूपं सारूप्यम्। सारूप्यलक्षणं दर्पणे—

"सारूप्यमनुरूपस्य सारूप्यात् क्षोभवर्धनम्" इति।

संक्षेपो यथा शाकुन्तले षष्ठेऽङ्के, राजा—

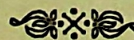
येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धुना।
स स पापादृते तासां दुष्यन्त इति घुष्यताम् ॥

अनेन हि वाक्येन बन्धुभिरविशेषेण बन्धूनां स्थाने राज्ञा आत्मा निर्दिष्ट इति संक्षेपः। संक्षेपलक्षणन्तु दर्पणे—

"संक्षेपो यत्तु संक्षेपादात्मान्यार्थे प्रयुज्यते" इति।

व्याख्यातञ्च श्रीरामचरणतर्कवागीशेन संक्षेपाद् अविशेषात्। अन्यार्थे अर्थान्तरस्थाने। प्रयुज्यते निर्दिश्यत इति।

(सावशेषम्)

प्रत्यक्षज्ञानमीमांसा

श्रीश्रीरामपाण्डेयः, वा० सं० वि० वि० न्यायवैशेषिकाध्यापकः ।

शीर्षण्यां काञ्चिदन्यां ललितगतिहसद्वीचिभिश्चित्तचौरीं
चाञ्चल्योदञ्चदक्षं क्षितिधरतनयां वीक्षमाणां नवोढाम् ।
आलक्ष्योल्लासलीलैः शशिरुचिरुचिरैर्जटाजूटैरदभ्रै-
स्तामन्तर्धित्सुरीशः कलयतु कुशलं शेमुषीं मामकीनाम् ॥

नव्यैः स्तव्यैः सततविजयिभिः कर्कशैर्वक्रतर्कै-
र्जित्वा वादीभयूथान् मृगपतिविलसद्विक्रमोऽनेककृत्वः ।
विद्यानां पारदृश्वा गुरुवरबदरीनाथविश्वेश्वरश्रीः
प्रादुःसंबोभवीतु प्रथितगुणनिधिर्मे हृदन्तः प्रसन्नः ॥

चार्वाकमतम्

मीमांसकप्रभृतयः कियन्तो विचारकाः स्वर्गं मानवजीवनस्य चरमं लक्ष्यमामनन्ति । पूर्णानन्दावस्था स्वर्गपदेन व्यपदिश्यते । इह लोके वैदिकाचरणानुसरणेन परलोके स्वर्ग उपलभ्यते, परन्तु परलोके चार्वाका न विश्वसन्ति । तेषां नये स्वर्गे किमपि प्रमाणं नास्ति । पुरोहितानां स्वर्गस्य नरकस्य च कल्पना मिथ्याभूता । पुरोहितप्रभृतयः स्वकीयव्यावसायिकलाभार्थं विविधभयं प्रलोभनं चोपस्थाप्य जनान् प्रलोभयन्ति । किन्तु बुद्धिमन्तः प्रतारितास्तैर्न भवन्ति । तथा चोक्तं सर्वदर्शनसंग्रहे—

अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम् ।
बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः ॥
अत्र चत्वारि भूतानि भूमिवार्यनिलानलाः ।
चतुर्भ्यः खलु भूतेभ्यश्चैतन्यमुपजायते ॥
किण्वादिभ्यः समेतेभ्यो द्रव्येभ्यो मदशक्तिवत् ।
अहं स्थूलः कृशोऽस्मीति सामानाधिकरण्यतः ॥
देहः स्थौल्यादियोगाच्च स एवात्मा न चापरः ।
मम देहोऽयमित्युक्तिः सम्भवेदौपचारिकी ॥

अङ्गनालिङ्गनाजन्यं सुखमेव पुमर्थता ।
कण्टकादिव्यथाजन्यं दुःखं निरय उच्यते ॥
लोकसिद्धो भवेद् राजा परेशो नापरः स्मृतः ।
देहस्य नाशो मुक्तिस्तु न ज्ञानान्मुक्तिरिष्यते ॥
अग्निरुष्णो जलं शीतं शीतस्पर्शस्तथानिलः ।
केनेदं चित्रितं तस्मात् स्वभावात् तद्व्यवस्थितिः ॥
न स्वर्गो नापवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः ।
नैव वर्णाश्रमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः ॥
पशुश्चेन्निहितः स्वर्गं ज्योतिष्टोमे गमिष्यति ।
स्वपिता यजमानेन तत्र कस्मान्न हिंस्यते ॥
मृतानामपि जन्तूनां श्राद्धं चेत् तृप्तिकारणम् ।
गच्छतामिह जन्तूनां वृथा पाथेयकल्पनम् ॥
स्वर्गस्थिता यदा तृप्तिं गच्छेयुस्त्वत्र दानतः ।
प्रासादस्योपरिस्थानामिह कस्मान्न दीयते ॥
यावज्जीवेत् सुखं जीवेद् ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत् ।
भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥
यदि गच्छेत् परं लोकं देहादेव विनिर्गतः ।
कस्माद् भूयो न चायाति बन्धुस्नेहसमाकुलः ॥
त्रयो वेदस्य कर्तारो भण्डधूर्तनिशाचराः ।
जर्फरीतुर्फरीत्यादि पण्डितानां वचः स्मृतम् ॥ इति ।

अन्यान्यदार्शनिकसमर्थितमोक्षेऽपि विश्वासो न कर्तव्यः । चार्वाकाः कथयन्ति यद् आत्मनः शारीरिकबन्धनमोचनमेव यदि मोक्षपदार्थस्तदा कदापि मुक्तिर्न सम्भवा, यतः शरीरादतिरिक्तस्य आत्मनः काचन सत्तैव न सिद्धा । यदि मोक्षो नाम जीवनकाल एव दुःखानां पर्यवसानं तदपि न शोभनम्, यतः शरीरेण सह सुखदुःखानामविच्छेद्यः सम्बन्धः सुदृढः । साधनैर्दुःखानामल्पीयस्त्वं शक्यं सुखानां संवर्धनमपि सम्भवम् । दुःखानां पूर्णविनाशोऽन्यैरुपायैरसम्भव एव, तेषां पूर्णविनाशस्तु मृत्युरेव । अतो जीवनदशायां दुःखानां पूर्णविनाशकल्पना कमठीस्तनायितैव । उक्तञ्च बृहस्पतिसूत्रे बृहस्पतिना—"मरणमेव अपवर्गः" इति ।

प्रत्यक्षज्ञानमीमांसा

केचित् स्वाभाविकप्रवृत्तीस्तिरस्कृत्य सुखदुःखरहितावस्थां वाञ्छन्ति, विचारयन्ति च ते प्रायः सुखेन सह दुःखस्यापि सम्मिश्रणं सर्वत्रैवेति। अतः सुखमपि नार्जनीयमिति तेषां सिद्धान्तः। तत्र चार्वाकाः कथयन्ति न खलु दूरदर्शिनस्ते यतो विचारवान् कश्चनापि मानवस्तुषसम्पृक्तत्वात्तण्डुलं न गृह्णाति किम्? पशुभिः कृषिध्वंसभिया कृषिं न करोति कश्चन कृषकः किम्? दोषभिया गुणा नार्जनीया भवन्ति किम्? शङ्कावसरस्य सर्वत्रैवोपलभ्यमानतया कुत्रापि केषाञ्चन प्रवृत्तिः साधीयसी न स्यात्। उक्तञ्च—

शङ्काभिः सर्वमाक्रान्तमन्नं पानञ्च भूतले।
प्रवृत्तिः कुत्र कर्तव्या जीवितव्यं कथं नु वा॥

तस्माद् दुःखोपसृष्टमपि सुखमवश्यमर्जनीयम्। उक्तञ्च (सर्वदर्शनसंग्रहे)—

त्याज्यं सुखं विषयसङ्गमजन्म पुंसा
दुःखोपसृष्टमिति मूर्खविचारणैषा।
व्रीहीन् जिहासति सितोत्तमतण्डुलाढ्यान्
को नाम भोस्तुषकणोपहितान् हितार्थी॥

'नहि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते', 'नहि मृगाः सन्तीति शाल्यो नोप्यन्ते' इति।

यावज्जीवं सुखं जीवेन्नास्ति मृत्योरगोचरः।
भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः॥

तथा च वर्तमानशरीरद्वारा यावत्सुखमुपलब्धुं शक्यं तावदवश्यमर्जनीयम्। पारलौकिकसुखस्य मिथ्याशायां वर्तमानजीवनोपलब्धं सुखं कदापि न हेयम्। सन्दिग्धस्वर्णमुद्रापेक्षया निःसंदिग्धं वराटकप्रापणमधिकं मूल्यवत्। सफलं जीवनं तस्यैव येन वर्तमानजीवनेऽधिकाधिकं सुखमुपलब्धम्। एवंरीत्या प्रत्यक्षज्ञानेन समर्थितं तत्त्वं स्वीकुर्वन्ति चार्वाकाः। प्रत्यक्षज्ञानासमर्थितं किमपि नाङ्गीकुर्वन्ति ते, यतस्तेषां दर्शने केवलस्य एकस्य प्रत्यक्षस्यैव प्रामाण्यमङ्गीकृतं विद्यते। इन्द्रियद्वारैव विश्वसनीयं ज्ञानं लब्धुं शक्यं नान्यथा। इन्द्रियसन्निकर्षजन्यमेव यथार्थज्ञानम्। अनुमानप्रमाणेन समर्थितमनुमेयज्ञानं शब्दप्रमाणेन समर्थितं शाब्दज्ञानञ्च प्रमाणत्वेन नाङ्गीकुर्वन्ति ते। ते तु केवलं प्रत्यक्षज्ञानमेव प्रमाणत्वेन स्वीकुर्वन्ति।

अनुमानं तदैव तर्कपूर्णं तथा निश्चयात्मकं भवेत्, यदा व्याप्तिः सर्वथा निःसंदिग्धा भवेत्। व्याप्तिस्तदैव निःसन्दिग्धा यदा सर्वे धूमवन्तो वह्निमन्तः स्युः। इदञ्च तदैव स्याद्

यदा सर्वे धूमवन्तो दृष्टा भवेयुरथ च तैः सह वह्नेः सम्बन्धोऽपि दृष्टो भवेत् । इदन्तु सर्वथाऽसम्भावितं विद्यते, यतो हि वर्तमानकाल एव यावन्तो धूमवन्तः संसारस्य विभिन्ने भागे विद्यन्ते, त एव न केनापि दृष्टाः सन्ति, विद्यमानातिरिक्तानामतीतानामनागतानाञ्च का कथा । अतः सुस्पष्टमिदं यत्प्रत्यक्षेण व्याप्तिज्ञानं दुर्ज्ञेयमेव । अनुमानप्रमाणेनापि तदगम्यमेव, यतो येनानुमानप्रमाणेन व्याप्तिस्थापनं चिकीर्षितं तस्याप्यनुमानस्य सत्त्वं व्याप्त्यधीनमेव । व्याप्तिश्चाद्यावधि अनिष्पन्ना दोलायमाना मरुमरीचिकोदकायमानैव विद्यते । सकलधूमानां सकलवह्नीनाञ्च प्रत्यक्षत्वासम्भवात् सकलधूमगतधूमत्वस्य सकलवह्निगतवह्नित्वस्य सामान्यलक्षणस्य जातिभूतस्याप्यसंसिद्ध्या तेन सम्बन्धेनापि सकलधूमस्य सकलवह्नेश्चालौकिकप्रत्यक्षमसम्भावितमेवेति व्याप्तेः सर्वथैवाप्रसिद्धत्वादनुमानप्रमाणस्य खपुष्पायमानत्वमेव ।

किञ्च, कार्यकारणभावसम्बन्धद्वारापि व्याप्तिस्वरूपनिर्धारणमशक्यमेव, कार्यकारणभावसम्बन्धस्यापि व्याप्त्यात्मकत्वेन परिगृहीततया व्याप्तेश्चाद्यावधि व्याहतत्वात् ।

शब्दप्रमाणमपि ते नाङ्गीकुर्वन्ति, तत्र त इत्थं विचारयन्ति यद् योग्यव्यक्तीनां शब्दो न प्रमाणं किम् ? विश्वासयोग्यपुरुषप्राप्तज्ञानानुसारं वयं स्वकीयं कार्यं न कुर्मः किम् ? उत्तरयन्ति च ते यद् विश्वासयोग्यव्यक्तिद्वारोपलब्धं ज्ञानं शब्दराशिरूपेण प्राप्नोति। शब्दानां श्रवणं प्रत्यक्षम्। परन्तु शब्दराशिर्यदि प्रत्यक्षपदार्थान् बोधयति तदा तस्य प्रामाण्यम् । यदि चाप्रत्यक्षवस्तूनि बोधयति तदा तस्याप्रामाण्यमेव, अप्रत्यक्षवस्तुनोऽलीकस्य स्वर्गादेरस्माभिरनङ्गीक्रियमाणत्वात् । अलीकार्थबोधके वेदे कदापि विश्वासो न विधेयः । वेदस्तु धूर्तपुरोहितानां जीविकासाधकोऽविश्वसनीयः शब्दराशिः । अज्ञानान्धकारपरिप्लुतमनस्कान् मानवान् वञ्चयित्वा पुरोहिताः स्वकीयां जीविकां केवलां साधयन्ति ।

नन्वाप्तानां शब्दराशौ यद्यस्माकं विश्वासो न भवेत्तदास्माकं ज्ञानं संकुचितमथ च कार्यसञ्चालने महती बाधा स्यादित्याप्तोक्तशब्दप्रमाणमङ्गीकर्तव्यमिति चेन्न, शब्दप्रभवज्ञानानामनुमानप्रमाणगम्यत्वादनुमानप्रमाणस्य चासिद्धत्वात् । तत्रानुमानप्रकारः—आप्तोक्तं प्रमाणम् , आप्तोक्तत्वात् । इदञ्चानुमानं यत्र यत्राप्तोक्तत्वं तत्र तत्र प्रामाण्यमिति व्याप्तिज्ञानाधीनम् । तच्च दुर्घटम् , पूर्वोक्तकारणात् । तथा च यथाऽनुमानप्रामाण्यं सन्दिग्धम् , तथैव शब्दप्रामाण्यमपि सन्दिग्धमेव । सन्दिग्धात् प्रमाणाज्जायमानमनुमितिज्ञानं शाब्दज्ञानञ्च सन्दिग्धमेव । अतः प्रत्यक्षप्रमाणान्निःसन्दिग्धाज्जायमानं प्रत्यक्षज्ञानमेव केवलमेकं प्रमाणम् । तथा च स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्यादिप्रत्यक्षानु-

भूतेः शरीरादतिरिक्तमात्मनोऽस्तित्वं नाङ्गीकरणीयं का कथा तन्नित्यत्वादीनाम्। मृत्य्वनन्तरं शरीरमिदं नष्टं भवति, जीवनस्य तत्रैव पर्यवसानं पृथ्वीजलतेजोवायुसंमिश्रणेन जायमानस्यागन्तुकस्य चैतन्यस्यापि शरीरेण सहैव विनाशः, अतः पुनर्जीवनस्यातीतजीवनस्य स्वर्गनरकादीनाञ्च कथा कपोलकल्पिता निराधारैव। वर्णितदर्शने जडभूतान्तर्निहितस्वभावादेव जगदुत्पत्तिरतो निमित्तकारणभूतस्येश्वरस्य कल्पनाऽपि सृष्ट्यर्थं निराधारा। अत एव चार्वाकमतं स्वभाववादपदेनापि व्यपदिश्यते यदृच्छावादपदेन वा। मतेऽस्मिन् जगदुत्पत्तिः कस्मैचित्प्रयोजनाय न भवत्यपि तु जडभूतानामाकस्मिकसंयोगवशादेव गीयते। मतमिदं प्रत्यक्षप्रमाणमेवाङ्गीकरोत्यतः प्रत्यक्षवादनाम्नापि व्यपदिश्यते।

बौद्धमतम्

सर्वविधपुरुषार्थानां सम्यग्ज्ञानपूर्वकं निष्पत्तिः। सम्यग्ज्ञ.नं द्विविधम्—प्रत्यक्षमनुमानञ्च। तत्र अन्धकारालातचक्रशीघ्रभ्रमणनौकागमनादिभ्यो जायमानं वातपित्तश्लेष्मसंक्षोभाज्जायमानं च यद् भ्रमात्मकं ज्ञानं तद्भिन्नमथ च कल्पनाभिन्नं च यज्ज्ञानं तदेव प्रत्यक्षम्। तथा चोक्तम्—

"कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षम्" (न्यायबिन्दौ)

एकस्मिन् ज्ञानेऽभिधेयाकारस्य (वस्त्वाकारस्य) अभिधानाकारेण (वाचकशब्दाकारेण) सह संसर्गयोग्यप्रतिभासप्रतीतिः कल्पना, यथा वृक्षशब्दोच्चारणेन चित्ते वृक्षशब्देन संसर्गवशाद् वृक्षशब्दानुरूपस्कन्धशाखादिमान् पदार्थः प्रतिभासते। एषा प्र तिभासप्रतीतिरेव कल्पना तद्भिन्नं प्रत्यक्षम्। उक्तञ्च—

"अभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासप्रतीतिः कल्पना तया रहितम्" (न्यायबिन्दौ)

वाचकाकारसंसर्गवती प्रतीतिः कल्पना, कल्पनायामर्थोपस्थितेरपेक्षा न भवति। किन्तु बौद्धप्रत्यक्षज्ञानं तु वस्तुसान्निध्ये सम्भवते। वस्तुसान्निध्यमन्तरा नान्यः कश्चनोपायः प्रत्यक्षे। फलतः कल्पनारहितं निर्भ्रान्तज्ञानं प्रत्यक्षम्।

तच्चेन्द्रियज्ञानमनोविज्ञानात्मसंवेदनयोगिज्ञानभेदाच्चतुर्विधम्। इन्द्रियाश्रितं ज्ञानमिन्द्रियप्रत्यक्षम्। इन्द्रियप्रत्यक्षसमनन्तरं मनआश्रितं ज्ञानं मनोविज्ञानम् (मनःप्रत्यक्षम्)।

बौद्धदर्शने ज्ञानस्य चत्वारि कारणानि। यत्र नेत्रेण घटोऽवलोक्यते तत्र ज्ञानस्य प्रथमं कारणं स्वयं घटोऽस्ति, एतन्नाम आलम्बनप्रत्यय इति।

ज्ञानस्य द्वितीयं कारणं प्रकाशो यत आलोकसाहाय्यमन्तरा इन्द्रियाणि कमपि विषयं ग्रहीतुं न शक्नुवन्ति, अत एवास्य सहकारिप्रत्यय इति नाम।

तृतीयं ज्ञानकारणमिन्द्रियाणि अधिपतिप्रत्ययसंज्ञकानि।

तुरीयं ज्ञानकारणं मनः समनन्तरनामकम्। तदुक्तम्—

"स्वविषयानन्तरसहकारिणेन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्ययेन जनितं तन्मनोविज्ञानम्"

(न्यायबिन्दौ)

बौद्धदर्शने यद्यप्यात्मसंज्ञको जीवसंज्ञको वा कश्चन पदार्थो नास्ति, तथाप्यहं सुखी, अहं दुःखी इत्यादिप्रत्यया जायन्ते। एवंविधप्रत्यया एव स्वसंवेदनसंज्ञका आत्मसंवेदनसंज्ञका वा कथ्यन्ते। तथा चोक्तम्—

"सर्वचित्तचैत्तानामात्मसंवेदनम्" (न्यायबिन्दौ)।

बाह्यार्थास्तित्ववादिबौद्धानां नये प्रत्येकं वस्तु द्विविधम्—बाह्यमान्तरञ्च। बाह्यं द्विप्रकारकं भूतं भौतिकञ्च। भूतं पृथिव्यादयश्चत्वारः परमाणवः, भौतिकं रूपादयश्चत्वारः। तथान्तरमपि द्विविधं चित्तं चैत्तञ्च, चैत्तं चैत्तिकञ्च नार्थान्तरम्। चैत्तिकं रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पञ्च स्कन्धाः। विज्ञानं द्विविधम्—आलयविज्ञानमहमित्याकारकम्, प्रवृत्तिविज्ञानमिन्द्रियादिजन्यं रूपादिविषयञ्च।

योगिप्रत्यक्षं सद्भूतस्यैवार्थस्य न त्वसद्भूतस्यार्थस्य, सद्भूतस्याप्यर्थस्य प्रत्यक्षमल्पं न भवत्यपि तु प्रकृष्टं भवति। तदुक्तम्—

"भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तजं योगिज्ञानं च" इति।

बौद्धनये सविकल्पकस्य मिथ्याभूतत्वान्निर्विकल्पकमेव प्रत्यक्षप्रमाणम्। यस्य विषयस्य सामीप्येनासामीप्येन च ज्ञानस्य प्रतिभासे भेदो भवति, स एव स्वलक्षणपदेन गृह्यते, तदेव च परमार्थे सत्, यतस्तदेव वस्तुत्वर्थक्रियां कारयति। स्वलक्षणभिन्नं सामान्यलक्षणं त्वनुमानस्य विषयो भवति, न तु प्रत्यक्षस्य विषयः। स्वं स्वरूपं लक्षणं व्यावर्तकं यस्य तत् स्वलक्षणम्, स्वलक्षणं व्यक्तिर्विषयो यस्य तादृशं स्वलक्षणविषयम्। अनारोपितरूपतः प्रत्यक्षं लिङ्गागमाभ्यां प्रतीयमानो विषयः सामान्यरूपेणावगम्यते, न तु विशेषरूपेण। तथा सति सविकल्पकमनुगतमेवाकारमवगाहते, न तु सर्वतो व्यावृत्तमिति तन्न प्रत्यक्षम्, परमार्थतः सामान्यस्य सत्ताया अनङ्गीकारात्। तथाहि—

सामान्यं वस्तुषु कात्स्न्येंन वर्तत उत एकदेशेन ? नाद्यस्तथा सत्यन्यस्यां व्यक्तौ तत्प्रतीत्यनुपपत्तेः। न चान्तिमो निरंशस्य सामान्यस्य देशकल्पनाया असम्भवात्। घटोऽयमित्यादिप्रतीतेरघटव्यावृत्तोऽयमित्याद्यर्थेन सर्वत्र सामान्यस्यान्यापोहरूपतयैव भानात्, सामान्यस्य खपुष्पवदत्यन्तासत्त्वात्।

ननु यदि सामान्याभावस्तदा विविधासु व्यक्तिषु कथमन्वयिप्रत्यय इति चेन्न, शब्दस्य गौरित्यादेर्व्यक्तेश्च वर्णसंस्थानविशेषस्य आकारस्तद्वत्प्रतीयमानत्वात्। तदुक्तम्—"यदप्यन्वयिविज्ञानं शब्दव्यक्त्यवभासि तत्" (प्रमाणवार्त्तिके)। वर्णो नीलादिराकृतिः संस्थानमक्षरं गवादिशब्दस्तेषामाकारो यथा प्रतीतः, तेन शून्यं गोत्वं हि सामान्यवादिभिर्वर्ण्यते। तदुक्तम्—

"वर्णाकृत्यक्षराकारशून्यं गोत्वं हि वर्ण्यते" (प्रमाणवार्त्तिके)

अतोऽन्वयिविज्ञाने वर्णसंस्थानादि प्रतीयते न तु तत्सामान्यम्। जातिविशिष्टा बुद्धिर्विशेष्यविशेषणसम्बन्धविषया विशिष्टबुद्धित्वात्—इत्याद्यनुमानेन सिद्धभावस्य समवायस्य सत्तापि नाङ्गीकरणीयाऽतीन्द्रियत्वात्तस्याक्षभवैर्विज्ञानैरग्रहणाद् बौद्धनये जातेरनङ्गीकारात्। सामान्यसत्त्वस्थापकसमवायस्यासिद्धया सामान्यासिद्धिः सुतराम्। जातिविशिष्टबुद्धेरनिष्पन्नत्वादनुमानप्रमाणेनापि समवायस्य दुःसाध्यत्वमेव। तथा च समवायासिद्धौ तद्विशिष्टस्य सविकल्पकस्यासिद्धिः सुस्पष्टेति न तत्प्रत्यक्षम्।

ननु समवायाभावे इह तन्तुषु पट इत्यादयो बुद्धयो न स्युरिति चेन्न, "पटस्तन्तुष्विहेत्यादिशब्दाश्चेमे स्वयं कृताः" इत्यादिना प्रमाणवार्त्तिके समयानुलोचनैस्तादृशबुद्धीनामस्तित्वस्य स्वयं सम्पद्यमानत्वात्, तासां वस्तुपराधीनत्वस्यानङ्गीकारात्। तथाहि—

शृङ्गे गवि तिष्ठतीति लोके प्रमाणप्रसिद्धयोरनुरोधात् शृङ्गे गौरिति तु तदुपकल्पितमलौकिकं प्रमाणप्रसिद्धिबहिर्भावात्। अवयवातिरिक्तस्यावयविनोऽनङ्गीकाराच्चावयविविशिष्टत्वेनापि समवायस्य सिद्धिर्दुःशकैव।

ननु यदि तन्तवः केवला न तेभ्यः पटोऽन्यस्तदा पटव्यवहारो निर्निबन्धनः इति चेन्न, तन्तुभिः परस्परं शीताद्यपनोदक्षमस्य साहित्यस्योपकार्योपकारित्वस्य सम्पादिततयाऽन्योन्यस्य विच्छेदाद् दृष्टेरेव पटव्यपदेशनिबन्धकत्वाद्वा।

नन्ववयवातिरिक्तस्यावयविनोऽनङ्गीकारे परमाणूनामतीन्द्रियत्वेन घटस्याप्रत्यक्षत्वापत्तिरिति चेन्न, परमाणोरेकस्यातीन्द्रियत्वेऽपि तत्पुञ्जभूतस्य घटस्य सेन्द्रियतया प्रत्यक्षत्वे बाधकत्वाभावात्।

न च प्रत्यक्षे महत्त्वस्य प्रयोजकत्वात् परस्परविभक्तपरमाणूनां महत्त्वाभावात् परमाणुपुञ्जभूतस्य घटस्याप्रत्यक्षत्वमेवेति वाच्यम्, परस्परविभक्तपरमाणूनां महत्त्वाभावादप्रत्यक्षत्वेऽपि परस्परसंयुक्तानां पुञ्जात्मनां तेषां प्रत्यक्षे बाधकाभावात् । न च महत्त्वाभाव एव बाधकः, परस्परविलक्षणसंयोगरूपस्यैव महत्त्वस्य प्रत्यक्षजनकत्वात् । न च परमाणूनां नित्यत्वाद् घटादावुत्पत्तिविनाशप्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यम्, तन्मते पदार्थमात्रस्य क्षणिकत्वात् परमाणूनामुत्पत्तिविनाशयोः स्वीकृतत्वात् । न च परमाणुपुञ्जेषु घटत्वाङ्गीकारे कपालाद् घट इति प्रतीत्यनुपपत्तिः, परमाणूनां कपालजन्यत्वाभावादिति वाच्यम्; तन्मते कपालस्यापि परमाणुपुञ्जरूपतया घटरूपपरमाणुपुञ्जेषु कपालरूपपरमाणुपुञ्जजन्यत्वाङ्गीकारात् पुञ्जात् पुञ्जोत्पत्तेस्तेषां नये सिद्धान्तितत्वात् ।

जैनमतम्

जैननये जीवस्य चैतन्यं स्वरूपमस्ति, चार्वाकवन्नाङ्गीकुर्वन्त्येते चैतन्यमागन्तुको गुण इति। मतेऽस्मिन् चैतन्यं सूर्योपमम् । यथा सूर्यः सर्वाणि वस्तूनि प्रकाशयन्नात्मानं प्रकाशयति, तथैव चैतन्यमपि वस्तून्यन्यानि प्रकाशयदात्मानमपि प्रकाशयति । उक्तञ्च—"विज्ञानं स्वपराभासि प्रमाणं बाधवर्जितम्" (सिद्धसेनदिवाकरकृते न्यायावतारसूत्रे) इति ।

सूर्यो यथा केनाप्यावरणेनावृतो सम्यङ् न प्रकाशयति, तथैव जीवोऽपि बन्धनावरणेनावृतोऽनन्तज्ञानस्य प्रसारं न सम्पादयति । यदा बन्धनोन्मूलनं सम्पद्यते तदा जीवोऽनन्तज्ञानमयो विजायते । प्रत्येकस्मिन् जीवेऽनन्तज्ञानस्य शक्तिरस्ति । परन्तु विविधबाधाक्रान्तो जीवः सहजां सर्वज्ञतां न प्राप्नोति । बन्धनेन हेतुना जीवस्य ज्ञानं न्यूनं सीमितञ्च सम्पद्यते । ज्ञानस्य परिमितत्वं जैननये कर्मजन्यबाधाभिर्गीयते । नानाविधबाधाक्रान्तो जीवः सर्वज्ञताविरहितो जायते । मनःशरीरेन्द्रियाणि कर्मभिरेवोत्पद्यन्ते । मनःशरीरादीनाञ्च वर्तमानत्वे जीवस्य स्वाभाविकी शक्तिः परिमिततामापद्यते ।

दर्शनान्तरवज्जैनदर्शनेऽपि ज्ञानस्य द्वैविध्यं परोक्षापरोक्षत्वभेदात् । इदमपि चामनन्त्येते यद् यज्ज्ञानं साधारणतयाऽपरोक्षमिति तन्न, सर्वथा अपरोक्षम् । किन्तु आपेक्षिकमपरोक्षत्वं तस्य । इन्द्रियादिभिर्जन्यं यज्ज्ञानं बाह्यं मनसा जायमानं यच्चान्तरं ज्ञानं तदनुमानापेक्षया अपरोक्षन्न तु पूर्णतया अपरोक्षमिति । अत एवागमकाले जैनदर्शने परोक्षज्ञानस्य स्वरूपं परैरिन्द्रियादिभिरुह्यते सिच्यते यज्ज्ञानं तत् परोक्षमिति स्वीकृतमासीत् । इदानीञ्च जैनदर्शने तस्य सांव्यवहारिकप्रत्ययत्वेन व्यवहारो जायते । जैननये प्रत्यक्षसामान्यलक्षणम्—

प्रत्यक्षज्ञानमीमांसा

"विशदं प्रत्यक्षम्" (प्रमेयकमलमार्तण्डे) ।

विशदज्ञानात्मकं प्रत्यक्षं प्रत्यक्षत्वात् । यत्तु न विशदात्मकं तन्न प्रत्यक्षं यथानुमानादि । वैशद्यस्यापि लक्षणं तत्रैव प्रमेयकमलमार्तण्डे—

"प्रतीत्यन्तराव्यवधानेन विशेषवत्तया वा प्रतिभासनं वैशद्यम्" इति ।

अकलङ्कदेवेनापि प्रत्यक्षसामान्यलक्षणं तादृशमेवोद्घोषितम्—

"प्रत्यक्षलक्षणं प्राहुः स्पष्टं साकारमञ्जसा" (न्यायविनिश्चये) ।

यदा साकारज्ञानमञ्जसा परमार्थरूपेण विशदं भवति तदा तत्प्रत्यक्षमिति । तेनैवाकलङ्कदेवेनापि विशदस्यापि स्वरूपमुपदर्शितम्—

अनुमानाद्यतिरेकेण विशेषप्रतिभासनम् ।
तद् वैशद्यं मतं बुद्धेरवैशद्यमतः परम् ॥ (लघीयस्त्रये)

यस्मिन् ज्ञानेऽन्यज्ञानस्य साहाय्यं नापेक्षितं तद् विशदमिति ।

ननु परोक्षेऽपि स्मृतिप्रत्यभिज्ञादिस्वरूपसंवेदनेऽस्याध्यक्षलक्षणस्यातिव्याप्तिरिति चेन्न, तस्य परोक्षत्वाभावात् । स्मृत्यादीनां स्वरूपसंवेदनस्यानिन्द्रियप्रधानतयोत्पत्तेरनिन्द्रियाध्यक्षव्यवहारोपपत्तेः सुखादिस्वरूपसंवेदनवत् ।

नन्वेवं स्मृत्यादीनां परोक्षत्वव्यपदेशोऽसंगत इति चेन्न, बहिरर्थग्रहणापेक्षया विज्ञानानां प्रत्यक्षेतरत्वव्यपदेशो बहिरर्थग्रहणे प्रमाणान्तरव्यवधानाव्यवधानसद्भावे नावैशद्यसम्भवात्, न तु स्वसंवेदनापेक्षया तत्र प्रमाणान्तरव्यवधानाभावात् । तथा च दोषशून्यत्वादवैशद्यं प्रत्यक्षस्वरूपमङ्गीकर्तव्यं नेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं प्रत्यक्षस्वरूपं स्वीकर्तव्यम्, तस्य स्वरूपस्याव्यापकत्वादतीन्द्रियप्रत्यक्षे सर्वज्ञविज्ञाने चासत्त्वात् । तच्च प्रत्यक्षं द्विविधम्—पारमार्थिकं सांव्यवहारिकं चेति । तत्र पारमार्थिकं प्रत्यक्षम्—अक्ष्णोति व्याप्नोति जानातीत्यक्ष आत्मा, प्राप्तक्षयोपशमं प्रक्षीणावरणं वा अक्षं प्रति नियतं प्रत्यक्षम् ।

नन्वेवमवधिदर्शनस्य केवलदर्शनस्य चात्मप्रतिनियतत्वात् प्रत्यक्षलक्षणस्यातिव्याप्तिरिति चेन्न, तत्र ज्ञानस्यापि विशेषणत्वेनाङ्गीक्रियमाणतया दर्शनातिव्याप्तेर्व्युदासात् ।

न चैवमपि विभङ्गज्ञानमक्षमेव प्रतिनियतमिति तदवारणात्तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम्, सम्यक्त्वस्यापि तत्र विशेषणतया मिथ्यादर्शनादुदीयमानस्य विभङ्गज्ञानस्य विपरीतपदार्थविषयकतया प्रसक्तातिव्याप्तेर्निरासात् ।

नन्वेवमपि इन्द्रियव्यापाराज्जायमानं प्रत्यक्षं तद्भिन्नं परोक्षमिति प्रत्यक्षपरोक्षयोरविसंवादि-लक्षणमङ्गीकरणीयमिति चेन्न, आप्तानामिन्द्रियव्यापारमन्तरैव ज्ञानोदयादाप्तप्रत्यक्षेऽव्याप्तेर्वज्रलेपायितत्वात्। यदीन्द्रियव्यापारपूर्वकमेवाप्तानामपि ज्ञानमङ्गीक्रियेत तदा सर्वज्ञत्वसंव्यवहारोऽभ्युपेतव्यो भवेत्। न चाप्तानां मानसप्रत्यक्षमेव जायत इत्यङ्गीकारेण दोषसंभावना नेति वाच्यम्, मनःप्रयत्नेन ज्ञानोत्पत्तौ स्वीकृतायामपि सर्वज्ञत्वाभावस्यैव प्रसञ्जनात्।

न चागमात् सर्वपदार्थपरिज्ञानसंभवे न कश्चन दोषावसर इति वाच्यम्, प्रत्यक्षज्ञान-पूर्विकायाः सर्वज्ञताया एव विलोपापत्तेः।

न चैवमपि योगिप्रत्यक्षनामकमेकं दिव्यज्ञानमन्यदङ्गीक्रियतां का हानिरिति वाच्यम्, तावतापि तस्य न प्रत्यक्षत्वम्, इन्द्रियव्यापारनिमित्तत्वाभावात्, अक्षमक्षं प्रति वर्तते यत्तस्यैव भवन्मते प्रत्यक्षत्वेनाङ्गीक्रियमाणात्।

किञ्च, बौद्धनयेऽक्षमक्षं प्रति यद् वर्तते तत्प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षलक्षणे स्वीक्रियमाणे सर्वज्ञत्वस्य हानिः प्रतिज्ञाया हानिश्चेति दोषद्वयं प्रसक्तं स्यात्। तथाहि—

योगिज्ञानं प्रत्येकं पदार्थं क्रमशो विषयीकरोति, अथवाऽनेकान् पदार्थान् युगपद्विषयी-करोति ? यदि प्रत्येकं पदार्थं क्रमशो गृह्णाति, तदा ज्ञेयानन्त्याद् योगिनःसर्वज्ञत्वस्य विलोपप्रसङ्गः। यदि चानेकान् पदार्थान् युगपद् गृह्णाति, तदा यथैकं विज्ञानं पदार्थद्वयं न गृह्णाति तथैव विज्ञान-द्वयमप्येकमर्थं न गृह्णातीति प्रतिज्ञायाः हानिः, अथवा सर्वे पदार्थाः क्षणिका इति प्रतिज्ञाया हानिर्यतो भवन्मतेऽनेकक्षणावस्थायि विज्ञानमेकं स्वीकृतं विद्यते, अनेकपदार्थग्रहणं च क्रमश एव जायते।

न चानेकपदार्थग्रहणमेकदैव जायत इति स्वीक्रियमाणे न प्रतिज्ञाहानिरिति वाच्यम् ज्ञानोत्पत्तिकालस्य स्वरूपलाभार्थत्वेनाङ्गीक्रियमाणतया तद्दोषस्य तादवस्थ्यात्, लब्धात्मलाभं हि किञ्चित् स्वकार्यं प्रति व्याप्रियत इति न्यायस्य जागरूकत्वात्।

न च प्रदीपवत् सहैवोभयं सम्पन्नमिति वाच्यम्, तस्याप्यनेकक्षणविषयतायां सत्यामेव प्रकाश्यप्रकाशनाभ्युपगमात्। विज्ञानस्य विकल्पातीतत्वे तु शून्यताप्रसक्तेर्वारणं दुःशकमेव।

इदञ्च पारमार्थिकमपरोक्षज्ञानं ज्ञेयवस्तुना सहेन्द्रियादिसन्निकर्षमन्तरैवात्मनि जायते। यावत्कर्मबाधायाः सत्त्वं तावदिदमपरोक्षज्ञानं नोदेति, किन्तु सर्वकर्मणां नाशे सति सर्वासां बाधानां विनाशे जायमाने पारमार्थिकमपरोक्षज्ञानमिदमात्मनि जायते, योगिप्रत्यक्षशब्देनापीदं व्यवह्रियते।

(सावशेषम्)

———

कालवदनः कालदमनो वा ?

श्रीव्रजवल्लभद्विवेदः, अनुसन्धानसंस्थानम्, वा० सं० वि० वि० वाराणसी।

वामनपुराणस्य षष्ठाध्यायस्य ८६–९१ श्लोकेषु हरार्चकानां चत्वारो भेदाः[१] प्रदर्शिताः। तत्र तृतीयः कालवदनाख्यः। एवं वर्तते तत्रत्यः सन्दर्भः[२]—

ततश्चकार भगवांश्चातुर्वर्ण्ये हरार्चने।
शास्त्राणि चैषां मुख्यानि नानोक्तिविदितानि च॥
आद्यं शैवं परिख्यातमन्यत् पाशुपतं मुने।
तृतीयं कालवदनं चतुर्थं च कपालिकम्॥
शैवस्त्वासीत् स्वयं शक्तिर्वसिष्ठस्य प्रियः सुतः।
तस्य शिष्यो बभूवाथ गोपायन इति श्रुतः॥
महापाशुपतस्त्वासीद् भरद्वाजस्तपोधनः।
तस्य शिष्योऽप्यभूद् राजा ऋषभः सोमकेश्वरः॥
कालास्यो भगवानासीदापस्तम्बस्तपोधनः।
तस्य शिष्योऽभवद्वैश्यो नाम्ना क्राथेश्वरो मुने॥
महाव्रती च धनदस्तस्य शिष्यश्च वीर्यवान्।
ऊर्णोदर इति ख्यातो जात्या शूद्रो महातपाः॥ (८६–९१)

अत्र प्रथमं प्रथमश्लोकस्थं चातुर्वर्ण्यपदं कर्षति मनांसि नः। चत्वारो वर्णाः सुपरिचिता आबालगोपालं भारते वर्षे। चतुर्णां वर्णानामत्र प्रतिपादितैश्चतुर्भिर्मतैः सह यथाक्रममन्वये कृते ब्राह्मणः शैवमतेन, क्षत्रियः पाशुपतमतेन, वैश्यः कालास्यमतेन, शूद्रः कापालिकमतेन शिवं पूजयतीत्यायाति। एवमेवात्राग्रिमेषु श्लोकेषु स्पष्टमेव प्रतिपादितम्। चतुर्णामेषां मतानां

---

१. अस्मिन् प्रसङ्गे विशेषजिज्ञासुभिः पुराणपत्रिकायां (७ व. १ अ.) प्रकाशितस्य मदीयस्य 'शिवपुराणीयं दर्शनम्' इत्याख्यस्य निबन्धस्य १६२–१६५ पृष्ठान्यवलोकनीयानि।

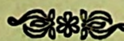
२. काशिराजन्याससंस्थायां संकलितानां पाठानामाधारेणास्य सन्दर्भस्य परिष्कृतः पाठोऽत्र स्थापितः। एतदर्थं साहाय्यं ददते तत्रत्याय वरिष्ठाय सदस्याय पुराणपत्रिकाया अन्यतम-सम्पादकाय श्रीमते आनन्दस्वरूपगुप्तमहोदयाय कृतज्ञतां वितरामः।

चातुर्वर्ण्येन सह यथाक्रममत्र प्रदर्शितरीत्यैवान्वयः सामस्त्येन वेत्यत्रैतिहासिकानि प्रमाणान्यन्वेषणीयानि। तान्त्रिक्यां संस्कृतौ वर्णाश्रमव्यवस्था न तथा दाढर्येन पालिता, यथा हि वैदिक्याम्। पुराणानि प्राधान्येन वैदिकीमेव संस्कृतिमनुसरन्ति, अथापि तान्त्रिक्या संस्कृत्या सह वैदिक्याः संस्कृतेः समन्वयमपि समुपस्थापयन्ति। अत्र चतुर्षु शैवमतेषु चातुर्वर्ण्यस्य सम्बन्धः समन्वयपद्धतेरेव महिमा प्रतीयते।

तदनु कालवदनशब्दः परीक्ष्यताकोटिमाटीकते। अत्र मुद्रिते वामनपुराणपुस्तके कालदमन इति पाठो वर्तते। काशीराजन्याससंस्थायां संगृहीतासु सप्तदशमातृकासु पञ्चदशमातृकाः कालवदन इत्येव पाठं धारयन्ति। स एव शुद्धः पाठः। अत्र न केवलं मातृकाबाहुल्यदर्शनं हेतुः, अपि त्वन्यान्यपि प्रमाणानि तदुपोद्बलकानि दृश्यन्ते। तथाहि—वामनपुराण एवान्यत्र (६७। १०–१३) शैवाः, पाशुपताः, कालमुखाः, महाव्रतिनश्चेति चत्वारो भेदाः प्रदर्शिताः। अत्र वदनशब्दस्य स्थाने तत्पर्यायो मुखशब्दः प्रयुक्तः। उपर्युद्धृते चतुर्थे श्लोकेऽपि चतुर्णां मतानां प्रवर्तकानां तच्छिष्याणां च नामसु 'कालास्य' इति नाम तृतीयसम्प्रदायप्रवर्तकस्यास्ते। आस्यशब्दोऽपि वदनपर्याय एव। कालमुखा एव यामुनाचार्यविरचित आगमप्रामाण्ये (पृ० ४७) कालामुखशब्देनोक्ताः। एवं च कालवदन इति, कालास्य इति, कालमुख इति, कालामुख इति चैकस्यैव मतस्य बोधकानि पदानीति मन्तव्यम्। कालदमन इति पाठस्तु लेखकप्रमादपतितः प्रतिभाति।

तृतीयोऽयमत्र विषयः परामर्शपदवीमानेतव्यो यच्चतुर्थमतप्रवर्तकस्य धनदस्य महाव्रतीति विशेषणं किं सूचयतीति। एतत्साधयति यत् कापालिका एव महाव्रतिनः। वामनपुराण एवान्यत्र (६७।१०–१३) महाव्रतिन एव सूचिताश्चतुर्थस्य कापालिकमतस्य पर्यायत्वेन। महाशङ्खमाला-महापात्र-महाप्रसादप्रभृतीनां पदार्थानामुपयोक्तारः कापालिका एव सत्यं महाव्रतिनः प्रतीयन्ते। एवं च—"शैवा महाव्रतधराः शैवाः कापालिकाः परे" (७ उ.।२१।१७३) इति शिवपुराणेऽनयोः पृथक्त्वेन निर्देशः कथं नाम संगच्छेतेति विभावनीयम्।

अन्ते चेदमत्र विमृशामो यदत्रोद्धृतेष्वन्तिमानां चतुर्णां श्लोकानां पूर्वार्धेषु तत्तन्मतप्रवर्तकानामाचार्याणाम्, उत्तरार्धेषु च तेषां प्रथमस्य शिष्यस्य नाम स्थापितम्। तत्र पूर्वार्धेषु प्रतिपादिता आचार्या ऋषयः प्रतीयन्ते, उत्तरार्धेषु चैतिहासिक्यो व्यक्तयः। इमे एव वस्तुतोऽमीषां मतानां प्रवर्तकाः स्युः। तत्र ऋषभ इत्यस्य स्थाने ऋषय इति, क्राथेश्वर इत्यस्य कापालिक इति, ऊर्णोदर इत्यस्य स्थाने अर्णोदर इति इति च पाठो दृश्यते। किमेषां वास्तविकं नाम? कदा कस्मिन् वा प्रदेशे इमे प्रादुर्भूताः? कीदृशी चैषां शिष्यपरम्परा? मतवादश्चैषां कीदृशः? इत्यादयः प्रश्नाः स्वं समाधानमपेक्षन्ते !!

वार्षिकविषयसूची

सारस्वती सुषमा

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका

१. एषा देशे विदेशे च लब्धप्रसारा त्रैमासिकी संस्कृतपत्रिका।

२. अस्याः प्रकाशनं प्रतिवर्षं ज्येष्ठभाद्रपदमार्गशीर्षफाल्गुनपूर्णिमासु भवति।

३. अस्याः प्रधानमुद्देश्यं संस्कृतज्ञेषु मौलिकानुसन्धानप्रवृत्तेः समालोचनाप्रवृत्तेश्चोद्बोधनं प्रोत्साहनं चास्ति।

४. अस्यां वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्थानामन्येषां च विदुषां मौलिकविचारपूर्णा अनुसन्धानप्रधाना निबन्धाः प्रकाश्यन्ते।

५. लेखकेन प्रकाशितस्य निबन्धस्य पञ्चविंशतिः प्रतिमुद्रणान्युपलब्धानि स्युः।

६. अस्या वार्षिकं मूल्यं सप्त रूप्यकाणि, प्रत्यङ्कं च रूप्यकद्वयं वर्तते।

७. पत्रिकासम्बन्धी सर्वविधः पत्रव्यवहारः "सम्पादक, सारस्वती सुषमा, वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी–२" इति संकेतेन विधेयः।

प्रकाशक—अनुसन्धान, संचालक—अनुसंधान संस्थान, संस्कृतविश्वविद्यालय, वाराणसी।
मुद्रक—श्री बलदेवदास, संसार प्रेस, संसार लिमिटेड, काशीपुरा, वाराणसी।